

સુ-વિરપાલ-ધિરન્વિત પ્રાસાદતિલક
અનુપાદક સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓ. સોમપુરા
શિલ્પવિશારદ

પ્રાપ્તિ સ્થાન

પદ્મશ્રી સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓ. સોમપુરા

૩૧ ધર્મોદાર પાક, નાનણપુરા ચાર રસ્તા

અમદાવાદ-૧૩

શ્રી ચંદ્રકાન્ત બળવંતરાય શિલ્પશાસ્ત્રી

૩ પથીક સોસાયટી, સરદાર પટેલ કોલોની

અમદાવાદ-૧૪

બુકસેલર્સ

મોતીલાલ બનારસીદાસ વારાણસી

અને એમ. ત્રિપાઠી મુંબઈ

મહાદેવ રામચંદ્ર બાગુટે અમદાવાદ

શુર્જર ગ્રંથ રત્ન કાર્યાલય અમદાવાદ

સંસ્કરણ

શાસ્ત્રીજી અંસીધરજી ઝા લક્ષ્મીકાન્ત ઝા

વ્યાકરણાચાર્ય

કકરોડ દરબંગા મિથિલા પ્રદેશ, બિહાર.

સહ

શ્રી અમૃતલાલ મૂળશંકર ત્રિવેદી

પ્રાગ્રા

પ્રથમાવૃત્તિ પ્રત ૫૦૦

મૂલ્ય રૂ. ૧૪ ચીઝ પોસ્ટેજ પ્રથમ

בניין המבשר בירושלים, בית המדרש הגדול, תצלום מאוסף מוזיאון תל אביב

પ્રાસાદતિલકની અનુકર્મણિકા

૧. પ્રસ્તાવના

વાસ્તુશાસ્ત્ર સ્થાપત્ય અને શિલ્પની વ્યાખ્યા વાસ્તુશાસ્ત્રના પ્રણેતા	૩
પુરાણો સંહિતાઓમાં વાસ્તુશાસ્ત્ર આલેખન પંચમુખી વિશ્વકર્મે	૫
૨ ભારતનો શિલ્પી વર્ગ	૬
૧. સોમપુરા શિલ્પીઓ. ૨. મહાપાત્ર મહારાણા	
૩. પંચાનન ભતિના શિલ્પીઓ ૪. તૈલગણ શિલ્પીઓ	૭
૫. વિરાટ વિશ્વબ્રાહ્મણ આચાર્ય શિલ્પીઓ	૭
૬. થી ૧૦ વૈશ્યા મેવાડા ગુજરાતીઓ ૧૧ ગૌડ્યાસણ શિલ્પીઓ	૮
૧૨ જાગડભતિના શિલ્પી	

૩. ભારતીય પ્રાસાદની ચૌદભતિઓ

૧. નાગર, ૪. દ્રવિડ ૫. ભૂમિજે ૬. સાધારણ કાંસના ૮ વિરાટ ૯ વિમાન	૧૦
૧૦ વિમાનનાગર ૧૧ વિમાનપુષ્પક ૧૨ મિશ્રક ૧૩ સિંહાવલોકન ૧૪ રથારુહ ૧૫	
પ્રાસાદના આલેખન	
૧ કાંસના ૨ દ્રવિડ પ્રાસાદ ૩ ભતિન ૪ ભતિનસંવરણ ૫. નાગર પ્રાસાદના	
શિખર ૬. દ્રવિડ પ્રાસાદના ઉર્ધ્વ શીખર ૭ વલ્લભી ૮ નાગરપ્રાસાદનું	
તળ ઇક્ષીવેશન ૯ ભુમિજ શિખર	

૪ ભારતની કળામાં આવેલી વિકૃતિ

૫ કળાને પ્રોત્સાહન	૧૧
શિલ્પ ગ્રંથો	૧૨

૭ સૂત્રધાર વિરપાલ વિષય

સસ્કૃત સસ્કરણકારનું ગ્રંથ પર મતવ્ય	૧૨
સંપાદકનું ગ્રંથ પર વિવેચન	૧૩
૮ અપૂર્ણ ગ્રંથ પર ગ્રંથ પૂર્તિ	૧૪
અ ગ્રંથોદ્ધાર સર્વગ્રંથ	૧૫
વ દ્વિતીયોદ્ધાર ખાતકર્મા શિક્ષાસ્થાપનવિધિ	૨૦
ક ત્રીતીયોદ્ધાર ભીટ પીટ મડોવર દ્વાર સ્તંભપ્રમાણ નામ	૩૩
હ ચતુર્થોદ્ધાર દેવસ્થાપન પંચાયતન સિદ્ધિ	૬૬
દેવતા દીગમુખાદિ લક્ષણ અપૂર્ણ	

પ્રાસાદતિલકની પૂર્તિના છ વિષયના પ્રકરણોના પાના ૭૨ થી ૧૩૮

૧ જગતી. ૨. દેવતાદષ્ટિપદ સ્થાપન ૩ શિખરાધિકાર

૪ મડપાધિકાર. ૫ વેધદોષાદિક પ્રતિમા

અધ્યાય ૫ જગતી માન પ્રમાણ	૭૮
--------------------------	----

આલેખન જગતિ સ્વરૂપ

૭૯

„ ચતુર્મુખ આયતન સ્વરૂપ

૮૦

„ રાજ સેનક વેદીકા આસનપટ સ્તંભારણ

૮૧

અધ્યાય ૬-૨ દેવતાદષ્ટિપદ સ્થાપન

૩૨ ભાગે અને આઠ ભાગે દષ્ટિસૂત્ર

૮૨

આલેખન, દર્શાવતાર સ્વરૂપ	૮૩
પ્રતિમામાન પીઠમાન	૮૪
„ કોષ્ટક	
આલેખન પરિકરયુક્ત વ્રસા. મહીશાસુરમર્દિની સૂર્ય અનોવિપણ	
„ પીઠબંધ	૮૫
દ્વારોદયના છ ભાગો પીઠ અને પ્રતિમાના વિભાગ	૮૬
જેટ મધ્ય અને કનિષ્ઠ માનતું કોષ્ટક	
અધ્યાય ૭. ૩ શિખરાધિકાર	૮૬
આલેખન શ્રુંગોપશ્રુગ તથા ઉસશ્રુગોપર ઉસશ્રુગ ભાગ	
„ ત્રણ પ્રકારે શીખરોદયર્મા અને તેના સૂત્રવૃત	૮૭
„ વાલ જર બે પ્રકારે	૮૮
પાયચા પ્રમાણ	૮૮
મૂળ રેખાદી રકંધ પ્રમાણ	
શુદ્ધતાસ	૮૯
આલેખન શીખર જ ધા જરૂખા	૯૦
કોઠિલા લક્ષણ	૯૦
આલેખન શીખરના રકંધ પ્રમાણ આમલસારા	૯૧
આમલસારા વિભાગ આલેખન	૯૨
ધ્વજનધાર સ્તંભવેધ પ્રમાણ	૯૩
„ „ „ તેનું આલેખન	૯૪
કળશમાન વિભાગ	૯૪
„ આલેખન	૯૫
પ્રાસાદ પુરૂપની આકૃતિ આલેખન	૯૬
ધ્વજદેડ પૃથુમાન	૯૬
ધ્વજદેડ લંબાઈ માન	૯૭
„ કોષ્ટ	૯૭
આલેખન	૯૮
ધ્વજદેડ તેનુસ્થાન દેડની પતાકા પાટલીનું પ્રમાણ	
ધ્વજદેડ મર્કટી માન	૯૯
પતાકામાન	૯૯
ધ્વજ વગર શીખર રાખવું નહિ	૯૯
અધ્યાય ૮ ૪ મંડપાધિકાર	૯૯
પ્રાસાદના પ્રમાણથી મંડપનું પ્રમાણ	૧૦૦
મંડપના ત્રણ પ્રકાર શુદ્ધ સ્ત્રીક નૃત્ય	૧૦૦
સ્ત્રીક મંડપના બાર સ્વરૂપ પ્રાગિવ મંડપ	૧૦૦
પ્રાગિવ સ્ત્રીક મંડપનું આલેખન	૧૦૧
પુષ્પકાદિ ૨૭ મંડપના સ્તંભ સખ્યા ક્રમથી નામ બેદ	૧૦૨
મેરવાદી ૨૫ મંડપ પચ્ચભૂમિના	૧૦૨

આલેખન પુણ્યદાદિ મંડપો ૨૭	૧૦૩થી ૫
મેરવાદિ મંડપનું કોષ્ટક	૧૦૬
ગુહમંડપ આઠ	૧૦૭
મેઘનાદાદિ છ મંડપો	૧૦૭
આલેખન ગુહમંડપના આઠ સ્વરૂપો	૧૦૮થી ૯
આલેખન મેઘનાદિ છ મંડપના સ્વરૂપ	૧૧૦થી ૧૧૧
આલેખન સાધાર નિરંધાર પ્રાસાદના મંડોવર સ્ત ભનો સમ-ચ	૧૧૨
સ્ત ભનુ પ્રમાણુ	૧૧૩
મત્તવાહણ કક્ષાસન વાળા મંડપની ઉભણીના વિભાગ	૧૧૩
વિતાન-કરોટક	૧૧૩
આલેખન વિતાન ધ્વીવેશન	૧૧૪
„ „ તળદર્શન	૧૧૫
„ સમતલ વિતાન ત્રણ	૧૧૬-૧૭ ૧૮
પંચવિધ બલાણુક	૧૧૭
આલેખન સવરણુ તળ ધ્વીવેશન	૧૧૯
સવરણુ	૧૨૦
કીર્તિસ્થલ પ્રતોલ્યા	૧૨૦
આલેખન પ્રતોલ્યા તોરણુ	૧૨૧
પ્રતોલ્યાના પ્રકાર	૧૨૨
પ્રાસાદમાને	
કર્મશીલા જગતી ભિટપીઠ પ્રાસાદોદય ભીતિમાન દાગ્માન	
સ્ત ભમાન ચાર ઉભી બેઠી પ્રતિમામાનનું કોષ્ટક	૧૨૩
અધ્યાય ૮ ૫ વેધદોષાદિ	૧૨૪
દ્વિગ્મૂખદોષ શલ્યદોષ શલ્ય શોધન	૧૨૪
કયા દેવથી કઈ દીશામાં ધર ન કરવું	૧૨૪
આલેખન મહેશ વિષ્ણુ બ્રહ્માની મૂર્તિનું ઉદ્ગમ	૧૨૫
નાભિવેદા	૧૨૫
તલ વિભક્તિભંગ અમાનપ્રમાણુ દ્વારહીન કોશીહીન પ્રનાલહીન	
અપદ સ્તંભસ્થાપનવેધ ઉદ્યહીન પીઠહીન ઉપાંગહીન	૧૨૬
જંઘાહીન—શીખરહીન	
શીખર પ્રમાણુથી લાંબુ કે ટુંકુ થાય તે વેધ. જનકુ-સ્કંધહીન.	
સાધ્યલિત ન હોય તે વેધ માથાભાગે, પાયા વગરનું હોય તે દોષ	૧૨૬
આલેખન લક્ષ્મીનારાયણુ યોગેશ્વર વિષ્ણુ શિવ	૧૨૭
જગતી-શાળા ચોકી મંડપ અને ગર્ભગૃહ એમ ઉત્તરોત્તર	૧૨૮
ઉચી ભૂમિતળ રાખવાની યા દોષીત	
માનથી લાંબુ કે ટુંકુ વાંકુ કે છંદલગ જાતિભેદ હીનમાનથી	૧૨૮
દોષ ઉપજે.	
મદિરમા લિપ્તદોષ જાળા બાંકા પોપડા ચીરાડો પડે તે ભીષ્મ દોષ	૧૨૮
જિજ્ઞાસુદ્વારવાસ્તુ	

અન્યાયથી દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરેલ હોય તેનાથી મદિર ને મૂર્તિ કરાવે	
અમર-અન્ય સ્થળાતુ વાસ્તુ દ્રવ્ય ખીન્નમાં વાપરે તો દોષ	૧૨૮
પ્રતિમા અંગથી હીન અધિક અંગવાળી હોય તો દોષ	
જે વાસ્તુ ન પડે તેવું હોય તે પાડે તેમ શિવાલયને પાડે તો મહા દોષ	૧૨૯
રિચર વાસ્તુને નિષ્કારણ પાડે તે દોષ	૧૨૯
પાડવા યોગ્ય હેય તે વાસ્તુનો વિધિથી છૂણોંદ્કાર કરવો	૧૨૯
પડના યોગ્ય વાસ્તુને વિધિથી પાડવું સોના ચંદીના નંદી	
કે હાથીના દંતુસળે વિધિથી પાડે તો દોષ નહિ	૧૨૯
છૂણોંદ્કાર કરતાં જેવું હેય તેજ માપવું જ કરવું	૧૨૯
નાતું કે મોઢું ન કરવું	
વાસ્તુ દ્રવ્યાધિક કરવામાં દોષ નથી.	
આલેખન તોરણ સ્તંભો ઉપર ઈલીકા તોરણયુક્ત પ્રવેશમાર્ગ	૧૩૦
દીગમુઠ પદ્મેપ ગર્ભોપ ચગલ ગ વીકલુ દોષ કર્તા ને પદ	૧૩૧
કે પાટડા એકી સ્તંભ હોય તે સર્વ દોષ કર્તા	
સંવર્ધન	
ભવનપતિ સમૃદ્ધ થાય તો ભવન વાસ્તુ ને ચારે તરફ વૃદ્ધિ	૧૩૧
કરવી પરંતુ એકલો પાછલો ભાગ ન વધારવો	
તુલાવેધ તાલવેધ	૧૩૧
છાયાદોષ દેવની ધ્વજનની છાયા ખીન્ન કે ત્રીજા પ્રકારે પડે તો જ દોષ	૧૩૧
લોહ અગ્ની ધાતુથી કનિષ્ઠ છે તે દેવ મદિરમાં વર્જવું	૧૩૨
શાસ્ત્રીવીહીન મદિર કે ઘરમાં વાસ ન કરવો	૧૩૨
આલેખન શિવનાંડવ નૃત્ય	૧૩૨
દાગની સામે પાટ સ્તંભ લિત આવે તો દોષ કારક છે.	૧૩૩
ચણતરમાં સોધોમાં આંટો કે વધુ ચુનો હોય કે સંધ ચાળો ન હોય	૧૩૩
મથાભારે કામ હોય-પાયા પીડહીન હોય તે નાશકારક	
કયા દેવની કેટલી પ્રદક્ષણ કરવા ?	૧૩૩
જે વાસ્તુમાં ઘણા ગુણ હોય અને અન્ય દોષ હોય તે વાસ્તુ નિર્દોષ જાણવું.	
પરંતુ જેમાં ઘણા દોષ હોય અને ગુણ અલ્પ હેય તેવું વાસ્તુ તથા દેવું.	૧૩૩
આલેખન-નવ ગ્રહો અને દેવ સિંહાસન	
અધ્યાય ૯ ૬ પ્રતિષ્ઠા	૧૨૪
પ્રતિષ્ઠા મુહૂર્ત ગુલ દીવસે કરવી	૧૩૩
યજમનપતિ ચિત્રચુ તેનું પ્રમાણ ચોનિ મેખલા	
અઢુનિ સપ્તપગ્ની કુડનું પ્રમાણ ગ્રહ પૂજના કુડને ચેખલાઓ	
સર્વતોલ મડપ નવનાસિતું ત્રિગોટ્ર મડળ ભરવું	૧૩૬
ભદ્ર મડળ તથા શૌરિનિવૃદ્ધ મડપો ભરવા	
સ્થપતિ યજન તેનું સન્માન કર્મકારને સત્પાઠ કરવા	૧૩૬
આલેખન સપ્તમાનુનાઓ	૧૩૭
આલેખન યમ-ભૈરવ ઉમા મહેશ. ઉર્ધ્વતિપક શિવ ભૂતશિવ	૧૩૭
દિગમર નૃત્યરિવ ઈશાનશીવ બ્રહ્મા	૧૩૭
આલેખન દેવાડનાઓના ચાર સ્વરૂપ	૧૩૮

ધારેલ દેવ ગણ અને મનુષ્ય ગણ નક્ષત્રો લાવવાનું કોષ્ટક ક્ષેત્રકર્તા અને બાળના અંગના આકાર કોષ્ટકમાં મુકેલા છે.

ગણ		દેવ ગણના નક્ષત્રો								
અંક	નક્ષત્ર	પૂર્વ		દક્ષિણ			પશ્ચિમ		ઉત્તર	
		મૃગશીર્ષ	પુનર્વસુ	મૃગ	હરત	સ્વાતિ	અનુરાધા	શ્રવણ	અશ્વિન	રેવતી
૧	૪	૧૧	૧	૫	૧૨		૯	૨૩	૧૭	૨૭
૨	૨	૧૯	૧૪	૧૬	૬		૨૩	૨૫	૨૨	૨૭
૩		—			૪-૨૨-૧૩					૨૭-૯-૧૮
૪	૧	૨૩	૭	૮	૩		૨૫	૨૨	૧૧	૨૭
૫	૧૭	૧૩	૧૧	૧	૨૪		૨૦	૧૦	૨૫	૨૭
૬					૨-૨૦-૧૧					૭-૧૮-૯
૭	૧૬	૧૭	૪	૨૦	૨૧		૨૨	૧૧	૧૪	૨૭
૮	૧૪	૨૫	૧૭	૪	૧૫		૨૬	૧૩	૧૯	૨૭
૯										૩-૬-૧૨-૧૮
૧૦	૨૨	૨૦	૧૯	૧૪	૧૨		૧૦	૫	૨૬	૨૭
૧૧	૨૦	૧	૫	૨૫	૬		૧૪	૭	૪	૨૭
૧૨					૧-૧૦-૧૯					૨૭-૯-૧૮
૧૩	૧૯	૫	૨૫	૧૭	૩		૧૬	૮	૨૦	૨૭
૧૪	૮	૨૨	૨	૧૦	૨૪		૧૧	૧૯	૭	૨૭
૧૫					૮-૧૭-૨૧					૨૭-૮-૧૮
૧૬	૭	૨૬	૨૨	૨	૨૧		૧૩	૨૦	૨૩	૨૭
૧૭	૫	૭	૮	૧૩	૧૫		૧૭	૨૨	૧	૨૭
૧૮										૨૭-૩-૬-૯
૧૯	૧૩	૨	૧૦	૨૩	૧૨		૧	૧૪	૮	૨૭
૨૦	૧૧	૧૦	૨૩	૭	૬		૫	૧૬	૧૩	૨૭
૨૧					૨૫-૭-૧૬					૨૭-૯-૧૮
૨૨	૧૦	૧૪	૧૬	૨૬	૩		૭	૧૭	૨	૨૭
૨૩	૨૬	૪	૨૦	૧૯	૨૪		૨	૧	૧૬	૨૭
૨૪					૫-૧૪-૨૩					૨૭-૧૮-૯
૨૫	૨૫	૮	૧૩	૧૧	૨૧		૪	૨	૫	૨૭
૨૬	૨૩	૧૬	૨૬	૨૨	૧૫		૮	૪	૧૦	૨૭
૨૭	એકથી	૨૭	સુધીના	અ છે						

ઉપરની પહેલી પકિતના ૧ થી ૨૭ના અંક સામે ઉપરના છૂટાછૂટા આકાર છે.

દેવગણા નક્ષત્રો અને શુભ આય મેળવેલા સમયોરસ અને છ આંગળ સુધીના વધધટના માપના અંકો

કોષ્ટક ૨

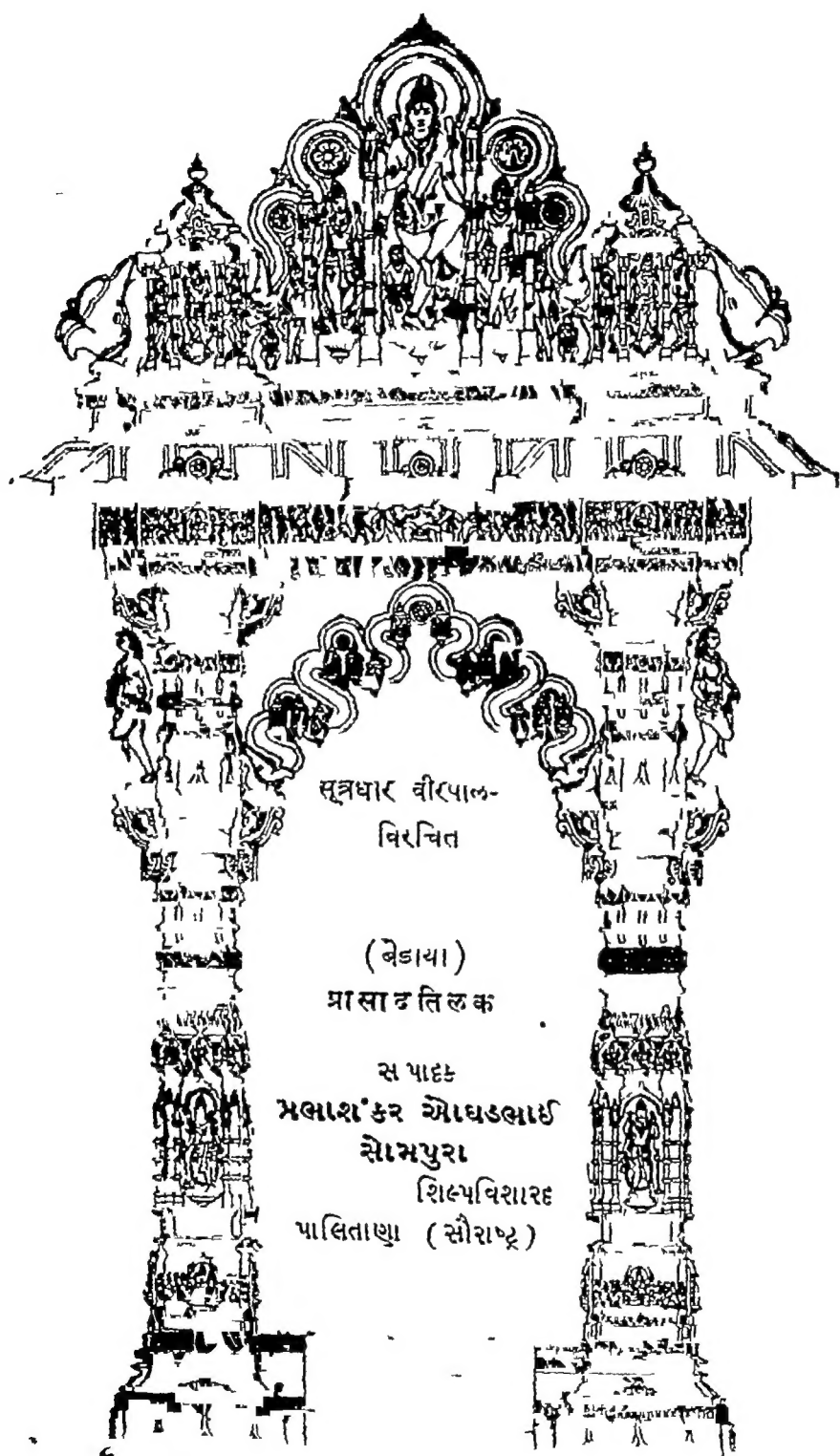
અંક	ગજ આ	ગજ આ	નક્ષત્ર	ગજ આ	ગજ આ	નક્ષત્રો	ગજ આ	ગજ આ	નક્ષત્રો
	૧ ૧	૧ ૧	મૃગશીર્ષ	૧-૧૩ × ૧-૩		અનુરાધા	૨-૧૫ × ૨-૧૫		રેવતી
	૧ ૫	૧ ૫	શ્રવણ	-૧૫ × ૧-૨૧		રેવતી	૨-૧૫ × ૨-૨૧		રેવતી
૧ ૧	૧ ૭	૧ ૭	અનુરાધા	૧-૧૬ × ૨૧		પુષ્ય	૨-૧૭ × ૨-૧૧		પુષ્ય
	૦ ૨૬	૦ ૨૬	સ્વાતી	૧-૧૬ × ૧-૨૩		શ્રવણ	૨-૧૬ × ૩-૧		મૃગશીર્ષ
	૧ ૧	૧ ૧		૧-૨૧ × ૧-૨૧		રેવતી	૨-૧૬ × ૨-૨૩		હસ્ત
	૧ ૩	૧ ૩		૧-૨૧ × ૨૩		રેવતી	૨-૨૧ × ૨-૨૩		સ્વાતી
૧ ૩	૧ ૫	૧ ૫	રેવતી	૨-૧ × ૨-૫		હસ્ત			
	૧ ૭	૧ ૭							
	૧ ૯	૧ ૯							
૧-૫ × ૧-૫			મૃગશીર્ષ				૨-૨૩ × ૨-૨૩		અનુરાધા
૧-૫ × ૧-૭			સ્વાતી	૨-૫ × ૨-૫		પુષ્ય	૩-૧ × ૩-૫		હસ્ત
૧-૭ × ૧-૧૧			હસ્ત	૨-૭ × ૨-૭		પુષ્ય	૩-૧ × ૩-૬		રેવતી
૧-૧૧ × ૧-૧૭			મૃગશીર્ષ	૨-૭ × ૨-૧૧		હસ્ત	૩-૩ × ૩-૭		સ્વાતી
૧-૧૩ × ૧-૧૫			સ્વાતી	૨-૧૩ × ૨-૧૭		શ્રવણ	૩-૩ × ૩-૬		રેવતી
૧-૧૩ × ૧-૧૭			હસ્ત	૨-૧૫ × ૨-૬		રેવતી	૩-૫ × ૩-૬		રેવતી

ઉપર પ્રમાણે સમયોરસ અને છ આંગળ સુધીના વધધટના માપના દેવગણા નક્ષત્રો મળે
ગ અ આ અ ગ આ

છે. આનાથી વધુ મોટા માપના ગર્ભગૃહ કે મંડપ કરવાના હોય તો ૨-૬-૪-૧૨-૬-૧૮
અગર ૯ ગજ ઉપર આપેલા કોષ્ટકના આક્રમ ઉમેરી ઉપર લખ્યા તેજ દેવ ગણા નક્ષત્રો
જ મળી આવે છે આ સહેલી રીત છે.

ગૃહસ્થામીના નામ પરથી અને ગૃહના નવત્ર પરથી રાશિ જાણવાનું કોષ્ટક ૩

ધરણ્યોના નામો	ક	ક	ક	ક	ક	ક	ક	ક	ક	ક	ક	ક	ક
રાશિ	કર્ક	મીન	વૃશ્ચિક	મેષ	સિંહ	ધન	વૃષ	કન્યા	મકર	મિથુ	તુલા	કુંભ	કુંભ
નક્ષત્ર	૪	૧૨	૮	૧	૫	૯	૨	૬	૧૦	૩	૭	૧૨	૧૨
	અંદેશ	રેવતી	જ્યેષ્ઠા	કૃતિકા	ઉકૃ	ઉપાદ	મૃગ.	ચિત્ર	ધની	પૂર્વફ	વિશાખા	પૂ ભાદ્રીલ	પૂ ભાદ્રીલ
	૬	૨૭	૧૮	૨	૧૧	૨૦	૫	૧૪	૨૩	૭	૧૬	૨૫	૨૫
	પુષ્ય	ઉભા	અનુ.	અશ્વીન	મધા	મૂલ	રોહિ	હસ્ત	શ્રવણ	આર્ધ	સ્વાતિ	શતાભેધ	શતાભેધ
	૮	૨૬	૧૭	૧	૧૦	૧૮	૪	૧૩	૨૨	૬	૧૫	૨૪	૨૪

પ્રાચીનતિલક

પ્રસ્તાવના

ભારતીય વાસ્તુવિદ્યાનો પ્રારંભકાળ બહુ પ્રાચીન છે; તે અથર્વવેદનો ઉપવેદ છે. વેદ, બ્રાહ્મણ ગ્રંથો, ઉપનિષદો, રામાયણ, મહાભારત, બૌદ્ધગ્રંથો, જૈન આગમગ્રંથો અને સહિતાઓ આદિમા વાસ્તુવિદ્યાના ઉદ્દેશો અને કેટલાકમા તેનાં પ્રકરણો પણ છે. પાછલા કાળમા પુરાણો અને નીતિશાસ્ત્રના ગ્રંથોમા શિલ્પસ્થાપત્યના ઉદ્દેશો અને અધ્યાયો છે.

પ્રાગૈતિહાસિક કાળમા સંસારમા પ્રત્યેક પ્રાણીને શીત, તાપ, વર્ષા આદિ વિવિધ પ્રાકૃતિક કડિનતાઓની સામે પોતાની રક્ષાની જરૂરત થવા લાગી. આથી વાસ્તુવિદ્યાનો પ્રારંભ સ્થૂળ રૂપમા આદિકાળમા થયો હોવાનું મનાય. એ રીતે ભૂચરોએ જમીનમા ભોયરાં અને ખેતરોએ માળા બાધ્યા તે જ રીતે મનુષ્યોએ પણ ઘાસની પર્ણકુટીઓ બનાવી. પહાડોમાં, ગુફાઓમા વાસ કરવા માંડ્યો. આમ પ્રારંભમા નિવાસ બાદ સામૂહિક વાસ ગ્રામસ્વરૂપમા થવા લાગ્યો. માનવ સભ્યતાની સાથે શિલ્પવિજ્ઞાનનો વિકાસ ક્રમશઃ થતો રહ્યો.

પ્રાચીન આર્યયુગમા સાદા, અલ્પજીવી પદાર્થો જેવા કે કાપડ અને મૃત્તિકાથી અને પછીથી પકવેલ મૃત્તિકાની ઈંટોથી વાસ્તુ નિર્માણ થવા લાગ્યા. બે અઢી હજાર વર્ષ પહેલાં પાપાણુ શિલ્પના અવશેષ બહુજ અલ્પ ઉપલબ્ધ થાય છે. રામાયણ, મહાભારત જેવા ઐતિહાસિક મહાકાવ્યોમા દેવાલયો અને રાજમહાલયો અને સામાન્ય ગૃહો, નગરો આદિના વિવિધ વર્ણનોના શાબ્દિક ચિત્રો આપેલા છે. પરંતુ અલ્પજીવી વાસ્તુ દ્રવ્યોના હોવાથી તેના અવશેષો પ્રાપ્ત થતા નથી.

વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ સંપ્રદાયોની ગુફાઓની બે સવા બે હજાર વર્ષોથી નિર્માણ થવા લાગી તે પછી પાપાણુના સ્થાપત્યોનો પ્રયોગ પાછળથી થયો એવું માનવાને કારણ મળે છે દષ્ટાતરૂપે, ગુજરાતમા શામળાજીમા અને ઉત્તરપ્રદેશમા સારનાથમા પકવેલી માટી-ઈંટમા સુદર કળામય મૂર્તિઓ અને શિલ્પોના ત્રીજી શતાબ્દીના અવશેષો જેવા મળે છે. શામળાજીથી ૩૦ માઈલ પર મારા પાપાણુની ખાણ છે. સારનાથ પાસે સુનારની ખાણોના પાપાણુ મળે છે છતાં પાપાણુ કાઢવાની કળાના અભાવે ત્યાં ઈંટોનો ઉપયોગ થયો છે. સાચી અને ભારકૃતના સ્તૂપો એથી પણ પૂર્વકાળના ઈ. સ. પૂર્વેના છે. તેમા પાપાણુ વપરાયેલ છે. એટલે એ પ્રદેશોમા પાપાણુ પ્રાપ્ત થતો હશે અને ત્યાં કળાના કારીગરો તે કાળમા તેઓને મળી ગયા હશે.

ભારતના પૃથક્ પૃથક્ પ્રદેશોમા કોનરી શકાય તેવા પાપાણુવાળા પહાડોમા શૈવ, વૈષ્ણવ, બૌદ્ધ અને જૈન સંપ્રદાયની ગુફાઓ બે સવા બે હજાર વર્ષ પૂર્વેથી ઈ.સ ની આઠમી-નવમી શતાબ્દી સુધી કોતરાતી રહી પાપાણુનો પ્રારંભિક ઉપયોગ પહાડોની ગુફાઓથી શરૂ થયો એવી માન્યતા છે તે પછીના કાળમા સમતલ ભૂમિ પ્રદેશો પર પાપાણુના સ્થાપત્યોના નિર્માણ થવા લાગ્યા એવું જણાય છે.

કળામય ગુફાઓની છત, દીવાલો અને સ્તંભો પર પૌરાણિક પ્રસંગો અને સુંદર મૂર્તિઓ કોનરેલી બોવામા આવે છે તેના દર્શન કરતા જગતના કળાવાચ્છુતા મસ્તક ભારતના શિલ્પીઓ પ્રતિ નમે છે જડ પાપાણુને સજીવ રૂપ આપી, પુરાણોના કાવ્યો પ્રદર્શિત કર્યાં છે.

વાસ્તુશાસ્ત્ર, સ્થાપત્ય અને શિલ્પની વ્યાખ્યા

વાસ્તુશાસ્ત્ર, સ્થાપત્ય ને શિલ્પની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાના અભાવે એ ત્રણેના ભાષાપ્રયોગમા યથાર્થ સ્વરૂપનો ખ્યાલ ન હોવાથી, મિશ્ર અર્થ થાય છે. વાસ્તુશાસ્ત્ર વાસ્તુવિદ્યા એ વિશાળ અર્થમા છે, તેનું અતર્ગત સ્થાપત્ય અને સ્થાપત્યનું અતર્ગત શિલ્પ છે

એ રીતે વિદ્યા અને કળાની સુદર સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા શુદ્ધાર્થ કરે છે : વિદ્યા અનંત છે અને કળા અસંખ્ય છે, કે તેની ગણતરી થઈ શકતી નથી, છતાં પણ મુખ્ય વિદ્યા બીજીસ છે અને મુખ્ય કલા ચોસડ શુદ્ધ કહી છે. આગળ તે કહે છે કે જે કાર્ય વાણીથી થઈ શકે તેને વિદ્યા કહેવી અને મૂક મૂગો પણ જે કાર્ય ક્રિયાથી કરી શકે તે ‘કલા’ શિલ્પ, ચિત્ર, નૃત્ય આદિ મૂક ભાવે થઈ શકે છે આથી એ સર્વને કળા કહી છે. કળાના પ્રકાર, સંખ્યા સંબંધમા પૃથક પૃથક આચાર્યોએ લિખ્ત લિખ્ત સંખ્યા કહી છે. કોઈએ ચોસડ, કોઈએ બોત્તર અને કોઈએ તેના અવાંતર ભેદે પાચસો ગાન કલાના ભેદ કહ્યા છે.

વાસ્તુશાસ્ત્રના પ્રણેતા : વાસ્તુશાસ્ત્રના મહાન પ્રણેતા ઋષિમુનિઓ અને ગણઓ પણ હતા. મત્સ્યપુરાણમા અદાર આચાર્યોના નામો આપેલા છે અગ્નિપુગણ, અધ્યાય ઉદ્ભા લોકાખ્યાયિકામા પચીસ નામો આપેલા છે. દ્રાવિડ માનસાગ્રમા બીજીસ શિલ્પાચાર્યના નામો કહ્યા છે. યૌદ્ધસ હિતામા વગરે—મનુ, પરાશર, કાશ્યપ, ભારદ્વાજ, પ્રહ્લાદ, અગસ્ત્ય અને માર્કંડેયના નામો દીધા છે અને તેના પોતાના ગ્રંથમા ગર્ગ મય, નગ્નજીત અને વસિષ્ઠના અવતરણો ગ્રંથમા પ્રમાણરૂપ આપ્યા છે

“વિશ્વકર્મા પ્રકાશ”ના પ્રારંભમા કહ્યું છે કે મહર્ષિ ગર્ગ વાસ્તુશાસ્ત્રના મહાબુદ્ધિમાન જ્ઞાતા હતા. તેનાથી પરાશર મુનિએ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું પરાશરથી યૌદ્ધથે એ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી યૌદ્ધથથી વિશ્વકર્માએ વાસ્તુશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. વિશ્વકર્માએ જગતના લોકહિતાથે પ્રવર્તમાન કર્યું આ ક્રમ પાછલા કાળના કોઈ વિશ્વકર્માનો હોય.

વિશ્વકર્માના અવતારો યુગે યુગે થયા. જગતોત્પત્તિકાળમા બ્રહ્માએ રાજ્ય પૃથુ અને વિશ્વકર્માને બોલાવી પૃથ્વીના પાલન, રક્ષા અને વસવાટ માટેની આજ્ઞા આપી તેની ગંસિક કથા છે.

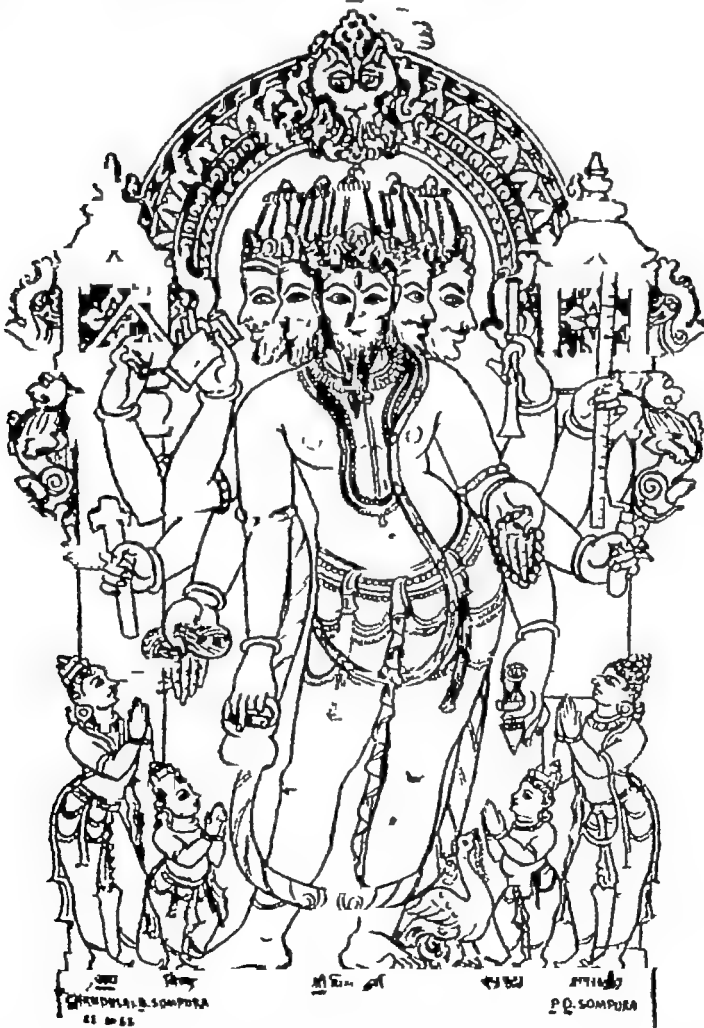
વિશ્વકર્મા વાસ્તુશાસ્ત્રના આઘ પ્રણેતા અને તેમની ઉત્પત્તિવિવેચમા જુદા જુદા મત છે. દક્ષ પ્રજાપતિની સાડ કન્યાઓમાની દશ કન્યાઓએ ધર્મ સાથે પાણિગ્રહણ કરેલ તેમાની વસુ નામની કન્યાથી અષ્ટવસુ થયા તેનો કનિષ્ઠ પુત્ર પ્રભાસ પ્રભાસે મહર્ષિ ભૃગુની બહેન સાથે પાણિ-ગ્રહણ કરેલું. તેનાથી વિશ્વકર્માનો જન્મ થયો, એવો પુરાણોમા ઉલ્લેખ છે.^૧

૧ પ્રભાસના વિશ્વકર્માનું પ્રભાસગ્નન સોમનાથ, તે સોમપુરા બ્રાહ્મણ શિલ્પીઓનું ઉદ્ભવ-સ્થાન એથી સોમપુરા શિલ્પીઓને વિશ્વકર્માના અંગરૂપ કહ્યા છે

માનસાર ગ્રંથમાં વિશ્વકર્મા-સત્યયુગમાં મૃગશીર્ષમાં બ્રહ્મકુલમાં થયા. વિશ્વકર્મા પુરાણના આધારે વર્તમાનમાં શિલ્પીઓ મહા સુદ ૧૩ ત્રયોદશીના રોજ વિશ્વકર્માનો જન્મોત્સવ ઊજવે છે

પદ્મપુરાણ અને વસિષ્ઠપુરાણમાં વિશ્વકર્માનું સ્વરૂપ વર્ણન કરતા પાત્ર મુખ અને દશ લુબ્ધ કહે છે. પાત્ર મુખથી પંચશિલ્પીઓના નામ, કર્મ અને ગોત્ર કહ્યા ૧ શિલ્પી પાપાણ કર્મકાર; ૨. મનુ લોહકાર, ૩ ત્વષ્ટા કેશકાર, ૪. મય-કાષ્ઠકાર ૫. દેવજ સુવર્ણકાર સ્કંદપુરાણમાં નાગરખંડ અ. ૬, ૧૩-૧૪માં ઉલ્લેખ છે.

તૈત્તેરીય શ્રુતિ વગેરેમાં પણ વિશ્વકર્માના પાત્ર મુખ, દશ લુબ્ધ કહ્યા છે તે પૂર્વાદિમુખ દિશાક્રમે મનુ, મય, ત્વષ્ટા, શિલ્પી અને દેવજ (તક્ષક) કહ્યા છે. તેમની દશ લુબ્ધઓમાં આયુધો કર્માનુસાર કલ્યાં છે. વિશ્વકર્માએ, કમ ડગર, સ્ત્રગ્ધ, હથોડી, સાંધણી (લેવલ) ૫, પુસ્તક જમણા હાથમાં અને ૬ ટાકણુર, ગજ (હસ્ત-કળા) ૩, ચુનાલોહું ૪, માલા ૫, અવલંબન (ઝાળ બો) એ પાત્ર ડાબા હાથમાં ધારણ કરેલ છે તેમ શિલ્પીઓ માને છે

પદ્મપુરાણ શ્રુતિમાં વિશ્વકર્માના પાત્રમુખને દશ હાથમાં કોદાણી, પાવડો, તગારું, કુલ, સુવર્ણ કમ ડગ એ પાત્ર ડાબા હાથમાં અને કરવત, હથોડી, સાણસી, અલ કાર અને અગ્નિકુંડ

એ પાત્ર જમણા હાથમા ધારણ કરેલા જણાવેલ છે. આ સ્વરૂપ લોહકાર, સુવર્ણકાર, કાપ્તકાર, અને ક શકાર (ક સારા)ને પૂજ્ય છે.

શિલ્પત્ર થોમા સામાન્ય રીતે બ્રહ્માસ્વરૂપ વિશ્વકર્મા એક મુખ, ત્રણ નેત્રયુક્ત, દાઢીવાળા, હંસારૂઢ અને હાથમા ૧. સૂત્ર, ૨. ગજ, (હસ્ત-કંઠા), ૩. પુસ્તક, ૪. કમડળ ધારણ કરતા કલ્યા છે. ઊભેલ રૂપમા પગ આગળ ચાર શિષ્યો હોય છે.

વસિષ્ઠપુરાણમા પ્રવરાધ્યાયમા પંચકર્મકારકના રૂપ ગોત્રો કલ્યા છે, પરંતુ સોમપુરા શિલ્પીઓના ગોત્ર ૧૮ ઋષિમુનિઓના છે. તેઓ વિશ્વકર્મારૂપ હોઈ પૃથક્ છે. આ ગોત્રોમા તે નથી.

વિશ્વકર્મા પ્રત્યેક યુગમા પ્રગટ થયા. વેદો અને ઉપનિષદોમા ઉલ્લેખો છે. ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદમા ભૃગુકુળમા વિશ્વકર્મા થયાનું કહે છે. તે પછીના કાળમા આગીરસકુળમા ઉત્પન્ન થયા. ત્રીજો અવતાર બ્રહ્મકુલોત્પન્ન પ્રભાસવસુના પુત્ર વિશ્વકર્મા પ્રગટ થયા (એ સોમપુરા). આથી આગીરસ વિશ્વકર્મા, વિરાટ વિશ્વકર્મા ચોથો અવતાર (દ્રાવિડમા) એવો મહાભારતમા ઉલ્લેખ છે. પાંચમા આચાર્ય વિશ્વકર્મા. આ પાંચ અવતારના ઉલ્લેખો વાયુપુરાણમા છે. છઠ્ઠો જગદ્ગુરુ વિશ્વકર્મા અવતારનો સક્લઘિકારમા ઉલ્લેખ છે સાતમા પ્રજપતિ વિશ્વકર્માનો મૂલસ્તમમા ઉલ્લેખ કરેલ છે આઠમા કાશ્યપીય વિશ્વકર્મા સ્કંદપુરાણમા કહેલ છે. શિલ્પાચાર્ય વિશ્વકર્મા અને બ્રહ્મકુલોત્પન્ન વિશ્વકર્માના નવમા અને દશમા અવતારનો ઉલ્લેખ બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમા આપેલ છે જુદા જુદા ત્ર થોમા આપેલા વર્ણન અને અવતાર લિન્ન લિન્ન નામોથી કહેલ હોવાથી સમજવામા કઠિન લાગે છે.

વિશ્વકર્મા કુળમા જન્મેલ હોય તે બ્રાહ્મણ જ છે તેમા શંકા નથી. ગ્રામીન્ન કાળમા તે સર્વે કર્મકાંડ અને ધર્મનું આચરણ કરતા હતા વ્યવસાયના કારણે શદ્ર વર્ણના સ સર્ગથી કર્મકાંડ વિસરી આચારવિચારમા ક્ષીણ થવાથી મૂલ કર્મકાંડી બ્રાહ્મણોથી લિન્ન થવા માડયા. આથી પોતાના પૃથક્ વ્યવસાયનુસાર જાતિઓનું નિર્માણ થયું

ભારતમાં શિલ્પીવર્ગ

વર્તમાનકાળમા ભારતમા પ્રમુખ શિલ્પી જાતિવર્ગનું સ શોધન કરવાથી પ્રાપ્ત થયેલ વિગતો આપુ છું.

૧. સોમપુરા શિલ્પીઓ :

શિલ્પના અભ્યાસી વર્ગ પશ્ચિમ ભારત, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, રાજસ્થાન, મેવાડ, કર્ણાટકમા વસેલા છે. કેટલાક બ્રહ્મકર્મ કરે છે સર્વે વિધિથી યજ્ઞોપવીત ધારણ કરે છે. કોઈનું દાન સ્વીકારતા નથી પૌરાણિક ઉલ્લેખ પ્રમાણે, ચંદ્રલોકમાથી દેવોએ પૃથ્વી ઉપર વિશ્વકર્મા સ્વરૂપની સ્થાપના કરી. આ શિલ્પીઓ મન્દિરનિર્માણમા શિલ્પકર્મમા પ્રવીણ અને શિલ્પત્ર થોમા સંગ્રહ કરે છે.

૨. મહાપાત્ર-મહારાણુ :

તેઓ પૂર્વ ભારતમા ચોરિરસા કલિગમા વસેલા છે. તેઓ શિલ્પગ્રંથ-સંગ્રહ ધરાવે છે. તેઓ મંદિરનિર્માણ કરી શકે છે. જો કે વર્તમાનમા તેઓ મૂર્તિકળામા વધુ પ્રવીણ હોઈ, તે વ્યવસાય કરે છે. જગન્નાથપુરી, ભુવનેશ્વર, ડેનાઈના જગવિખ્યાત પ્રાસાદો તે વર્ગના પૂર્વજોએ નિર્માણ કરેલા છે. મહાપાત્રની ગણના બ્રાહ્મણ શિલ્પીમા ન હોઈ તેઓ ક્ષત્રિય કુળના શિલ્પીઓ હોવાનું અનુમાન છે. તેઓ યજોપવીત ધારણ કરે છે.

૩. પંચાનન જાતિના શિલ્પીઓ :

તેઓ કર્ણાટક, આંધ્ર અને મહારાષ્ટ્રના પ્રદેશોમા વસે છે. પંચાનન જાતિના શિલ્પીઓ પોતાને બ્રાહ્મણ માને છે. તેઓના પાંચ વર્ગ તેમના કર્મ પ્રમાણે છે : ૧. શિલ્પી, ૨. સુવર્ણકાર, ૩ કંકાર (કંસારા), ૪ કાંકાર (ચુથાર), અને ૫. લોહકાર (લુહાર) એમ પાંચેયના કર્મ-વ્યવસાય પૃથક છે, પરંતુ તેઓ પાંચેની જાતિ એક જ છે, તેઓ પરસ્પર વ્યવસાયી કર્મકારો સાથે લઘુવ્યવહાર કરે છે. તેઓ પાંચેયના ગોત્ર પાંચે પૃથક છે. તેથી તેઓ એક ગોત્રમા લગ્ન કરતા નથી. હોઈશળ, રાજ્યકુળ રાજ્યોએ વેસર જાતિના હલેખીડ, ખેલુર અને સોમનાથપુરમ્ના વિખ્યાત પ્રાસાદોના નિર્માણ પંચાનન શિલ્પીઓ દ્વારા કરાવેલ. તે જ રીતે આ શિલ્પીઓએ ભૂમિજ પ્રાસાદોના નિર્માણ પણ મહારાષ્ટ્ર અને ઉત્તર કર્ણાટકમા કરેલા તેઓ યજોપવીત ધારણ કરે છે. તેઓ રેણુચુટા સુધી દક્ષિણમા વસેલા છે. તેઓ પાસે શિલ્પગ્રંથોનો સંગ્રહ ઓછો હોય તેમ લાગે છે.

૪. તૈલંગણુ પંચાનન વિશ્વકર્મા શિલ્પીવર્ગ :

આંધ્ર, તૈલંગણુમા ઉપર્યુક્ત પંચાનનથી ભિન્ન જાતિના શિલ્પીઓ ઉપર જણાવેલ પંચ કર્મ કરે છે. તેઓ ત્રણસો વર્ષથી મુસ્લિમ પ્રદેશોમા વસતા હોવાથી માસાહાર કરે છે, પરંતુ આ શિલ્પીવર્ગ બ્રાહ્મણના હોવાનું ભોજન પણ કરતા નથી તેઓ પોતાને ઉચ્ચ માને છે. આ વર્ગ પાસે શિલ્પગ્રંથોનો સંગ્રહ થોડો છે. તેઓમાં મરણ બાદ ભૂમિદાહ કરે છે. તેઓ હૈદરાબાદ તત્ક વિશેષ છે.

૫. વિરાટ વિશ્વબ્રાહ્મણ આચાર્ય શિલ્પી

દ્રાવિડ પ્રદેશમા તામિલ અને મલયાલમ ભાષી પ્રદેશોમા એ દ્રાવિડ શિલ્પ વિશ્વકર્માના વંશના બ્રાહ્મણ કુળના હોવાનો દાવો કરે છે. તેઓ ફક્ત પાપાણુ શિલ્પ કર્મમા ધણા કુશળ છે. તેઓના ત્રણ ગોત્ર છે: ૧. અગસ્ત્ય, ૨. રાજ્યચુર, ૩. સન્મુખ સરસ્વતી. આ શિલ્પીઓમાના કેટલાંક કુટુંબો સિલોનમા પણ વસેલા છે. દ્રાવિડના ભવ્ય મંદિરોમાના મદુરા, રામેશ્વર, ત્રિવેન્દ્રમ, કુલકર્ણેય આદિ અનેક ઉત્તમ મંદિર જે ગ્રેનાઈટ પથ્થરના બનાવેલ છે તેનું નિર્માણ આ વર્ગે કરેલું છે. ઉત્તર ભારતની અપેક્ષાએ દ્રાવિડના પ્રાસાદો ઉત્તમ અને ભવ્ય હોવાના કારણે એ છે કે, મોટા રાજ્યો પાડચ-ચૌલ...જેવાઓએ રાજ્યની મહેસૂલી આવક ગંધી દેવદ્રવ્યની માની વાપરતા. આથી આવા મંદિરોના નિર્માણ રાજ્યોની પરસ્પર સ્પર્ધાથી થયેલા. આ શિલ્પી

વર્ગમાં દ્રાવિડ શિલ્પના ત્ર થોનો સંગ્રહ હોય છે આ શિલ્પીઓ ઉપરાંત અન્ય જાતિના મુદલિયા, પીલ્લેવાલ, નાયકર વગેરે જાતિના કારીગરો કામ કરે છે. કુંભકોણમમાં તેમના ધાતુકર્મમાં પ્રવીણ મૂર્તિકાર શિલ્પીઓ વસેલા છે. તેમનામાં મરણ બાદ ભૂમિદાહ આપે છે.

૬ થી ૧૦ વૈશ્ય, મેવાડા, ગુર્જર, પંચોલી, પંચાલ

આ પાય જાતિ વિશ્વકર્માના પુત્ર હોવાનો દાવો કરે છે. તેમાં વૈશ્યજાતિ પોતાને હિંચ માને છે. આ પાયમાં પરસ્પર ઝગડોને લગ્ન કે ભોજનવ્યવહાર નથી કરતા. વૈશ્યો બ્રાહ્મણ સિવાય કોઈનું ભોજન લેતા નથી. વૈશ્યમાં કેટલાક લોકો કડિયાનું ચણતર પ્લાસ્ટરનું કામ કરે છે મેવાડા, ગુર્જર અને પંચોલી કાષ્ઠકર્મમાં પ્રવીણ ગણાય છે. તેઓ કાષ્ઠનું કોતરકામ તેમ જ ચાંદી જડવાનું અને ગ્રંથ આદિનું કામ તેઓ કરે છે પંચાલ જાતિ એક છે તેઓ વિશેષ કરી લોહકર્મમાં પ્રવીણ છે વર્તમાનમાં તેઓ ચંત્રકર્મમાં કુશળ છે. આ પાયે અલગ અલગ જાતિ છે. તે તેઓની જાતિમાં લગ્ન કરે છે. પચાસેક વર્ષથી તેઓ યજ્ઞોપવિત ધારણ કરે છે. વૈશ્ય પાસે શિલ્પના ત્ર થોનો સંગ્રહ હોય છે. હવે તેઓનું કર્મ ક્ષીણ થતા સોમપુરા શિલ્પીઓને ત્ર થો આપે છે. આ પાય વર્ગના શિલ્પીઓ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકમાં વસેલા છે. ગામડાઓમાં ખેતી ઓળંગવાનું કામ કરે છે. તેઓ ઈલોગમાં વિશાળ બૌદ્ધમૂર્તિને વિશ્વકર્મારૂપ માની યાત્રાએ જાય છે.

૧૧. ગૌડબ્રાહ્મણ શિલ્પી

આ શિલ્પીઓ રાજસ્થાનમાં ઉત્તરે જયપુર અને અલવર પ્રદેશોમાં વસે છે. મંદિર-નિર્માણ કરતા તેઓ મૂર્તિકળામાં વધુ કુશળ છે. તેઓમાના થોડા પાસે શિલ્પત્ર થો છે. શુદ્ધ શાકાહારી અને બ્રાહ્મણ જેવો વ્યવહાર પાળી, વિધિથી યજ્ઞોપવિત ધારણ કરે છે. તેઓમાના થોડા ધાતુમૂર્તિ અને ચિત્રકારીનું કામ કરે છે. ગામડામાં તેઓમાના કૃષિકર્મ પણ કરે છે.

૧૨. જાંગડ જાતિના શિલ્પી—

આ શિલ્પી વર્ગ મધ્યપ્રદેશ અને ઉત્તરપ્રદેશમાં વિશેષ કરીને વસે છે. તેઓ આગીરસ ઋષિના વંશજ છે એવી માન્યતા તેઓ ધરાવે છે. તેઓ વિશેષ કરી લોહકર્મ કરે છે. શહેરોમાં મશીનરી પણ જનાવે છે કેટલાક કાષ્ઠકર્મ ને ચિત્રકારીનું કરે છે ગામડાઓમાં કૃષિકર્મ કરે છે. સાદુ પાપાણુ કામ કરે છે ભોપાલ અને દિલ્હીમાં તેઓની જ્ઞાતિસંસ્થાઓ છે.

ગુજરાત, કર્ણાટક અને સૌરાષ્ટ્રમાં કુંભારિયા, કડિયા પથ્થરકામ અને ચણતરનું કામ કરે છે. સૌરાષ્ટ્રના પ્રદેશમાં ‘સલાટ’ નામે જાતિ વસે છે તેઓ પોતાને સોમપુર જેવા મનાવવાની કોશીલ કરે છે, પરંતુ આચાર અને કર્મમાં તેઓ ભિન્નરતા છે. ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં દરજીલોકમાના કેટલાક કાષ્ઠકર્મ પણ કરે છે. તેઓ ‘સર્ધ સુતાર’ કહેવાય છે.

બંગાળ, બિહાર, ઉત્તર ને મધ્યપ્રદેશ, પંજાબ, હિમાચલ પ્રદેશ, સરહદ પ્રાંત (ગાધાર) અને કાશ્મીર આદિ પ્રદેશોમાં શિલ્પી કુળના કે તે વર્ગનાની કોઈ બાણુ કે પત્તો અમને મળ્યો નથી. પાયમાં રાતસો વર્ષ પહેલા ત્યાં શિલ્પી વર્ગ હશે પરંતુ વિધર્મી ગંજસત્તાની ધર્મધતા અને વટાણ પ્રવૃત્તિના કારણે આ જાતિ નષ્ટ થઈ હોય અથવા વટલાઈ પરિવર્તન થયું હોય કે અન્ય વ્યવસાયમાં ને લોકો મખલ થયા હોય આ વિષયમાં સંશોધન કરવાની અગત્ય છે.

—śaśaśa 7

6 gāṇā

3 dūmīs

simāṇa 5

canc'rasā'ia

+

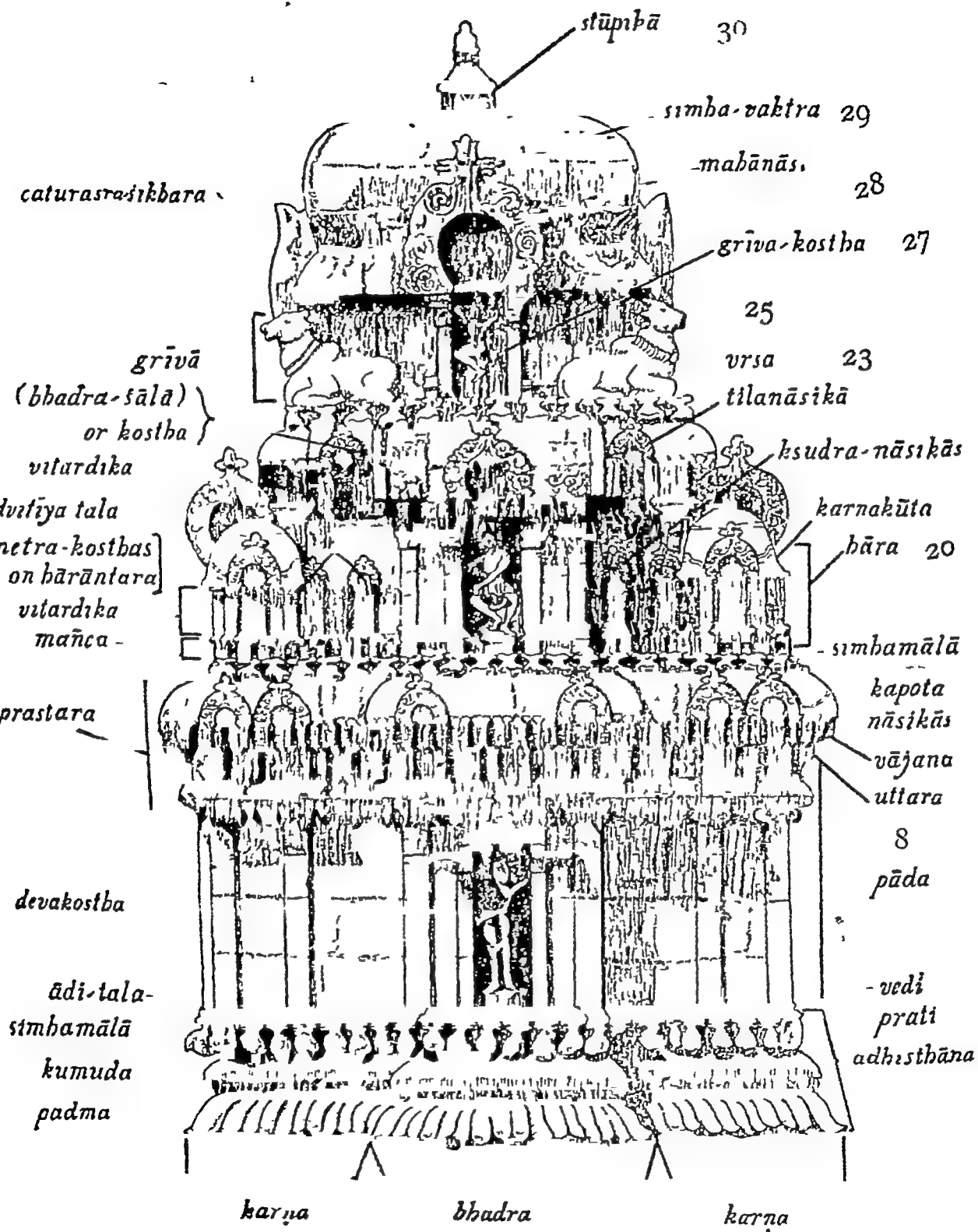
2 śarīa

śāṁsana

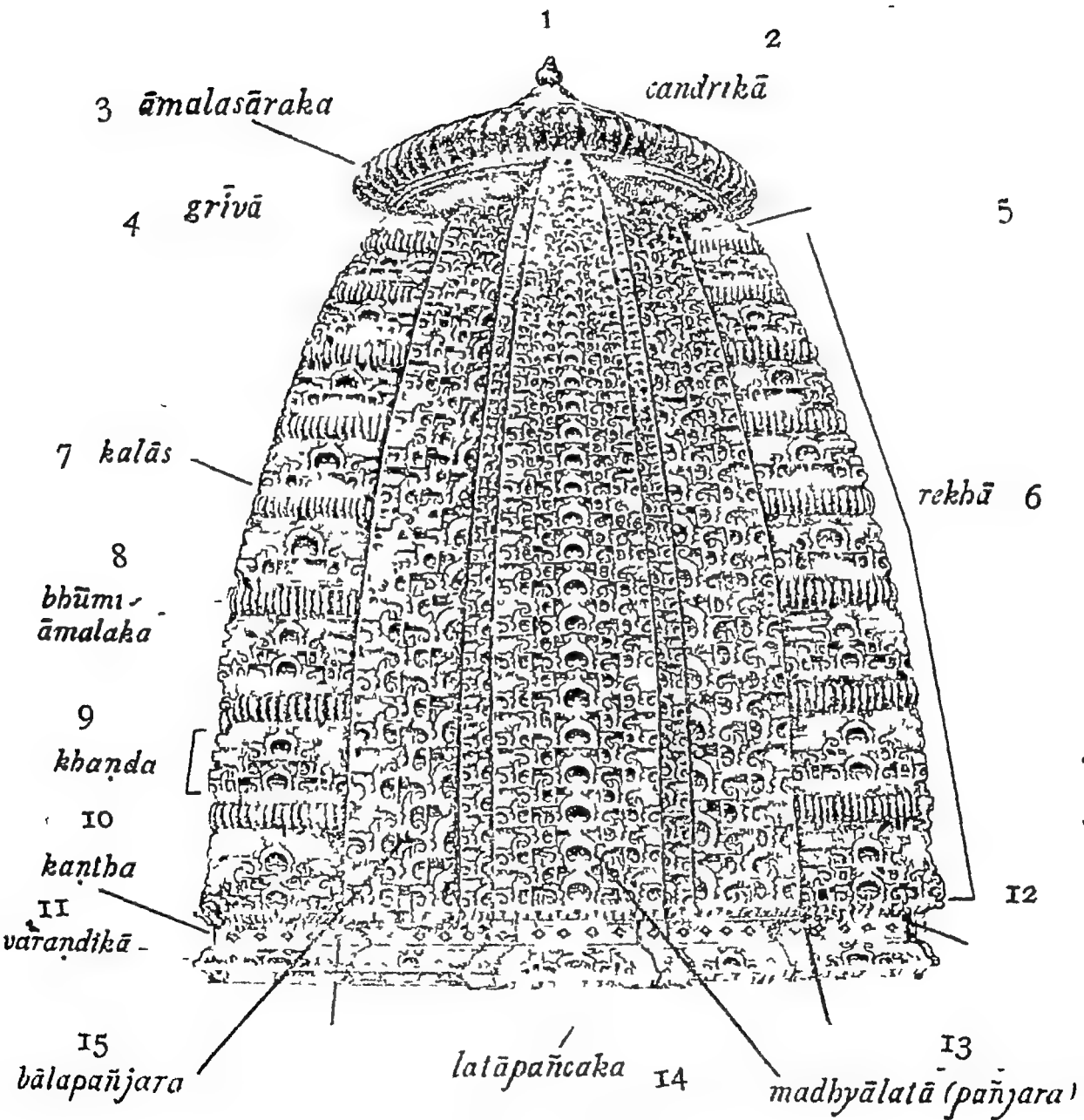
I

praṇāra

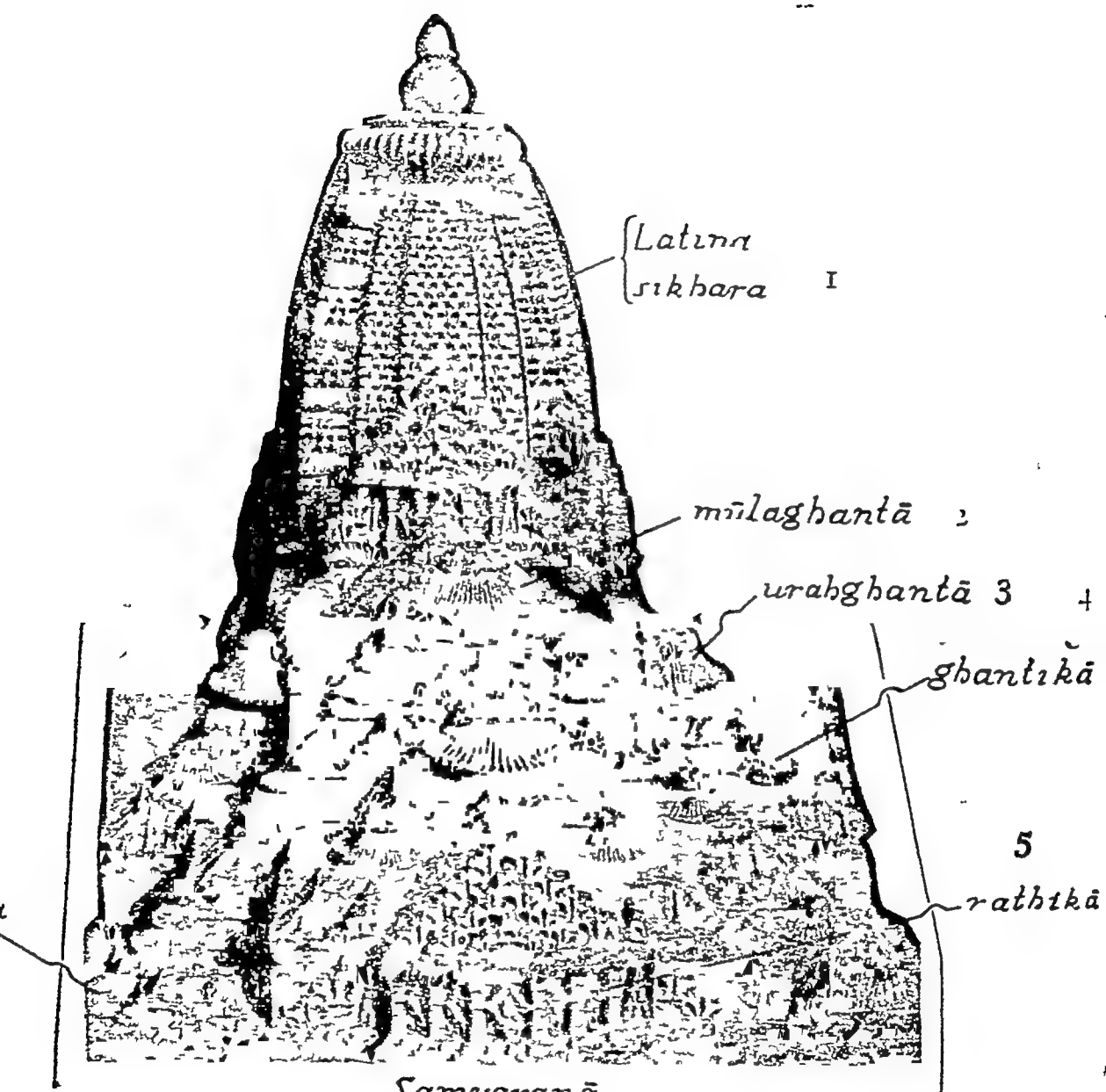
शशनाशर नति

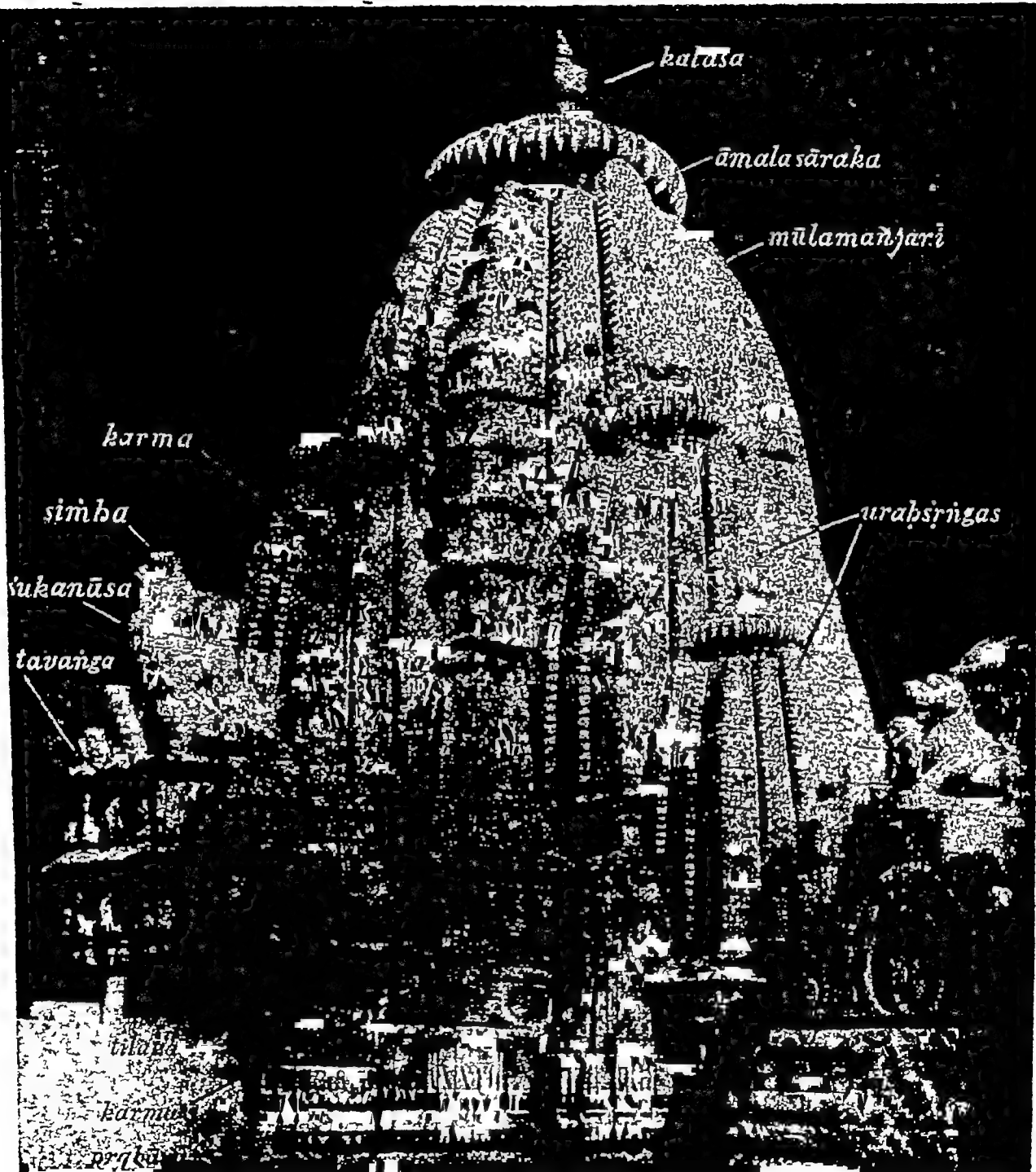
ब्राह्मि नतिनो पड ग-संपूर्ण आसाद

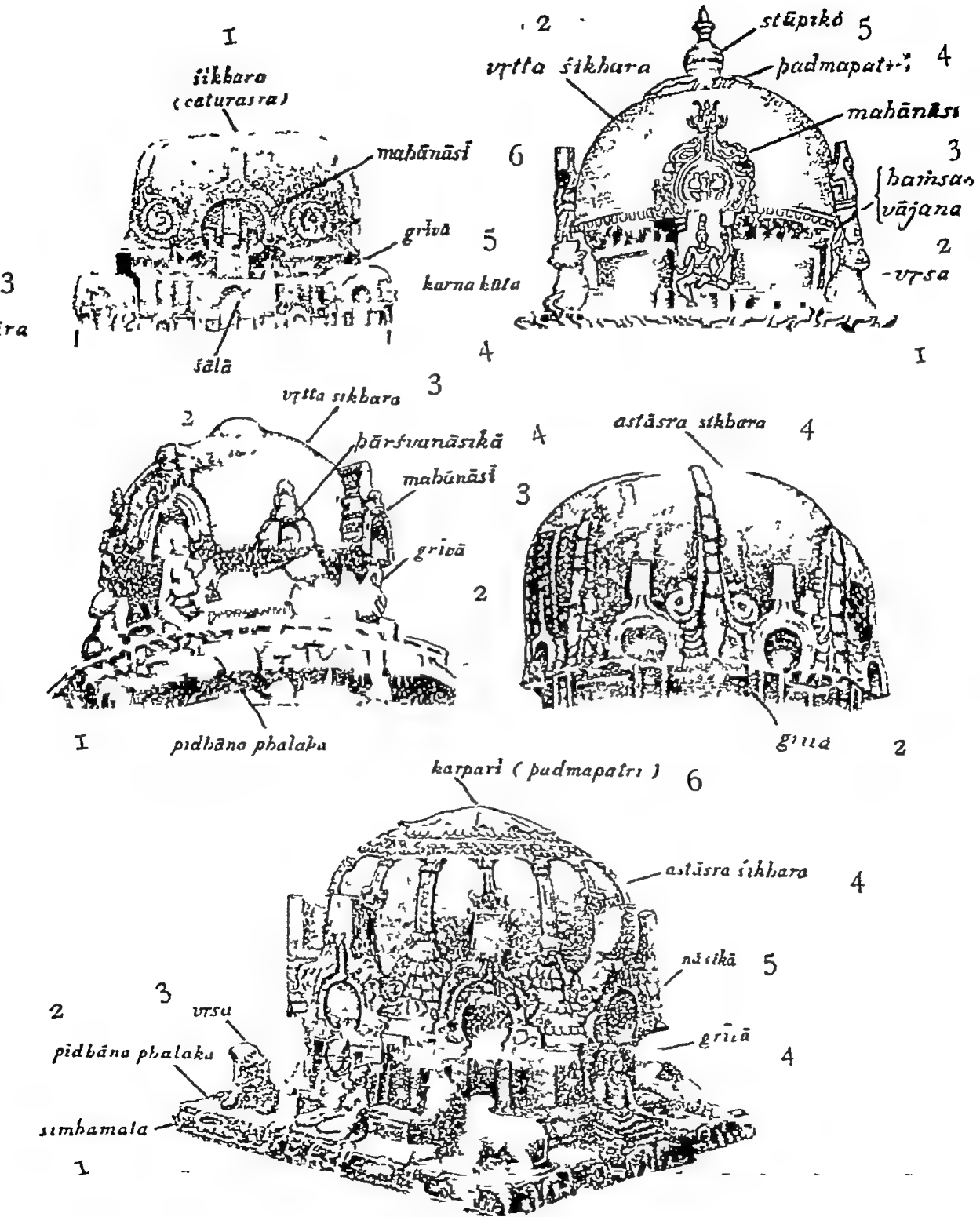
ଶ୍ରୀମତ୍ତ୍ରିପୁରାଣ

गर्भगृह पर ललित शिखर आगण सवरण (मध्य पग)

નાગર જાતિનું શિખર

૬૩૩ બતિના ચોરસ અષ્ટાસ્ર અને ગોળ શિખરો

śiṃha

9

8 āmalasāraka

candraśālā 7

6 valabhi

5

skandha-
vedī

valita-
pattikā 3

valabhi 6

7 candraśālā

4 kaṇṭha

5

skandhavedī

2

kapota

I

garbhagrha

kaṇṭha

valitapattikā

3

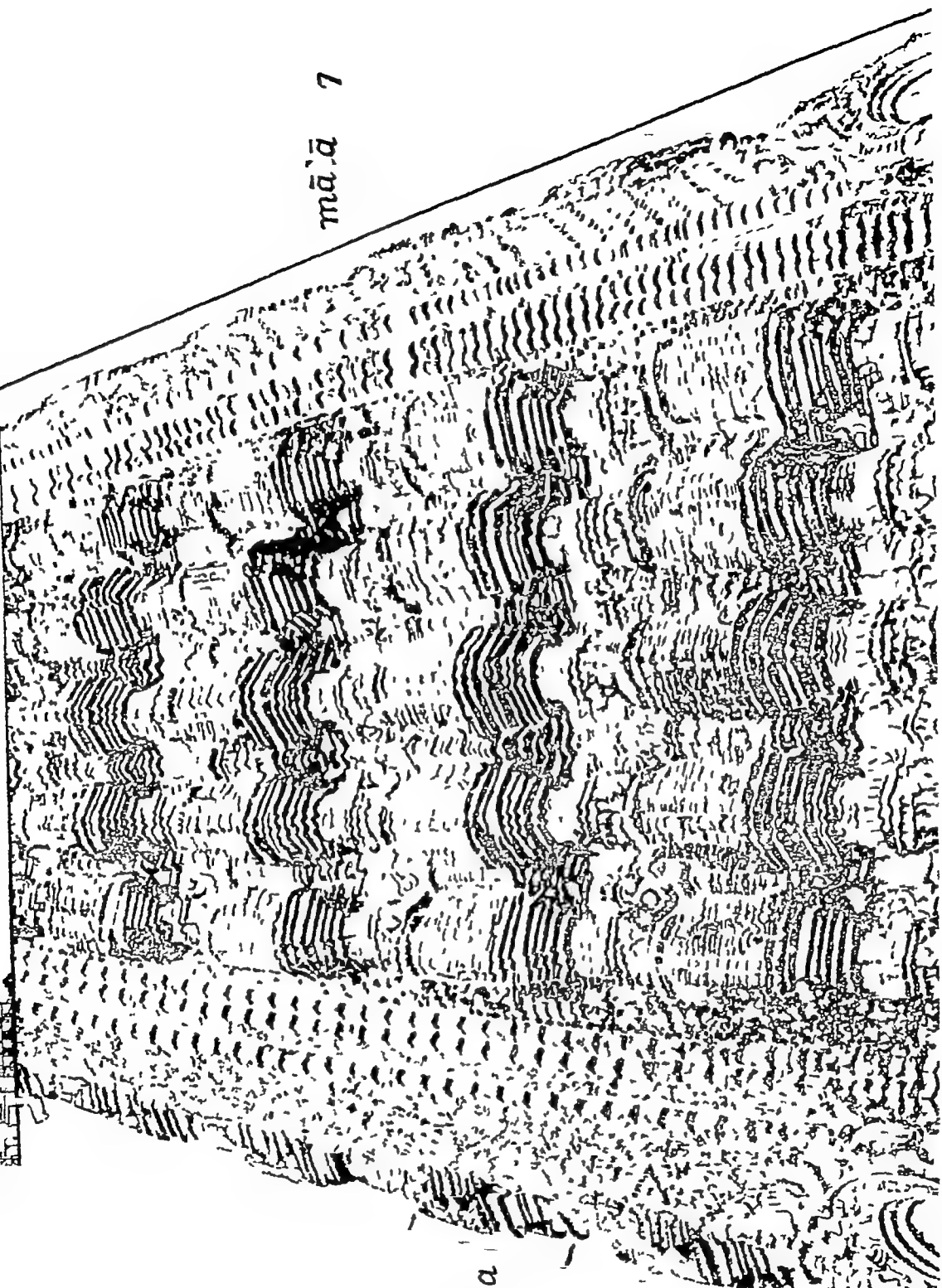
pārsvabhadra

prṣṭabhadra

વલભી ભતિના શીખરો-એ પ્રકાર

mā'ā 7

5 stambhakūta

કચ્છ પ્રદેશમાં સોમપુરા શિલ્પીને ગઈધર કહે છે. તે ‘ગજધર’ શબ્દનું અપભ્રંશ છે. ગજને ધારણ કરનાર મોટો સૂત્રધાર શિલ્પી પુરાણોમાં અને શિલાલેખમાં, શિલ્પશાસ્ત્રી સ્થપતિ અને સૂત્રધારના નામથી સંબોધાયેલ છે. સૂત્રધારનું ટૂંકું અપભ્રંશ ‘ધાર’ થયું અને પછી ‘ઠાર’ થયું. હાલમાં સોમપુરા શિલ્પીઓમાં વેવાઈઓ ફલાણા ‘ઠાર’ એ રીતથી સંબોધે છે.

અંગ્રેજી ગજ્યશાસનમાં કારીગર વર્ગના સમૂહના ઉપરીને માંત્રી શબ્દથી સંબોધાય છે, પરંતુ શિલ્પીઓને આ સંબોધન અયોગ્ય છે. ઉત્તર ભારતમાં પાષાણ કર્મ કરતી શિલાવટ કહે છે. શિલાવટનું અપભ્રંશ ‘સલાટ’ ગુજરાતસૌરાષ્ટ્રમાં પ્રચલિત છે.

વાસ્તુશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં સ્થાપત્યાધિકારીના કર્મોનુસાર ઉત્તરોત્તર વર્ગ પાડેલા છે. ૧. સ્થપતિ પ્રમુખ, (ચીફ એન્જીનિયર), ૨. સૂત્રગ્રાહી (આર્કીટેક્ટ, ફાક્ટસમેન, આસિટન્ટ એન્જીનિયર), ૩. તક્ષક, (પાષાણકર્મ નકશીકામ કરનાર), ૪ વર્ધકી (કાળકર્મમાં કુશળ અથવા મોડલિસ્ટ (મૃતિકાકર્મમાં પ્રવીણ) આ સર્વ એક એકની આજ્ઞામાં રહેનારા કલા છે.

ભારતીય પ્રાસાદોની ચૌદ જાતિઓ

ભારતમાં પ્રાદેશિક રીતે પ્રાસાદોની જાતિઓ-શૈલીઓ કહી છે. ૧. નાગર, ૨. દ્રાવિડ, ૩. લતીન ૪ ભૂમિજ ૫. વિમાન, ૬. મિશ્રક, ૭. વિગટ, ૮. ‘સાધાર’, ૯ વિમાનનાગર, ૧૦. વિમાન-પુષ્પક, ૧૧. વલ્લી, ૧૨. ફાસનાકાર, ૧૩. સિંહાવલોકન, ૧૪. રથારૂઢ. આ જાતિઓના વિષયમાં નાગરશિલ્પગ્રંથ ‘અપરાજિતવૃત્ત’માં બહુ સ્પષ્ટતાથી પ્રાદેશિક રીતે, વિવરણ છે. દ્રાવિડ ગ્રંથોમાં તો ફક્ત ત્રણ જ જાતિ ૧. નાગર, ૨. દ્રાવિડ, ૩. વેસર જાતિ જણાવી છે. ‘સમરાડ્ગળ સૂત્રવાર’ ગ્રંથમાં થોડી વિશેષ જાતિ કહી છે પણ તે અપૂર્ણ છે. પરંતુ ‘લક્ષણસમુચ્ચય’ ગ્રંથમાં વધુ સ્પષ્ટતાથી કહેલ છે. દ્રાવિડ ગ્રંથોમાં ‘કામિકાગમ’ વધુ સ્પષ્ટતા બતાવે છે. કાળકર્મે થયેલા પ્રાસાદની જાતિનાં દૃષ્ટાંતો જોઈએ તો સર્વ પ્રથમ વલ્લી જાતિ આવે છે. તે પછી લતીન, નાગર, દ્રાવિડ, ભૂમિજ, સાંધાર અને ફાસના જાતિ આદિને મૂકી શકીએ.

(૧) વલ્લી જાતિના પ્રાસાદો ઘણા પ્રાચીનકાળના ભારતના પ્રત્યેક પ્રાંતોમાં અલ્પ ફેરફારો સાથે મળે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં કદવાર, ગોપ તથા વિસાવાડા, દ્રાવિડમાં મહાબલિપુરમ્, હિમાલય પ્રદેશમાં, અને કલિંગ-ઓરિસ્સામાં ભૂવનેશ્વરનું અલકૃત વૈતાલ દેવળ આદિ આ સર્વ વલ્લી જાતિના પ્રાસાદો છે આ જાતિને આપણે આઘ માની લઈએ તો તે કઈ અચુકત તો નહિ જ ગણાય. લગ્નચોરસ ગર્ભગૃહના તળાઈ પર ગજપૃષ્ઠાકૃતિ(વગ ડિકા જેવા લોઢિયા)ની ભૂમિકાઓ ચઢાવી, ઘટાકળશ ચઢાવેલ હોય છે. ઓછા ઘાટવાળા પીઠ પર સાદા મંડોવરના શિરોભાગ પર સ્કંધવેદી ગોળ વલિકાના જેવી લગ્ન અર્ધ ગોળાકાર વલ્લી કરેલી હોય છે. તેની નાની બેઠે બાજુ તરફ શિર પર ચંદ્રશાલ અને તેની ટોચ પર બેઠે તરફ સિંહ બેસાડી મધ્યમાં ઉપર એક કે ત્રણ આમલસારાયુક્ત કળશ મૂકે છે. ત્રીજા પ્રકારમાં ઉપર ચારે તરફ વલિકા અર્ધગોળાકાર કરી, મધ્યમાં વલ્લી સંકુચિત લગ્નચોરસ કરી, તેની બે નાની બાજુ પર ચંદ્રશાલા કરી, કળશ ચઢાવે છે

(૨) લતીન જાતિના એકાકિક શિખર, અલંકૃત લતાઓથી બનેલું (કુડચલો કોતરેલું) રેખાયુક્ત વેલુકોપના આકારબદ્ધ બનેલું ફક્ત એક જ શ્રંગ પર આમલસારા કળશયુક્ત શિખર હોય છે. પ્રાચીન લતિનના મંડોવર પર છાદ્ય = છજું હોતું નથી. કામદપીઠથી ઊપડતા હસ્તાગુલ પાત્ર અંગો શિખરના સ્કંધ સુધી જાય છે. શિખર વરંડિકા ઉપર અંતરાલ જેવા કંઠ પર વેલુકોપથી શિખરની રેખા ઉત્પન્ન થાય છે. રેખા, કર્ણ, પ્રતિરથ અને મધ્યનું ભદ્ર આટલા પાત્ર ઉપાગો વિશેષ કરીને હોય છે મધ્યના ભદ્રને મધ્ય લતા કહે છે. શિખરના ઉપાગોને બાલપંજર = વાલંજર કહે છે. તેની રેખા ખંડ કલા અને ભૂમિ આમલકયુક્ત છે. ઉપાગોના ઉપરના ભાગને સ્કંધ કહે છે. લતીન શિખર નીચે જે રેખા વિસ્તારથી સામાન્ય રીતે સવાયુ ઉદય સ્કંધ સુધી થાય છે. સ્કંધ પર આમલસારા ને તે પર કળશ હોય છે. આ જાતના પ્રાચીન પ્રાસાદો સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, દ્રાવિડ ઐહોલ અને હિમાલય પ્રદેશોમાં છે.

(૩) નાગરજાતિના પ્રાસાદો અનેકાકક હોય છે, જ્યારે લતીન જાતિ એકાકક છે સામાન્ય રીતે નીચે કામદપીઠ કે મહાપીઠ પર પૂર્ણાલંકારી છાદ્યયુક્ત મંડોવર પર શ્રંગ, ઉરશ્રંગ, પ્રત્યંગ, તવંગ, તિલક અને મૃલમંજરીના દલ વિલક્ષિતથી પ્રગટ થતા એવા અનેક અંડકના સમૂહથી રચાયેલું શિસ્તબદ્ધ નાગર શિખર : સ્કંધના ચોરસ મથાળે આમલસારા અને કળશ ચડાવે છે. નાગરપ્રાસાદ આગળ કવલી ચોટ્ટી અને વિશેષ કરી વિજ્ઞાનયુક્ત મંડપ હોય છે મંડપ પર ફાસના કે સંવરણા કરવામાં આવે છે. આ જાતના પ્રાસાદો ગુજરાત, રાજસ્થાન, સૌરાષ્ટ્ર, મેવાડમાં થાય છે. મધ્યપ્રદેશમાં અને ઓરિસ્સામાં તેના મંડોવર પીઠના થોડા ફેરફાર સાથે ઉપર આ પ્રકારના નાગર શિખરોની રચના થાય છે.

૪ દ્રાવિડ : દ્રાવિડ જાતિ દક્ષિણમાં આશ્રયી નીચેના પ્રદેશોમાં બને છે. દ્રાવિડ જાતિને પડ્વર્ગ કહી છે. તદ્દનુસાર, ૧. અધિપ્તાન (પીઠ), ૨ પાદ (સ્તંભયુક્ત મંડોવર), ૩ પ્રસ્તર (વરંડિકા-છાદ્ય), ૪. શિખર, ૫. ચૂલિકા (આમલસારાદિ), ૬. સ્તૂપિકા (કળશ), એ છ વર્ગ દ્રાવિડ જાતિના પ્રાસાદના પ્રમુખ અંગો કહ્યા છે. કોઈ પ્રસ્તરની ઉપર ફૂટ અને શાલા શિખરથી ભૂમિકા મળવા ચડાવે છે. દ્રાવિડમાં મૂળ મંદિર આગળ મુખમંડપ હોય છે. તેના મધ્યમાં ચાર સ્તંભો હોય છે તે પર છત્ત છાતિયાથી સમદલ આચ્છાન પર ધાણું થાય છે. તામીલ અને મલબાર પ્રદેશોમાં આવા પ્રકારના પ્રાસાદોની રચના થાય છે.

(૫) ભૂમિજ : પ્રાસાદોનું તલદર્શન અષ્ટભદ્રી કે અષ્ટકર્ણી કે વૃત્ત-સંસ્થાન પર કે ચોરસ તળને ભદ્ર પ્રતિરથ કર્ણાદિ અંગો હોય છે તે નીચે કામદ પીઠથી ઠેક સ્કંધ સુધી ઉપાગો જાય છે પીઠ મંડોવરના સામાન્ય લક્ષણો અનેકાકક નાગર જાતિ જેવા હોય છે; પરંતુ શિખર રેખા નાગરી જેવી તેના કર્ણ પ્રતિરથ કે રચના ઉપાગોમાં એક પર બીજા શ્રંગ એ રીતે સાત શ્રંગો ઉત્તરોત્તર ચડાવે છે ઉપાગો વિશેષ કરીને હસ્તાગુલ હોય છે. પ્રત્યેક શ્રંગ પર જંઘા પ્રહાર ચડાવે છે તેમાં કુબી સ્તંભિકા યુક્ત જંઘા પર પ્રહારના ઉન્નત થરો કરીને ફરી ક્રમથી શ્રંગ સ્તંભફૂટ સ્કંધ સુધી ચડાવે જાય છે સ્કંધ પર ગ્રીવા આમલસારા અને તે પર સર્વોપરિ કળશ હોય છે. શિખરના ભદ્રમાં ઉદામ=દોઢિયો કરી છે તેને શરસેનક કહે છે. ભદ્રમાં નીચેથી સ્કંધ સુધીમાં કુડચલો કોતરેલાં હોય છે. મહારાષ્ટ્ર, માળવા અને ઉત્તર કર્ણાટકમાં આવા પ્રકારના ભૂમિજ પ્રાસાદો થાય છે.

(૬) સાંધાર જાતિ : આ જાતિમા ગર્ભગૃહ કરતો પ્રદક્ષિણામાર્ગ પછી દિવાલની બહાર રથ, પ્રતિરથ, ભદ્રાદિ ઉપાગો કાઢેલાં હોય છે. તે બહારની બાજુના પ્રમાણથી શિખર વિસ્તાર થાય છે આવા પ્રકારને સાધાર કહે છે. જેને પ્રદક્ષિણામાર્ગ નથી હોતો તેવા નાગર પ્રાસાદને નિરધાર પ્રાસાદ કહે છે. સાધારની રચનામા પ્રકાશને બહુ અન્ય અવકાશ રહે છે. તેથી તેને સન્નિધાર કહે છે. તે નાગર જાતિના સર્વ લક્ષણયુક્ત થાય છે. આવા પ્રાસાદો ગુજરાત, રાજસ્થાન, મેવાડ, મધ્યપ્રદેશ, ખજુરાહોમા થયેલા છે. સોમનાથનો મહાપ્રાસાદ આ જ પ્રકારનો કહેવાય.

(૭) ફાસનાકાર : આ જાતિના પ્રાસાદોમા સામાન્ય પીઠ મ ડોવર પર છાબલી-ઓના ઘાટના ક્રમશઃ થરો ઉત્તરોત્તર સંકોચ કરી, ચડાવી, ટોચ પર ઘંટા, કળશ મૂકેલા હોય છે. ભદ્ર પર સિંહકર્ણુ (મોટો ઉદ્ગમ) વાળી રચનાને અપરાજિતકાર નપુંસક ફાસનાકાર કહે છે. કેટલાક ખૂણા પર નાની ફાસનાના ફૂટ જેવા ચડાવે છે. ફાસનાકારના નળદર્શનમા હસ્તાગ્રહ ઉપાગોવાળા કક્ત કર્ણુ રેખા અને ભદ્ર વિશેષ કરીને હોય છે.

ફાસના શૈલી ગર્ભગૃહ પરથી મ ડપ પર ફાસના કરવાની પદ્ધતિ પાછલા કાળમા પ્રવિષ્ટ થઈ. ફાસનાકાર મ દિરો ખજુરાહો-ગુજરાત, ચેદીપ્રદેશ, અમરકંટક, આણુ, રાજસ્થાન, કલિંગના ભુવનેશ્વર-પુરી-કોણાર્કમા છે. તેના ઉલ્લેખો ‘જયપૃષ્ઠા’, ‘પ્રમાણુમંજરી’ ‘વૃક્ષાણુવ’, ‘અપરાજિતપૃષ્ઠા’ અને ‘લક્ષણુસમુચ્ચય’મા પ્રાપ્ત થાય છે. ભારતના પ્રત્યેક પ્રદેશોમા ગામડાઓમા ફાસનાકાર મ દિરો સાદા રૂપમા જોવામા આવે છે. કલિંગના શિલ્પીઓ ફાસનાની છાબલીને ‘પીંઢા’ કહે છે. તેના પાચસાત થરોના ઉદ્યને ‘પોટલ’ કહે છે. વચ્ચે સાદા થરને ‘કાન્તિ’ કહે છે. ઘંટા નીચે ગ્રીવાને ‘વેકી’ કહે છે. ફાસનાના સર્વ થરોમાં ઉદ્યને ‘મઢી’ કહે છે. તેમ શિખરના ઉદ્યભાગને પણ ‘મંઢી’ કહે છે. ઉડિયાના શિલ્પીઓની ભાષાના આ પ્રાકૃત શબ્દોથી થરોનો પરિચય થાય છે.

૮. વિરાટ, ૯. વિમાન, ૧૦. વિમાન નાગર, ૧૧. વિમાન પુષ્પક, ૧૨. મિશ્રક આ જાતિના પ્રાસાદોનાં સ્વરૂપો જાણવાનું હજુ સુધી સુલભ થયું નથી. સંશોધન કરવું જરૂરી છે.

૧૩. સિંહાવલોકન—છાલથી ઉત્પન્ન થયેલ ખૂણે સિંહોથી શોભતો તે પર ઘંટાની આકૃતિવાળો સિંહાવલોકન જાંદનો પ્રાસાદ જાણવો.

૧૪. રથારહ નાગર છદ્ધી ઉદ્ભવેલ શકટ-ગાડાના ઉપર નાગર છદ્ધો, જેની નીચે ચક્ર હોય તેવા આકારનો રથારહ જાંદનો પ્રાસાદ જાણવો. દારકર્મ = (કાષ્ઠકર્મ) થી થતા સિંહાવલોક દારના જેવા છદ્ધને રથારહ કહે છે.

ભારતીય કળાંમાં આવેલી વિકૃતિ વર્તમાન કાળમાં પ્રાચીન ભારતીય કારીગરીનો નાશ થઈ રહ્યો છે. આ વાત કહેતા દુ.ખ થાય છે. વર્તમાનમા સ્થાપત્ય, શિલ્પ અને ચિત્ર ત્રણે કળામા વિકૃતિ આવી છે. તે ભારતીય કળાનો નાશ કરશે. સ્થાપત્યમાં ‘પશ્ચિમનુ’ અનુકરણ

થઈ રહ્યું છે. પક્ષીના માળા જેવા ઢંગધડા વગરના વિકૃત કળાવિહીન બદસ્તરત ભવનો થઈ રહ્યા છે. સુદર મૂર્તિના સર્જન આખોને આનંદ આપતા, તેના સ્થાને એક સૂકા લાકડાનું ઠુંઠું કે જેને હાથ, પગ કે મોમાથાનું ઠેકાણું નથી હોતું, તેવામા કલ્પનાસર્જન કરી તેની પ્રશંસા કરે છે. ચિત્ર સુંદર થતા હતા. પ્રેક્ષકો એવા ચિત્રો જોઈને આનંદસભર થતા હતા. તેના સ્થાન પર કાંઈ સમજમા ન આવે તેવા જેમા મોમાથાનું ઠેકાણું ન હોય તેવા પીછામારતી કલ્પના સર્જન કરી તેના ગુણગાન ગાય છે. પ્રેક્ષકને સમજમા પણ નથી આવતું કે આ શું છે? એવી ચિત્ર-વિચિત્ર કળાથી જગતને મૂર્ખ બનાવે છે. મોડર્ન આર્ટના નામે ભારતીય કળાનો સર્વનાશ થઈ રહ્યો છે.

પ્રાદેશિક પ્રથાના કારણે કે પ્રાચીન ગ્રંથોના અર્થઘટનમા ભેદ અથવા અજ્ઞાનના કારણે, પરંપરાગત જ્ઞાન અને શાસ્ત્રગ્રંથોના અજ્ઞાનના કારણે અને એવાં કેટલાક કારણોથી તેમ જ પ્રાચીન પ્રાસાદોમા રહી ગયેલી ક્ષતિઓના આધારે શિલ્પીઓમા પણ આજે મતભેદ, વાદવિવાદ ખડા થાય છે, પણ દુરાગ્રહ છોડી ગ્રંથોનું અભ્યાસપૂર્વક કામ કરવું જોઈએ.

કળાને પ્રોત્સાહન ભારતમા ધર્માધ્યક્ષો, આચાર્યો, રાજ્યાધ્યક્ષો અને ધનાઢ્ય વર્ગે થતા સ્થાપત્ય અને શિલ્પકળાને પ્રોત્સાહન આપી જીવંત રાખી. તેઓ આને પોતાનો પ્રધાન ધર્મ માનતા દ્રાવિડના વિશાળ રાજ્યોએ ધર્મનું ધન સમજીને ભવ્ય સ્થાપત્ય નિર્માણ કર્યા તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ વર્તમાન કાળમા રાજ્યાધ્યક્ષ, ધર્માધ્યક્ષ અને ધનાધ્યક્ષ એ ત્રણે વર્ગ આ કાર્યથી વિમુખ થયા છે વર્તમાન કેન્દ્ર સરકાર તેઓ પ્રત્યે નિષ્ઠુર છે એટલે હવે પ્રાચીન પરંપરાના કારીગરોને આશ્રય આપનારો અદૃશ્ય થતો જાય છે આવા સમયમા કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારનું કર્તવ્ય છે કે પ્રાચીન પરંપરાની શિલ્પસ્થાપત્ય કળાને પ્રોત્સાહન આપે. કળા મર્મજોને પ્રોત્સાહન આપી પ્રાચીન શિલ્પસ્થાપત્યના સાહિત્યનું સંશોધન કરાવી પ્રકાશિત કરવું જોઈએ વિદ્યાપીઠોમા અભ્યાસક્રમ યોજી એ પ્રાચીન વિદ્યાકળાને સ્થાન આપવું જોઈએ વડોદરાના ઓરિયેન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટે આવા કેટલાક પ્રકાશનો કર્યા છે અને ખીજા અપ્રસિદ્ધ અગત્યના ગ્રંથોના સંશોધન અને પ્રકાશનનું કામ હાથ પર લીધું છે તે આનંદની વાત છે.

શિલ્પગ્રંથો પંદરમી સદીમા ભારદ્વાજ ગોત્રના સોમપુરા મંડન સૂત્રધારે તે કાળના અસ્તવ્યસ્ત થયેલા પ્રાચીન શિલ્પગ્રંથોનું સંશોધન કરી નવીન સરળ ગ્રંથરચના કરી વિદ્યાનો ઉદ્ધાર કરવા પ્રયાસ કરેલ તે કાળમા પ્રાચીન ગ્રંથો નષ્ટપ્રાય થયેલા જોઈ એને મંડને મહાપરિશ્રમ લઈને પ્રાસાદમંડન, વાસ્તુમંડન, વાસ્તુસાર, રાજવલ્લભ, રૂપમંડન, દેવતામૂર્તિપ્રવરણમ્ ગ્રંથોની રચના કરી મંડનના કનિષ્ઠ બાપુ નાથજીએ ‘વાસ્તુમંજરી ગ્રંથ’ બારસોએક શ્લોકપ્રમાણુ રચ્યો. મંડપના પુત્રપરિવારે પણ નાના ગ્રંથોની રચના કરેલી સૂત્રધાર રાજસિંહે ‘વાસ્તુરાજ’ અને સૂત્રધાર વીરપાલે ‘પ્રાસાદતિલક’ની ઉત્તમ રચના કરી છે વીરપાલ અને મંડન સ્થપતિ હતા તે સાથે સંસ્કૃતના સમર્થ વિદ્વાન કવિ પણ હતા.

સૂત્રધાર વીરપાલ પ્રણિત ખેડાયા પ્રાસાદતિલક

સૂત્રધાર વીરપાલે પ્રાસાદ શિલ્પનો પ્રાસાદતિલક નામના ગ્રંથની સુદર રચના કરી. આ ગ્રંથ પૃથક્ પૃથક્ છંદમાં સંકલિત છે. આવા છંદોમા રચના કરવી આસાન નથી. વીરપાલ

સ્થપતિ હોવા ઉપરાંત સંસ્કૃતનો સારો કવિ પણ હોતો તેમ માનવું પડે છે. ગ્રંથના ચાર અધ્યાય ઉપલબ્ધ થયા છે. ગ્રંથ અપૂર્ણ છે. ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને રાજસ્થાનમાંથી પ્રાસાદતિલકની અન્ય હસ્તલિખિત પ્રતિ મેળવવા અગે ખૂબ પ્રયત્ન કરેલો પરંતુ કોઈને એ પ્રાપ્ત થઈ શકી નથી. છતાં આ અપૂર્ણ પ્રતિ વિદ્વાનો જોઈને સૂ વીરપાલની અને મારા આ નમ્ર પ્રયાસની જરૂર કદર કરશે એમ હું માનું છું.

સૂત્રધાર વીરપાલ કયા પ્રદેશનો હતો કે કયા કાળમાં થયો એ વિશેષ અધિકારમાં છે, એટલો નિર્ણય કરી શકીએ છીએ કે તે નાગરાદિ શિલ્પનો પૂર્ણ જ્ઞાતા હતો અને તે સોમપુગ કુળનો હોવા સંભવ છે ગ્રંથનો ઉત્તરાર્ધ ભાગ પ્રાપ્ત કરી શક્યા નથી. જો તે મળે તો તે ગ્રંથની અંતેની પ્રશસ્તિ પરથી આપણે ગ્રંથકર્તા વિષે વધુ જાણી શક્યા હોત. પરંતુ તેના ગ્રંથમાં તેણે શ્રીવિશ્વકર્મા અને વિદ્યાનિધિના મતનું પ્રાધાન્ય આપેલ છે આ ઉપરથી આપણે એટલું તો કહી શકીએ છીએ કે તે સૂત્રધાર મંડનના પૂર્ણકાળનો હશે જો તે સોળમી સદીમાં થયો હોત તો તે સૂ મંડનના મતોનું ટાલણું આપત આથી સૂ વીરપાલનો કાળનિર્ણય ચોદમી અને પદમી સદીના મધ્યકાળનો હોવાનું માની શકાય.

ગ્રંથના સંશોધનમાં છઠ્ઠા, વ્યાકરણાદિ દોષ સારુ મે પંડિત શ્રી બન્સીધરજી-લક્ષ્મીકાન્તજી વ્યાકરણાચાર્ય (મિથિલાપ્રદેશ-દરભગા મંડળના કકરોડ ગ્રામનિવાસી)ને મૂળ પ્રતનો ગુજરાતી અનુવાદ કરી બતાવ્યો અને અનુવાદને અનુસરીને શાસ્ત્રી બન્સીધરજીએ વ્યાકરણ શુદ્ધિ મને કરી આપી છે તેઓ પિદ્ધાન પંડિત છે. પરંતુ વિષયાન્તર હોઈ પારિભાષિક શબ્દોમાં તેઓને સહાયક થવા સારું જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તેમની પડોશમાં શ્રી અમૃતલાલ મૂળશંકર ત્રિવેદી પંડિતજીને મદદરૂપ થતા તે માટે હું તેઓનો આભાર માનું છું.

પંડિતજી શ્રી બન્સીધરજી આનું ગ્રંથનું મતવ્ય છે કે—‘‘ઇસ ગ્રંથકે રચયિતા શિલ્પશાસ્ત્રી વીરપાલ હૈ । ગ્રંથ કે પ્રારંભમે વર્ણનીય વિષયોકા ઉલ્લેખ ક્રિયા ગયા હૈ । ડસકે દેખનેસે જાત હોતા હૈ કિ યહ ગ્રંથ ચાર અધ્યાયોમે પૂર્ણ નહીં હૈ । અવસ્ય ઇસ ગ્રંથકા પિછલા કુછ અંશ અષ્ટ (લપ્ત) હો ગયા હૈ । ઇસ ગ્રંથકે અવલોકનસે જાત હોતા હૈ કિ શિલ્પશાસ્ત્રી વિરપાલ સંસ્કૃત માપાકે સ્વય અછ્હે વિદ્વાન કવિ થે । કિન્તુ અનેક સંસ્કૃત માપાકે અનમિત્ત વ્યક્તિયોસે લિખે જાનેકે કારણ ઇસ ગ્રંથકે શ્લોક અત્યંત નષ્ટ-મૃષ્ટ હો ગયા હૈ । ડસે શ્લોકોંકા પુન સંસ્કરણ કરના અમસવ નહીં હૈ તો કઠીન તો અવસ્ય હો ગયા હૈ । કોતને શ્લોક ઇતને અષ્ટ હો ગયા હૈ કિ પ્રયત્ન કરને પર મી વ્યાકરણમે પૂર્ણ શુદ્ધ નહીં હો સકા । જહો વ્યાકરણની અશુદ્ધિ રહ ગયી વહો મૂલ પ્રતિકે શ્લોકની અત્યંત અષ્ટતા હી કારણ સમજનાં ચાહિયે ।

(ભી ૫ શાસ્ત્રીજી વસીવર જ્ઞા લક્ષ્મીકાન્ત જ્ઞા વ્યાકરણાચાર્ય ।)

ગ્રંથના પ્રથમ અધ્યાયમાં ગ્રંથની વિષયાનુક્રમણિકા નવ શ્લોકમાં આપેલ છે. તે પરથી માલૂમ પડે છે કે આ અપૂર્ણ ગ્રંથમાં કયા કયા વિષયો અપૂર્ણ છે તે જાણી શકાય છે, અને ગ્રંથની પૂર્તિરૂપે જગતી દેવદ્રગિપદ સ્થાપન, શિખરાધિકાર, મડપાધિકાર, વેધદોષાપિ અને પ્રતિષ્ઠાદિ એટલા વિષયો અન્ય ગ્રંથો ‘અપરાજિતપૃષ્ઠા’, ‘ક્ષીગણુવ’, ‘દીપાણુવ’, ‘જાનરત્નગ્રંથ’, ‘વાસ્તુમંજરી’નો પ્રામાણિક આધાર લઈને ગ્રંથપૂર્તિ અપૂર્ણ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ‘પ્રાસાદતિલક’ મૂળગ્રંથ આઠેક અધ્યાયનો હોવા સંભવ છે.

નૂની પ્રતિમાં ‘ખેડાયા’ શબ્દ આગમ લખેલ છે. ખેડાયા પ્રાસાદતિલક ખેડાયા શબ્દનો અર્થ જહાજ = નાવ થાય છે.

આ ગ્રન્થનું સંશોધન કરવાની મારી ઇચ્છા ધણા વર્ષથી હતી. મને યાદ છે કે મારા કૌમાર્ય વયમાં મારા પૂજ્ય પિતાશ્રીના કાકાજી શ્રી પ્રાણજીવનદાદા કુશળ સ્થપતિ હતા. તેઓ જ્યારે બહુ આનંદમાં આવી જતા ત્યારે કંઈ વાર પ્રાસાદતિલકના શ્લોક રાગરાગિણીથી લલકારતા એ સમયથી ગ્રન્થ પ્રત્યે મારી ભાવના હતી.

ગ્રન્થવિવરણ—પહેલા અધ્યાયમાં નવ શ્લોકમાં ગ્રન્થના વિષયની અનુક્રમણિકા કહી. બીજા અધ્યાય જ્યોતિ વિષય સાથે કૂર્મચરિત્રના નવ ખંડના ચિહ્ન બતાવેલ છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં પાયાની જોડાઈ, તેનું પ્રમાણ આપેલ છે. આવું પ્રમાણ કોઈ ગ્રન્થમાં જોવામાં નથી આવતું તેણે “વિદ્યાનિધિ”ના મતનું સમર્થન કરેલ છે.

ખરશીલાલીટ-પીઠમાન-પીઠમાનના નવભેદ કરેલ છે તે અન્યથી નવીન છે. દ્વાર-વિસ્તાર માનપ્રમાણ (નવીન છે).

ચોથા અધ્યાયમાં દેવના પદ-સ્થાપનના બે મતપ્રમાણ આપેલા છે તે અપૂર્ણ છે. દેવતાદિગુપ્ત સિંગપ ચસૂત્ર સિંગપ્રવેશ વિધિ આપીને અધ્યાય પૂર્ણ કરેલ છે. અહીં સુધી અપૂર્ણ ગ્રન્થ-પ્રતિ પ્રાપ્ત થયેલ છે

ગ્રંથ પૂર્તિ

પહેલા અધ્યાયમાં આપેલ વિષયાનુક્રમથી અપૂર્ણ વિષયો પૂર્ણ કરવાનો પ્રયાસ અન્ય પ્રાચીન ગ્રંથોના આધાર લઈ કરેલ છે ૧. જગતી, ૨. દેવતા-દૃષ્ટિપદ, ૩. શિખર, ૪. મંડપાધિકાર, ૫ વેધદોષાદિ, ૬. પ્રતિષ્ઠાદિ વિષયો આપીને ગ્રંથની પૂર્તિ સંપૂર્ણ કરેલ છે.

નિરધાર પ્રાસાદો પર પરાની રૂઢિથી શિલ્પીઓ નિર્માણ કરે છે, પરંતુ ભ્રમચક્ર સાધાર મહાપ્રાસાદનું જ્ઞાન અતિ દુર્લભ છે. ૬૦૦-૭૦૦ વર્ષોના વિધર્મી શાસકોના ભયે સાધારપ્રસાદના નિર્માણ થતા બધ થયા. વર્તમાનમાં સદ્ભાગ્યે સોમનાથજીના પુનરોદ્ધારમાં સભ્રમ મહાપ્રસાદ સ્વર્ગસ્થ શ્રી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે મારા નેતૃત્વ હેઠળ નિર્માણ કરાવેલ. સદ્ભાગ્યે વિસ્તૃત જ્ઞાન અમારા ભારદ્વાજ ગોત્રની કુળપરંપરામાં રક્ષિત રહેલું એથી એવું કહીને કાર્ય ઈશ્વરકૃપાથી પૂર્ણ થયું મુળર્ધ પાસે કલ્યાણમાં સેન્યુરી રેયોન કેકટરી પાસે નાની પહાડી પર ત્રણેક વર્ષ પર મારી માગફતે એક ભવ્ય પ્રસાદ, શ્રી ખીરલા પરિવાર તરફથી શ્રીમાન્ ગોપાલ નેવટિયાએ નિર્માણ કરાવેલ. શ્રીમાન્ શ્રી ગોપાલજી શેઠ શિલ્પસ્થાપત્ય અને કળામાં ઘણો રસ લે છે. તેઓ મારી પ્રત્યે હંમેશા પ્રેમ-આદર અને સદ્ભાવના રાખે છે. તે મહાશયનો હું ઋણી છું.

આ ગ્રન્થના મુદ્રણ માટે વડોદરા પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિરના નિયામક શ્રી ભોગીલાલ સાહેસરા સાહેબ અને શ્રી ઉમાકાન્તભાઈ શાહે મને જે સગવડતા કરી આપી છે તે માટે હું તેઓનો આભારી છું હવે પછીના પ્રાચીન શિલ્પ ગ્રંથોના પ્રકાશનનો મારા પરનો બોજો હળવો કરતા તેઓશ્રી અનુગ્રહ કરે તે માટે હું તેમનો અત્યંત ઋણી છું.

અંથના લાપાનુવાદની સાથે પ્રત્યેક અંગની ટીકા અને અન્ય અંથોના તુલનાત્મક મત-મતાન્તર આપેલ છે. ક્રિયાત્મક જ્ઞાનનો મર્મ દેવાથી અંથ સુંદર બને છે, વિષયના અભ્યાસીને સુગમતા મળે છે. આ વિષયનાં અનેક આલેખનો, નકશાઓ, ચિત્રો અને કોષ્ટકોથી વિષય સ્પષ્ટ કરવાનો મેં પ્રયાસ કર્યો છે. અંથ અધિક સમૃદ્ધ બનાવવાના યથામતિ પ્રયાસની વિદ્વાન પુરુષો કદગ કરશે એવી હું આશા રાખું છું.

પ્રાસાદની જાતિ વિષયમા પુરાતત્ત્વ મધુસૂદન ઢાકીને મારે ભૂલવા ન જોઈએ. તેઓએ મને કેટલીક માહિતી પૂરી પાડેલ છે તે માટે તેમનો આભાર માનવાની તક લઉં છું.

सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिदुःखमाप्नुयात् ॥

इति शुभं भवतु ।

स्व. राष्ट्रपति श्री राजेन्द्रप्रसाद पद्मश्री प्रलाशंकर सोमपुरा

સ્વ. જામસાહેબ શ્રી મુનશીજી, શ્રી પ્રકાશ અને પદ્મશ્રી પ્રભાશંકર સોમપુરા

સ્વ. શ્રી ગોવિંદલલ મંત્ર અને પદ્મશ્રી પ્રભાશંકર સોમપુરા

શ્રીગણેશાય નમઃ । શ્રીવિશ્વકર્મણે નમઃ । શ્રીસરસ્વત્યૈનમઃ ।

સૂત્રધારવીરપાલવિરચિત બેઢાયા

પ્રાસાદતિલકમ્ ।

પ્રથમોઽધ્યાયઃ

સ્તુતિ (:)

શાર્દૂલવિક્રીઢિતમ્

વન્દે શ્રીગણનાયકં પશુપતિં વાતારમાયં વિમું

વન્દે શૈલસુતાં ચતુર્મુખમવા સૂર્ય ચ ચન્દ્રં તથા ।

વન્દે શિલ્પવિદાં પ્રવર્યમજરં શ્રીવિશ્વકર્મામિદં

અન્યં શિલ્પનિબન્ધસજ્જકમયો કર્તું વ્યવસ્થામ્યહમ્ ॥ ૧ ॥

લગવાન ગણુપતિ, આદિપુરુષ શંકર, અને સૃષ્ટિકાર્યના સમર્થ વિધાતાને નમસ્કાર કરુ છું. નગેન્દ્રનન્દિની પાર્વતી, બ્રહ્મસુતા સરસ્વતી, સૂર્ય અને ચન્દ્રને નમસ્કાર કરુ છું. શિલ્પશાસ્ત્રના શાતાઓમા શ્રેષ્ઠ વૃદ્ધત્વ અને મૃત્યુથી પર એવા લગવાન વિશ્વકર્માને પણ નમસ્કાર કરુ છું. તે પછી શિલ્પશાસ્ત્રમા નિર્ણય સમાન એવા (પ્રાસાદતિલક નામના) અર્થેનું નિર્માણ કરવાનો નિશ્ચયપૂર્વક પ્રયત્ન કરુ છું (૧)

શાર્દૂલવિક્રીઢિતમ્

આદો(દો) માસફલં તથા તિથિફલ ધિખ્યશ્ચ વારાદિક

પશ્ચાત્ ખાતવિધિન્તથા નિગદિતં કીલસ્ય સવેશનમ્ ।

ક્ષેત્રસ્યૈવ તુ સાધનં ધ્રુવવશાન્ મૂઢં વિકર્ણ ત્વજેત્

કૂર્મમ્થાપનકં શિલા ચ કથિતા મકરં તથા મળ્લકમ્ ॥ ૨ ॥

પ્રાસો મીનજલે મુજક્ષરણિતે શક્ષ્તુ કુમ્મો નિધિ

પાદપીઠશિલામિવશ્ચ વિવિધા મળ્લોવરાદિકમાન્ ।

દ્વારે વેધવિધિં છુદુમ્બરવિધિં ત્વર્દ્ધં હિ ચન્દ્રં તથા

શાલાયુગ્મતરક્ષ્ણવિવિધં દીર્ઘં તથા વિસ્તારમ્ ॥ ૩ ॥

(પ્રારભમા) માસકળ, નક્ષત્ર, તિથિ, વાર આદિના શુભાશુભ ફળ, ખાતવિધિ અને કીલીકા(ખૂંટીયો)નું સ્થાપન કહું છું. ક્ષેત્રમા ધ્રુવ મેળવીને દિગ્ સાધન કરવું. દિગ્મૂઢ અને વિકર્ણનો નિષેધ છે તે ત્યજ દેવા, ઉપરાત કૂર્મસ્થાપનમા શિલાસ્થાપનમા મકર, દેડેડે, પ્રાસ,

માછલી, જળસર્પ, શંખ અને કુલના ચિહ્નો રાખવા. પાયા, પીઠ, ખટશિલા, લિટ અને જુદા જુદા પ્રકારના મંડોવરાદિનું વર્ણન, દ્વારવેધવિધાન, ઉદ્ભવરવિધિ, અર્ધચંદ્રની (શંખોદ્ધાર) બે શાખાઓ; તેની વંખાઈ, જડાઈ સાથે ઉત્તરંગનું વર્ણન છે. (૨-૩)

શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્

મિત્તિર્માનમિદં ચ ગર્ભરચનાપ્યૂર્વ્વં ત્વઘોનિર્ગમં

કુમીસ્તમ્મશિરસ્તથા મરણક પટ તથા તાન્નિકમ્ ।

દેવો દૃષ્ટિવિધિઃ સુરસ્ય પુરતઃ પીઠ પદે વાહનં

નિર્ગૂઢ નિગમ વહ્નિક્ષિપ્તપદ તૃત્યસ્ય ચ મજ્જપમ્ ॥ ૪ ॥

પ્રાસાદની ભીંત દીવાલ અને તેનું પ્રમાણ, ગર્ભગૃહની રચના, તેની ઊભણી, નીચેના ભાગમાં નિર્ગમ, કુંભી, થાલલો, ભરણુ, સર, પાટ અને તેના તાતરુ, દેવની દૃષ્ટિસૂત્ર વિધિ, દેવોનું પીઠમાન (સિંહાસન), દેવના આગળ વાહનના પદવિભાગ, ગૂઢ મંડપ, બહાર ત્રિકમંડપના પદો અને તૃત્યમંડપ એનું ગ્રંથમાં વર્ણન આપેલ છે. (૪)

ઉપજાતિ

રાજસેનવેદિક્યા વિધેયં સુસ્વાસનં તોરણસંયુતં સ્થાત્ ।

ગણ્ઠ ચ ગુણ્ઠ જગતીપ્રવન્ધઃ સોપાનવૈપમ્યબલાનકૌ ચ ॥ ૫ ॥

રાજસેનક, વેદિકા, આસનપટ પર સુખાસન (કક્ષાસન = લિલાસન) તોરણ સહિત કરવા; પગથિયાની બાજુમાં મોવાડે શુક્ર = હાથણીઓ; જગતીની રચના, સોપાન-પગથિયાની વિવિધતા, અને આગળ બસાણુક કરવાનું પ્રમાણ આપેલ છે. (૫)

ઉપજાતિઃ

કર્મોપકર્મ ચ (૧) વિધેય કપિલ્યા(લ્ય)કા નામ સુસ્વસ્તરૂપમ્ ।

રેસ્વાસનં રેસ્વમયોરુશ્રુણં કૂટસ્તથૈવાસ્ય સુરૂપધ્યાનમ્ ॥ ૬ ॥

હવે શિખરનિર્માણનું વિવરણ કરે છે. શ્રૃંગકર્મ, ઉપકર્મની માડણીનું નિર્માણ, સુંદર રચનાવાળી કપિલી (કોળી), રેખાનો પાયઓ, તેના પર રેખાસૂત્રવિધાન, ઉરુશ્રૃંગ, કૂટ આદિ શિખરનું નિર્માણ એ રીતે થવું જોઈ એ કે તેનું સુંદર રૂપ ચિત્તમાં વસી જાય. (૬)

ઉપજાતિ

વિરાજિતો મૌકુટમાગ(ગ) ઋદ્ધિમિ કુમ્ભઃ પતાકા ધ્વજદણ્ડકે ચ ।

પ્રાસાદ્દેહી ઘૃતપૂર્ણકુમ્ભઃ શય્યાસન મર્કટિકાસ્તરૂપમ્ ॥ ૭ ॥

પ્રાસાદના મુકુટરૂપ આમલસાગનું પ્રમાણ, કળશ, ધ્વજદંડ, પતાકા પ્રમાણથી સુશોભિત કરવી. પ્રાસાદના દેહ (જીવ રૂપ પ્રાસાદ પુરુષ), ઘી ભરેલ કુલ પર પલંગ પર સુવરાવવાની વિધિ અને ધ્વજદંડની પાટલીનું પ્રમાણ આપેલ છે (૭)

ઉપજાતિ:

અષ્ટાશ્રકથૈવ વિદ્વાલ્યુક્તં વૃત્તં તદૂર્ધ્વે ચ કરોટકથ ૧

કુલાજ્ઞનાનાં ચરિતં ચ નામ નરૈશ્ચ કામં પ્રદિશામ્યવશ્યમ્ ॥ ૮ ॥

મંડપના વિતાન-ધુમંટની રચના કહે છે. અષ્ટાશના પાટ પર સોળાશ વર્તુલ ગોળ કરીને તે પર કરોટક-ધુમંટના થરો કરવા. કરોટકમા સ્વર્ગની અપસરાઓ દેવાડગનાઓ, દેવચરિત્ર નરાદિ રૂપો સાથે કામદેવની મૂર્તિનુ વર્ણન આગળ કરીશું. (૮)

વાસ્તુપ્રતિષ્ઠાવિષયે નિવેશઃ સ્તમ્ભઃ સ્વકીર્તેસ્તલતોરણં ચ ૧

સુરપ્રતિષ્ઠા ચ ગૃહપ્રવેશઃ વેધાદિદોષાન્ કથયામિ તેષામ્ ॥ ૯ ॥

इति श्रीसूत्रधारवीरपालविरचिते वास्तुशास्त्रे (बैड्या) प्रासादतिलके सर्वसंग्रहे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

આ અંથના અત લાગમા વાસ્તુપ્રતિષ્ઠા વિષયનું જ્ઞાન, કીર્તિસ્તંભ, તિલકતોરણ, દેવપ્રતિષ્ઠા, ગૃહપ્રવેશ અને વેધદોષાદિનુ વિવરણ મે આગળ કરેલું છે. (૯)

ઇતિ સૂત્રધાર વીરપાલે રચેલા વાસ્તુશાસ્ત્રના પ્રાસાદતિલક અંથના સર્વસંગ્રહનો સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ એ કરેલ ગુજરાતી અનુવાદ સાથેનો પ્રથમ અધ્યાય (૧) પૂર્ણ થયો.

મકરમૂખ પ્રનાલજલચંડ દ્વારા નિર્ગત

દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ

શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્

માસફલમ્

ચૈત્રે વિતવિનાશન વહુવન મ(ગ)ન્ત તયા માઘવે
જ્યેષ્ઠે મૃત્યુકરં શ(શુ)ચૌ શુભદર વાન્ય સદા શ્રાવણે ।

માદ્રે મૃત્યુમય તથાશ્વયુજિ વૈ કલેગો મૃતિઃ કાર્તિકે
વાન્યં માર્ગસહસ્રયોર્દહનમીમાધે રમા ફાલ્ગુનૈ(ને) ॥ ૧ ॥

ચૈત્રમા આરભ કરવાથી લક્ષ્મીનો નાશ થાય વૈશાખમા ધનધાન્યની વૃદ્ધિ, જ્યેષ્ઠમા મૃત્યુલય, આષાઢમા કલ્યાણહાનિ, શ્રાવણમા ધાન્યપ્રાપ્તિ, ભાદ્રપદમા મૃત્યુનો લય, આશ્વિનમા કલેશ, કાર્તિકમા મૃત્યુ, માર્ગશીર્ષમા અને પોષમા આરભ કરવાથી ધાન્યની વૃદ્ધિ, માઘમા અગ્નિનો લય, ફાલ્ગુમા આરભ કરવાથી લક્ષ્મીપ્રાપ્તિ થાય (૧)

શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્

નક્ષત્રફલાનિ

ચિત્રાસ્તાતિકરે ચ રોહિણિમૃગે જ્યેષ્ઠાનુરાવાદિને
પુષ્યે ચોત્તરાત્રયે ચ શતમે પૌષ્યે^૧ ચ કાર્ય શુભમ્ ।
વાસ્તો કર્મણિ સર્વધિવ્યવિધયો શ્રેષ્ઠે તિથૌ વાસરે
ગાઢાન્તન્વ્યતિપાતન્વૈધૃતિદિન મૌમાર્કવાર ત્યજેન્ ॥ ૨ ॥

આરભમા ચિત્રા, સ્વાતિ, હસ્ત, રેહિણી, મૃગશીર્ષ, જ્યેષ્ઠા, અનુરાધા, પુષ્ય, ત્રણે ઉત્તરા, શતભિષા અને રેવતી એ સર્વ નક્ષત્રો શુભ છે. વાસ્તુકર્મમા પ્રશસ્ત નક્ષત્ર, શ્રેષ્ઠ તિથિ, શ્રેષ્ઠ દિવસે આરભ કરવો ગાઢાત, વૈધૃતિ, વ્યતિપાત યોગ, મંગળ અને રવિવાર એટલા તજવા. (૨)

ઉપજાતિઃ —

નન્દાદિ તિથિમચ્છા

નન્દાતિથિ. પટ્ટપ્રતિપચ્છ રુદ્રા દ્વિર્દ્વિદશી સપ્તમી(મિ)કા ચ મદ્રા ।

જયા તૃતીયાઽષ્ટમી(મિ)કા ચ વિરવા રેક્તા ચતુર્થી નવમી ચ મૃતા ॥ ૩ ॥

હક, પડવો અને અગિયારશ એ નન્દા તિથિ જાણવી; ખીજ, ખારશ ને સાતમ ભદ્રા તિથિ; ત્રીજ, આઠમ ને તેરશ જયા તિથિ અને ચોથ, નવમી ને ચૌદશ રિક્તા તિથિ જાણવી. (૩)

શાલિની

શિવિચ્છલગ્ન

પૂર્ણા પ્રોક્તા પશ્ચદિક્પૂર્ણમાસી શુક્રે નન્દા રાજપુત્રે ચ મદ્રા^૧ ।

પૃથ્વીપુત્રે સિદ્ધિદા વૈ જયા સ્યાત્ મન્દે રિક્તા દેવપૂજ્યે ચ પૂર્ણા । ૪ ॥

પાયમ, દશમ ને પૂનમ એ પૂર્ણા તિથિ જાણવી શુક્રવારે જો નદા તિથિ હોય, બુધવારે ભદ્રા તિથિ હોય, મંગળવારે જયા તિથિ હોય, શનિવારે રિક્તા અને ગુરુવારે પૂર્ણા તિથિ હોય તો તે સિદ્ધિ દેનાર જાણવું. (૪)

ઉપજાતિ- —

મોમ્યાયને સૂર્યવલે ચ ચન્દ્રે દિને શુમે વાઙ્મતસિદ્ધિયોગે ।

કેન્દ્રં ગતે દેવગુરૌ ચ ભૈ(ત્રે) તુર્યેઽથવા ભમગતે ગૃહ સ્યાન્ ॥ ૫ ॥

ઉત્તરાયણ, સૂર્યબલ, ચન્દ્રબલ હોય, શુભવાર, અમૃતસિદ્ધિ યોગ, બૃહસ્પતિ કેન્દ્ર સ્થાનમાં હોય, અથવા ભમગત, ચોથા સ્થાનમાં અથવા લાભસ્થાનમાં હોય એવી સ્થિતિમાં ગૃહારંભ શુભ જાણવો. (૫)

દ્વન્દ્વવત્રા

મદ્રાસને મદ્રપદે તઢાગે કૃપે ચ કુળ્લે વૃષવેદિકાયામ્ ।

ગેહે ચ દુર્ગે મઠમળ્લપે ચ આરામ-સન્નિગ્રામસહે ચ જ્ઞાતે ॥ ૬ ॥

સિદ્ધાસન, શુભ માગસિક સ્થાને, જળાશ્રયે, વાવ, કૂવા, તળાવ, કુડે, યજ્ઞવેદી, ભવન, દુર્ગ, મઠ, મંડપ, આરામગૃહ અને સન્નિગ્રામસ્થાન આદિ કાર્યોમાં ખાત ઉપરોક્ત દિવસે કરવું. (૬)

ઉપજાતિ:

નાગચક્રમ્

સુરાલયે યાવનજૈનયોશ્ચ મિત્રે તથાન્યેષુ તયૈવ ઘૌઢે ।

હાનિ પ્રકુર્યે(ર્યા)ન્મુલમવ્યપુચ્છે કુક્ષૌ તુ જ્ઞાત સુતધાન્યવૃદ્ધિમ્ ॥ ૭ ॥

મુસ્લિમ, જૈન, ખૌદ કે કોઈ પણ સ પ્રદાયના દેવાલયના નિર્માણકાર્યમાં નાગચક્રનો મુખભાગ, મધ્યભાગ કે પુચ્છભાગમાં ખાત કરવાથી હાનિ થાય, પરંતુ કુક્ષી ભાગમાં ખાત કરવાથી પુત્ર અને ધાન્યવૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે (૭)

શાર્દૂલવિક્રીષિતમ્

નાગચક્રકોષ્ટકમ્

વક્ત્ર પ્રાચિ તુ દક્ષિણે રવિવશાત્તત્પશ્ચિમે ચોતરે

જ્ઞાતં વાયુશિવસ્ય વહ્નિજનને શ્રેષ્ઠ તથા નૈર્ઋતે ।

ક્ષેત્રે ચાષ્ટપદે વિશોધ્ય મણિના વારોલ્લિખેત્કોષ્ટકાન્

શન્યદ્ગારકયોશ્ચ તત્ર ફગિન શારીરક નો જનંત ॥ ૮ ॥

૪ દિક્-દશમી, રાજપુત્રે-સુત્ર, પૃથ્વીપુત્રે-મક્કલ, મન્દે-શનૌ, દેવપૂજ્યે-ગુરુ એવમર્થોક્તેય. ।

સૂર્યસંક્રાંતિના અનુસાર નાગનું મુખ પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર એમ સૃષ્ટિમાર્ગે પરિભ્રમણ કરે છે. જો નાગનું મુખ પૂર્વમાં હોય તો વાયવ્ય ખૂણે ખાલી હોય ત્યાં ખાત કરવું. જો દક્ષિણ મુખ હોય તો ઈશાન કોણમાં. જો પશ્ચિમમાં મુખ હોય તો અગ્નેય કોણ અને નાગનું મુખ ઉત્તરમાં હોય તો નૈઋત્ય કોણે ખાત કરવું.

નાગચક્ર

ચોરસ ક્ષેત્રના ૮x૮ વિભાગ કરી તેમાં ક્રમથી રવિવારથી વારો લખવાનો પ્રારંભ તે ક્ષેત્રમાં કરવો. તેમાં શનિ અને મંગળના વિકર્ણ પ્રકાષ્ટમાં નાગના શરીરની કલ્પના કરી તેમાં કહેલ ખૂણે ખાત કરવાનું યોગ્ય ન જાણવું (૮)

૫ નાગવાસ્તુવિચાર

નાગવાસ્તુરથ જ્ઞેયઃ પૂર્વાદિગતિક્રમાત્ ॥

કન્યાદિત્રિતયે સૂર્યે માદ્રાદૌ ચ ત્રિમાસકે ॥

નાગ વાસ્તુચક્ર પૂર્વાદિ ક્રમથી યોજતા કન્યા, તુલા ને વૃશ્ચિક એ ત્રણે રાશિ, સૂર્ય સંક્રાંતિ તથા ભાદ્રપદ આસોને કાર્તિક એ ત્રણ માસમાં નાગવાસ્તુસર્પનું મુખ અતુકમે (એટલે ત્રણ ત્રણ સંક્રાંતિ ને ત્રણ ત્રણ માસમાં) પૂર્વાદિ, એટલે પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર એ ક્રમે ચારે દિશાઓમાં ગતિ કરે છે એમ જાણી જે દિશામાં સર્પનું મુખ હોય ત્યાં ખાત ખોદવાનું કાર્ય કરવું નહિ

શીર્ષે ચ પિતરો(રૌ) હન્તિ પૃષ્ઠે હાનિમયં ભવેત્ ॥

કુર્ષ્ણાં શ્વાતો સુલ્લ પુચ્છે રોગપીડા ન સશય ॥

કન્ધવપ્રા.

૧૭૫૫૫૫૫૫

૧૭૫૫૫૫૫૫ માનુશિરશ્ચ પાદે વેદાન્જરામાશ્વરણે ચ પૃષ્ઠે ।
 વામે ચ વેદા. કિલ દક્ષિણે ચ પુચ્છે ત્રયં નાસિકયોર્દ્વયં ચ ॥ ૯ ॥

શાર્દૂલવિક્રીઢિતમ્

શોકો વિઢ્નકરં શિરશ્ચ ચરણાવૈરવર્યદૌ પૃષ્ઠતઃ^૧
 કુક્ષૌ વિતવિનાશનં વિમતિતા વામે શુભં દક્ષિણે ।
 નાસાગ્રે નિઢ્નનં પતિઢ્નયકરં પુચ્છે ચ જ્ઞાતે ફલં
 વિજ્ઞાનાં વિબુઢ્ઢા વદન્તિ વૃષમે શ્રીવિરવકર્મામતે^૨ ॥ ૧૦ ॥

સૂક્ષ્મ જો નક્ષત્રોમા હોય એ નક્ષત્રથી લઈ ગૃહારંભના દિવસના નક્ષત્ર સુધી ગણતા પ્રથમના ત્રણ નક્ષત્રો વૃષભના માથે સ્થાપન કરવા; ચાર નક્ષત્રો જમણા ખે પગે, ચાર નક્ષત્રો ડાબા ખે

પૂર્વાસ્યે ચાનિલ(લે) જ્ઞાતં દક્ષિણૈશાનમાશ્રિતમ્ ।
 જલાત્યાં ચામિકોણે તુ સૌમ્યે ચ નૈઋત્યે જ્ઞાતે^૩ ॥

સર્પના માથા પર ખાત કરવામા માતાપિતાનુ મૃત્યુ થાય. પૃષ્ઠ-પીઠ પર હાનિ-હન, કમરના પડખે મુખ, પૂછડાના ભાગમા ખાત કરવામા રોગપીડા થાય. સર્પનુ મુખ પૂર્વમા હોય તો વાયવ્ય કોણે ખાત કરવુ, દક્ષિણે મુખ હોય તો ઈશાન કોણમા, પશ્ચિમે મુખ હોય તો અગ્નિકોણમા અને ઉત્તર દિશામા હોય તો નૈઋત્ય કોણમા ખાત કરવુ

૬ આ શ્લોકના પ્રથમ ચરણ બ્યાકરણશાસ્ત્રના અનુસાર ઠીક નથી ચ ચકર્તાના તાત્પર્યાનુસાર જો પદ્યોજના કરવામા આવે તો સ પૂર્ણ શ્લોકનુ પરિવર્તન કરવું પડે છે આથી જ્યાં સુધી સ ભવ રહી શકે ત્યાં સુધી પરિવર્તન નથી કરેલ

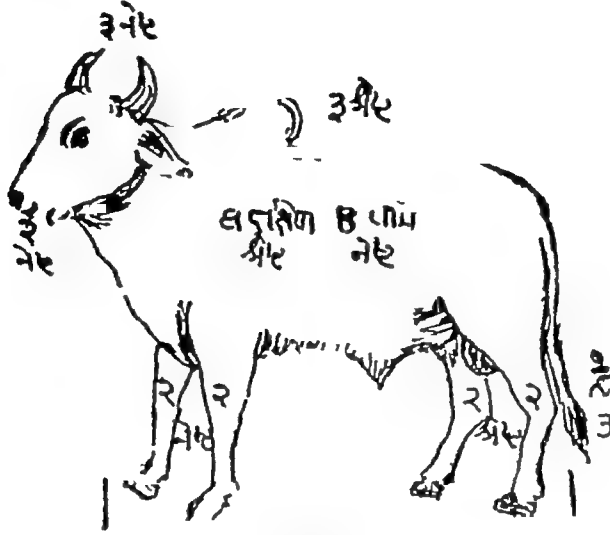
૭ પશ્ચિમ પાદૌ પૃષ્ઠં ચ. પાઠાન્તર

૮ મૂર્યમાન્મસ્તકે ત્રિ(ત્રી)ણિ ચત્વારિ ચાગ્રપાદયોઃ ।
 ચત્વારિ પશ્ચાત્પદયોઃ પુચ્છે ત્રિ(ત્રી)ણિ પ્રદાપયેત્ ॥ ૩૭ ॥
 વામકુક્ષૌ તુ ચત્વારિ પુનશ્ચત્વારિ દક્ષિણે ।
 પૃષ્ઠે ચ ત્રિ(ત્રી)ણિ ત્રિ(ત્રિ)ધ્યાનિ નાસિકાયાં દ્વયં ન્યસેત્ ॥ ૩૮ ॥
 મસ્તકે સ્વામિનો મૃત્યુર્વિશ્વસશ્ચાગ્રપાદયોઃ ।
 સ્થિરં સ્યાત્પશ્ચિમે પાદે પુચ્છે કલેશ (શો) નિવેશને ॥ ૩૯ ॥

વાસ્તુમપ્દન

પહેલા ત્રણ નક્ષત્રો મસ્તકે સ્વામીમૃત્યુ, બીજા ચાર નક્ષત્રો આગલા પગે નેષ્ટ ક્ષણ, ત્રીજા ચાર નક્ષત્રો પાછલાં પગે સ્થિર ક્ષણ, ત્રેષ્ઠ ચોથા ત્રણ નક્ષત્રો પૂછડે દ્વેશ, પાંચમા ચાર નક્ષત્રો ડાબે પડખે ધનલક્ષ્ય, છઠ્ઠા ચાર નક્ષત્રો જમણા પડખે ધનવૃદ્ધિ, સાતમા ત્રણ નક્ષત્રો પીઠ ઉપર ધનવૃદ્ધિ, આઠમા ખે નક્ષત્રો નાસિકાએ પતિલક્ષ્ય આ રીતે વૃષભચક્રના નક્ષત્રોના ક્ષણ જાણવા.

પગે, ત્રણ નક્ષત્રો પીઠ પરના ભાગે, ચાર નક્ષત્રો ડાબા પડખે અને ચાર નક્ષત્રો જમણા પડખે સ્થાપન કરવા. બે નક્ષત્રો નાસિકામાં, ત્રણ નક્ષત્રો પૂંછડાના ભાગે, એ રીતે સત્તાવીશ નક્ષત્રો વૃષભાકૃતિમાં સ્થાપન કરવાં (૯)

વૃષભચક્ર

હવે તેનું કૃણ કર્ણે છે. માથાના ત્રણ નક્ષત્રોમાં ગૃહાર લ કરવાથી શોક; આગળનાં ચરણના ચાર નક્ષત્રોનું કૃણ વિદ્ય, પીઠના ત્રણ નક્ષત્રોનું કૃણ શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે; ડાબા ચાર નક્ષત્રોનું ઐશ્વર્ય, ડાબી કૂખનું કૃણ ધન અને હૃદયનાશ, જમણી કૂખનું કૃણ શુભ કહ્યું છે. નાકના નક્ષત્રોનું કૃણ મૃત્યુ અને પૂંછડાના ત્રણ નક્ષત્રોનું કૃણ પતિનાશ, એ રીતે વૃષભચક્રના નક્ષત્રોનું કૃણ વિદ્વાનોએ કહ્યું છે, તેમ વિશ્વકર્માનો મત છે. (૧૦)

ઉપજાતિ:

કૂર્મચક્રમ્

આલેખ્ય કૂર્મ મકલં ગૃહે ચ ગેહાવિનાથસ્ય ચ જન્મઋક્ષાત્ ।
માનાં ત્રયં મધ્યગત વિષેયં ત્રિકં ત્રિકં પૂર્વદિગોદિસસ્થમ્ ॥ ૧૧ ॥

મન્દાક્રાન્તા

ક્રોઢક્રાન્તે શશિદિવસમે યત્ર ટિવ્યે(સ્થે)ફલ સ્યાન્
તત્રસ્યં તચ્છુભં જ્ઞા(વા)પ્યશુભમથવા મધ્યમાદિક્રમેણ ।
ગોકો વિત્રો મરણમવ્ય(થ)વા મીતિતા રાક્ષસાનામ્
સૌલ્ય ગૃન્ય વિપુલવનદં મિદ્ધિમાક્ કૂર્મચક્રે ॥ ૧૨ ॥

તે સ્થાનમાં ગૃહાર લ કરવાનો હેતુ તે સ્થાનમાં સંપૂર્ણ કૂર્મનું આલેખન કરીને ગૃહ-પતિના જન્મ નક્ષત્રોથી ત્રણ નક્ષત્રો મધ્યમાં સ્થાપન કરવા ચાર નક્ષત્રથી લઈને ત્રણ ત્રણ નક્ષત્ર પૂર્વાદિ દિશાઓમાં સ્થાપન કરવા. (૧૧)

અન્ન નક્ષત્રથી સૂર્ય નક્ષત્ર સુધી જેટલા નક્ષત્રો હોય તે કૃર્મચક્રના મધ્ય અથવા જે તે દિશામાં પૂર્વોક્ત ક્રમથી સ્થાપના કરવી તો કૃર્મચક્રના મધ્ય નક્ષત્રોથી લઈને શુભ અથવા અશુભ ફળ સમજવા. ફળ આ પ્રમાણે પીઠ-શોક, પૂર્વ-વિદ્ય, આગ્નેય-મરણ, દક્ષિણ-રાક્ષસલય, નૈઋત્ય ગુપ્ત, પશ્ચિમ-શન્ય, વાયવ્ય-વિપુલ ધનપ્રાપ્તિ અને ઇશાન્ય-સિદ્ધિ એ રીતે દિશાક્રમે ફળ જાણવાં. (૧૨)

તોટકમ્

સદનકર્મત્વિદં વિબુઘૈઃ સદાત્વિહ હિ કિ(કી)લકસૂત્રનિવેશને ।

તદપિ વે(વ)ક્ષ્યામિ(મી)દ ગુણવત્તદા વિમલમેવ મુદ્ધર્ત્તમસશયમ્ ॥ ૧૩ ॥

ગૃહારંભકર્મમા ખૂંટી સ્થાપન કરીને સૂત્રપાત કરવાનું મુદ્ધર્ત્ શુભઘણવાળું નિર્દોષ હોય તેવું જોઈને કાર્યારંભ કરવાનું વિદ્વાનોએ સમજવું. (આ કર્મને શિક્ષીઓ ભૂમિ ત્રેવડવાનું કહે છે) (૧૩)

શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્ —

સૂર્યે ચન્દ્રકલાનલૈર્નૅલજિનૈર્વેદાષ્ટકર્ણે રવિઃ

અગ્નૌ રાક્ષસવાયુશ્ચકરદિશિ સ્થાપ્યઃ ક્રમાત્ કિ(કી)લકાઃ ।

અરવત્ય ચદિરાશ્ચશીર્ષકકુમા વૃક્ષાઃ ક્રમેણૈવ તુ

વિપ્રાદેઃ કુશમુજકારાશણજં સૂત્ર ક્રમાત્સૂત્રણે ॥ ૧૪ ॥

બ્રાહ્મણ વર્ણને ગૃહારંભમાં બત્રીસ આગુલ પ્રમાણ કીલિકા ખૂંટી સ્થાપન કરવી, ક્ષત્રિય વર્ણને છત્રીસ આગુલ પ્રમાણ, વૈશ્યને ચોવીસ આગુલ પ્રમાણ, અને શૂદ્રને વીસ આગુલ પ્રમાણની કીલિકા-ખૂંટી સ્થાપન કરવી. બ્રાહ્મણાદિ વર્ણને અનુક્રમે આગ્નેય, નૈઋત્ય, વાયવ્ય અને ઇશાન ઢોળામા ખૂંટી-સ્થાપવી તેમ જ બ્રાહ્મણાદિ વર્ણને અનુક્રમે અશ્વત્થ ખેર, શિરીષ અને અર્જુન વૃક્ષના કાષ્ટની ખૂંટીઓ શ્રેષ્ઠ જાણવી. તેમ જ બ્રાહ્મણાદિ વર્ણને અનુક્રમે કુશ, મુજ, કપાસ અને શણના સૂત્રની દોરી શ્રેષ્ઠ જાણવી. (૧૪)

દ્વન્દ્વવત્રા

ધ્રુવસાધન

આવર્તકો મર્કટિકાપ્રમાણં મચ્છાપ્રસૂત્ર ધ્રુવસયુતં (સાધને) ચ ।

દીપં તદૈક ત્વલમ્બનીયં સ્પષ્ટે દિશૌ ચોતરદક્ષિણે ચ ॥ ૧૫ ॥

ઉત્તર દિશા સાધનમા ધ્રુવની મર્કટી-માંકડીને પ્રમાણ મનાય છે, ધ્રુવની પ્રદક્ષિણા કરવા-વાળા સપ્તર્ષિ મંડળના મચ્છ આગળના ભાગના બે નક્ષત્રો ધ્રુવ, દીપ અને અવલંબન (આળ ભો) એક સૂત્રમા હોય ત્યારે ઉત્તર દક્ષિણ દિશા સાધન થાય છે. (૧૫)

૯ આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં બ્રાહ્મણાદિ વર્ણના કર્મથી કાષ્ટ અને સૂત્રનું વિધાન કર્યું છે, જે અન્ય ગ્રંથોથી તે પણ સહમત છે પરંતુ શ્લોકના પ્રથમ ચરણના કર્મનું ઉલ્લંઘન થઈ ગયું છે એવું ઇતર ગ્રંથોના અવલોકનથી જ્ઞાત થાય છે કહીકે છંદોભંગના ભયથી કર્મનો ત્યાગ કર્યો હોય? અતઃ તેના અનુવાદ ઉપર લખેલા પ્રકારે કરવો જોઈએ

આર્દ્રલવિક્રીડિતમ્

પ્રાચિ(ચી)દક્ષિણ-પશ્ચિમોત્તરદિશાં મૌલ્યં વિચિન્ત્ય કમાત્

મૃત્યુઃ કલેશકરં ચ ગોકત્તરણ શન્યં ગૃહે સર્વદા ।

આર્નાં નૈઋત્યકે ચ વાયુશિવયોમૌલે કનિષ્ઠં ફલમ્

૧ તસ્માન્નિષ્ઠલવિચારવિક્ષિરચિલાં સાધ્યા દિગઃ સૂત્રો(યોઃ) ॥ ૧૬ ॥

શિષ્યશાસ્ત્રકારોએ ક્રમથી પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશાઓનો દિગ્મૂલતાનો વિચાર કરવો. જો દિગ્મૂલ હોય તો પૂર્વાદિ દિશાના ક્રમથી મૃત્યુ, કલેશ, શોક અને ગૃહશન્યતાનું ક્ષણ જાણવું. અગ્નિ, નૈઋત્ય, વાયવ્ય અને ઇશાન એ ચારે વિદ્યાળુની મૂળના હોય તો અનિષ્ટ ક્ષણદાતા જાણવું. આથી સ્થપતિઓએ સૂત્રપાત દ્વારા સર્વ દિશાઓની સાધના કરવી. (૧૬)

ઉપજાતિ

સૂર્યાદ્ગુણૈઃ સદ્કુરિહ પ્રયોજ્ય. સર્વત્રમાનં પ્રવદન્તિ સન્ત ।

જિનાઙ્ગુલૈઃ પદ્મિમિષ્ટવેદૈઃ કાર્યં કમાન્મળકલ ત્રયં ચ ॥ ૧૭ ॥

હવે દિવસે દિશા સાધન કરવા માટે બાર અગુલ પ્રમાણનો શકુપ્રયોગ કરવો. વિદ્વાન પુરુષો સર્વત્ર શિષ્યશાસ્ત્રોમા કહેલા આ પ્રમાણો સ્વીકારે છે તથા ક્રમશઃ ૨૪ આગુલ; ૧૮ આગુલ અને ૧૨ આગુલ પ્રમાણના એમ ત્રણ મંડળોની રચના કરવી. (૧૭)

૧૦ અપરાજિતપૃષ્ઠામા વિશ્વકર્માએ કહ્યું છે કે પ્રત્યેક વાસ્તુની દિગ્શુદ્ધિ કરવી. દિગ્મૂલ વાસ્તુ દોષિત જાણવી, પરંતુ જીર્ણવાસ્તુ જીર્ણોદ્ધારમા દિગ્મૂલ કે આયાદિ વેધદોષ લાગતો નથી. વળી કયા કયા સ્થળે દિગ્મૂલનો દોષ લાગતો નથી તે કહે છે

નિદ્વાયતને તીર્થેયુ નદીનાં સજ્જમેષુ ચ ।

સ્વયમ્ભૂવાળાલિજેષુ તત્ર દોષો ન વિદ્યતે ॥ ૧ ॥

જિનેન્દ્રાણા સમવસરણે દિગ્દોષો ન વિદ્યતે ।

જીર્ણં તુ સ્થાપિતે વાસ્તુવેદ્યદોષો ન વિદ્યતે ॥ ૨ ॥

અપરાજિતપૃષ્ઠા

સિદ્ધિમુનિઓના આશ્રમમા, તીર્થમાં, નદીના સંગમ પર, સ્વયંભૂવાળાલિજના સ્થાને, જૈનોના સમવસરણમા દિગ્મુખનો દોષ લાગતો નથી. જીર્ણવાસ્તુમા દિગ્મૂલ કે બીજા કઈ દોષો હોય તો તે દોષ ન જાણવા. આગળ જતા તે કહે છે .

પૂર્વોત્તરે ચ દિગ્મૂલં મૃતપશ્ચિમદક્ષિણે ।

તત્ર મૃત અમૂલં વા તત્તુ તીર્થસમં હિ તમ્ ॥ ૩ ॥

અપરાજિતપૃષ્ઠા

પૂર્વ-ઉત્તર એટલે ઇશાન કોણમા દિગ્મૂલ હોય અથવા પશ્ચિમ-દક્ષિણ એટલે નૈઋત્ય કોણમાં દિગ્મૂલ હોય તો તે મૂલ હોય છતાં અમૂલ જાણવું. તે તીર્થસમાન દોષરહિત જાણવું

મોલિની

उदयमपि च चिह्नं चास्तयामं तथैव

सकलपरिधिरेषा शङ्कुरग्रे स एवम् ।

तदुपरि खलु सूत्रं मध्यगं विश्वकर्मा

रचयति यद्वि શકુ સોમસૂત્ર પ્રશસ્તમ્ ॥ ૧૮ ॥

૧૧ પૂર્વમા ઊગતા સૂર્યે શંકુની છાયાના અગ્રભાગનું ચિહ્ન કરવું. તે રીતે આથમતા સૂર્યે પણ તેમ ચિહ્ન કરવું. એ ઉપર પૂર્ણ મંડળ રચવું. શ્રી વિશ્વકર્માએ કહેલા ચિહ્નના ઉપર પરિધિના મધ્યમા સૂત્ર દોરવું તે રીતે શંકુથી પૂર્વ-પશ્ચિમ દિશાની સાધના કરવી શંકુ પ્રશસ્ત સોમસૂત્રની રચના કાટખૂણે કરવી.

૧૨ શ્લોકનો વધુ સ્પષ્ટાર્થ મધ્યમા બાર અશુલના શંકુની સ્થાપના કરી ૨૪"-૧૮"-૧૨" આશુલ પ્રમાણ ત્રણ મંડપોમા શંકુની છાયાનો તે મંડળ પરિધિના સ્થાન પર ચિહ્ન કરવું. એ રીતે ત્રણે પરિધિમા જેમ જેમ છાયા આવે તેમ તેમ ચિહ્નો કરતા જવું. એ ચિહ્ન શંકુના અગ્રભાગ અને પૃષ્ઠભાગ એમ બેઉ તરફ કરવા. આ ચિહ્નો પરથી પૂર્વ પશ્ચિમ દિશાનું સૂત્ર દોરી સાધન થાય (૧૮)

(નોંદ ઉત્તરાયણ-દક્ષિણાયન સૂર્યગતિના કારણે ગમે તે દિવસે શુદ્ધ દિશા સાધન થતું નથી પરંતુ તા. ૨૧મી માર્ચ અને તા. ૨૩મી સપ્ટે.ના દિવસે એમ વર્ષના ક્રૂત બે દિવસોમા જ શુદ્ધ પૂર્વમા સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત થાય છે તે જ શુદ્ધ પૂર્વ બાણવું.)

પ્રાયોડનુષ્ટુપ્

શિલાનામામિધાન

नन्दा मद्रा जया पूर्णाऽपराजिता विजया मङ्गला च ।

शिलाभिधानान्वजिता तथा सा वरणीयं नवमी शिला च ॥ १९ ॥

નંદા, ભદ્રા, જયા, પૂર્ણા, અપરાજિતા, વિજયા, મંગલા અને અજિતા એ આઠ શિલાઓના નામ બાણવા અને દિશા-વિદિશાઓની શિલાઓના નામ બાણવા મધ્યની ધરાણી શિલા બાણવી. (૧૯)

૧૧ આ શ્લોકનો કેવળ સમ્પ્રદાય કરવાથી અંધકારનું તાત્પર્ય સ્પષ્ટ નથી થતું અતઃ અંધકારનું એ તાત્પર્ય સમજવું જોઈએ. આ શ્લોકમા પૂર્વાર્ધ કાલનો યોગ્ય છે અને અસ્તતામ (અસ્તયામ) સમ્પ્રદાય અપરાત્યક એ રીતે તેનો અનુવાદ ઉપરોક્ત કરેલ છે સોમસૂત્રમ્ ગાળ ઉત્તર દક્ષિણ સૂત્રમ્ ।

૧૨ દિવસના ભાગમા દિશાસાધન તો જે નક્ષત્રોમા સૂર્ય શુદ્ધ પૂર્વ-પશ્ચિમમા ઊગી આથમતો હોય ત્યારે જ દિવસનું દિશાસાધન સાચું થાય ઉત્તરાયણ દક્ષિણાયનની સૂર્યની ગતિના કારણે તેમા શુદ્ધ દિશાસાધન થાય નહિ; પરંતુ તા. ૨૧મી માર્ચ અને ૨૩મી સપ્ટે.બંને સૂર્યોદય શુદ્ધ પૂર્વમા થાય છે ત્યારે દિશાસાધન કરવું જોઈએ.

હન્નવત્રી

શિલામાનપ્રમાણ

- ૧૩ પ્રાસાદહસ્તે યુગાદ્યુલ સા યુગ્મે તથાતુઃ લલુ રામનાગૈઃ ।
 સૂર્યાક્ષલા હસ્તચતુષ્ટયે ચ સ્થૂલં ચ દીર્ઘં તૃતીયાંશપિઙ્ડમ્ ॥ ૨૦ ॥
- ૧૪ વૃદ્ધકહસ્તે ચતુરાદ્યુલીકા ગજેસ્તુ હસ્તયુગયુગ્મસદ્વ્યયા ।
 તદ્ધ્વમાન ન ચતાર્ધહસ્ત વૃદ્ધચદ્યુલૈકા ઋતુરાજપિઙ્ડમ્ ॥ ૨૧ ॥
- ૧૫ દીર્ઘં પૃથુત્વે ચ પાદોત્પિઙ્ડ માનશિલાયા મુનિમિ પ્રદિષ્ટમ્ ।
 પ્રાસાદ એવામરમૂપયોશ્ચ હમ્યર્ચાણિ લોકે મુનિનોદિતાનિ ॥ ૨૨ ॥

એકથી ચાર હાથ સુધીના પ્રાસાદનુ પ્રમાણ કહે છે. એક હાથના પ્રાસાદને ચાર આગુલનુ શિલામાન જાણવું, બે હાથને છ આગુલ, ત્રણ હાથને નવ આગુલ, ચાર હાથને બાર આગુલનુ શિલાપ્રમાણ જાણવું. આવેલ માનના ત્રીજા ભાગે શિલાની જડાઈનુ પ્રમાણ રાખવું. (અહીં શિલામાન દીપાણુવ પ્રમાણથી અપૂર્ણ છે) (૨૦)

બીજુ માન કહે છે. એક હાથના પ્રાસાદને ચાર આગુલનુ શિલામાન, બે થી આઠ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે બળે આગુલની વૃદ્ધિ કરવી. નવથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે અઠેક આગુલની વૃદ્ધિ કરતા જવું પચાસ હાથના પ્રાસાદની શિલાની જડાઈનુ પ્રમાણ બાર આગુલ રાખવું (૨૧)

શિલાની જડાઈનુ એક બીજુ પ્રમાણ કહે છે. મધ્યની શિલાની લ'ખાઈ-પહોળાઈ સમચોરસ સમજવી. તેની લ'ખાઈના માપથી ચોથા ભાગની જડાઈનુ પ્રમાણ એ માન શિલ્પજ્ઞ વિદ્વાન મુનિઓએ કહેલું છે. આ પ્રમાણ દેવમંદિર-રાજપ્રાસાદ અને શ્રીમંતોના ભવનને સારુ શિલ્પજ્ઞ મુનિઓએ આપેલ છે. (૨૨)

૧૩ અહીં આપેલ શિલાનુ પ્રમાણ સંપૂર્ણ છે. ત્રીપાણુવ અથવા એક હાથને ચાર આગુલ, ચાર જાળને બાર આગુલ, પાચથી બાર હાથને પ્રતિહસ્તે પોણા પોણા આગુલ, બારથી ચોવીસ સુધીને પ્રતિહસ્તે અરધા અરધા આગુલ, પચીસથી છત્રીશ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પા પા આગુલ સાડત્રીસથી પચાસ હાથ સુધીને પ્રતિહસ્તે ૨ આગુલ. એક દોરાની વૃદ્ધિ કરવી એ રીતે પચાસ હાથને ૨૮૧૧ આગુલ શિલામાન આવે છે

૧૪ શ્લોક ૨૧માં આપેલ પ્રમાણ ઉપરથી પણ વધુ વિસ્તૃત થાય છે પચાસ હાથને ૬૦ આગુલનુ શિલામાન આવે છે ત્રીપાણુવનો મત વ્યવહારુ છે. તેમાં ૨૮૧૧મા આગુલ માન આવે છે

૧૫ અહીં મધ્યની શિલામાન કહ્યું છે અષ્ટશિલાઓની સ્પષ્ટતા કરી નથી મધ્યની ધરણીશિલા સમચોરસ કરવી અને તેની જડાઈ વિસ્તારથી તૃતીયાંશ કરવી તે ઠીક છે. અહીં શ્લોક ૨૧મા ધરણી-શિલાની જડાઈ ચતુર્થાંશ કહી છે, કારણ કે પચાસ હાથની શિલા જો ૬૦ આગુલ આવે તો તે ૧૫ આગુલ જડી થાય પણ અહીં આપેલ શિલાનુ પ્રમાણ ઘણું મોટું છે. ત્યાં શ્લોક ૨૧મા બાર આગુલ કહ્યું છે મધ્યની શિલામાન આપેલ છે, પરંતુ અષ્ટશિલાનુ માન અસ્પષ્ટ છે પૂજ્ય વૃદ્ધોની પરંપરાનુસાર મધ્યની ધરણીશિલામાન જેટલી અષ્ટશિલા લાખી રાખવી હોય તેથી અર્ધ પહોળા રાખવી ધરણી-શિલા જેટલી જડી રાખવી અષ્ટશિલા વિષયમા તેના માનમાપની સ્પષ્ટતા કોઈ અથવા મળતી નથી.

શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્

કૂર્મ રત્નમયં ચ રુપ્યશંકર તામ્રં ચ મધ્ય તથા

ગ્રાહં ગ્રાસતનુશ્ચ શક્ત્યધવલે વંગાત્મકઃ સાગર ।

સેવં દર્દુરિકા ત્રપુપ્રણિહિતા લૌહો મુજક્ષસ્તથા

કાર્યઃ શિલ્પિભિરત્ર સિદ્ધિશુભઃ [દઃ] કુમ્ભામિધઃ સ્વર્ગઃ ॥ ૨૨ ॥

૧૬ કૂર્મનું રત્નથી, મત્સ્યનું ચાદીથી, મકરને ગ્રાસનું ત્રાળાથી, શ ખ સફેદ વર્ણથી, સાગરલહેરનું વગથી, દેડકનું સીસાથી, સર્પનું લોહથી અને સર્વ સિદ્ધિ તથા મગળકારી કુલનું સુવર્ણનું રૂપ બનાવી મૂકી પૂજન કરવું (આમ મધ્યની કૂર્મશિલાની વિધિ કહી છે.) (૨૩)

શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્

૧૭ કૂર્મે માનમિદં ચ ગર્ભરચના વહેઃ શિલાયાઃ જલ

યામ્યે મીનમુખ ચ નૈર્ઋતદિશિ સ્થાપ્યસ્તથા દર્દુરઃ ।

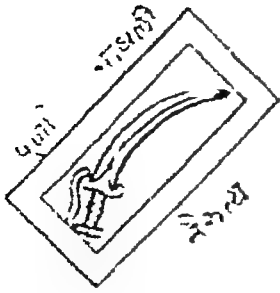
વારુણ્યા મકરશ્ચ વાયુદિશિ વૈ ગ્રાસશ્ચ સૌમ્યે ધ્વનિઃ

નાગ શંકરવિક્ષુ પૂર્વેવિધયે કુમ્ભ શિલામધ્યત ॥ ૨૪ ॥

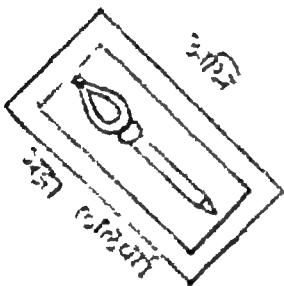
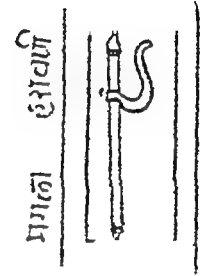
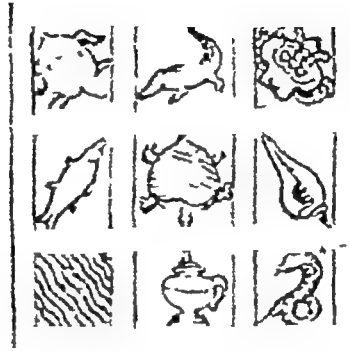
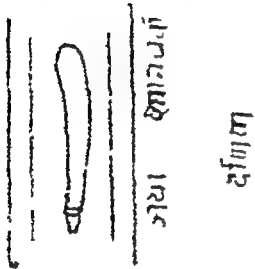
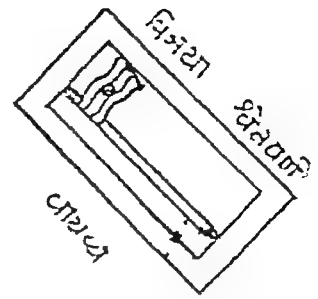
૧૬ અહીં ધરણીશિલાના નવખંડના નવ ચિહ્નોનું ધાતુથી પૂજન કરવું કે તે પર ધાતુનું તેનું સ્વરૂપ બનાવવું. શ્રી વિશ્વકર્માના કોઈ પ્રાચીન ગ્રંથમાં આ વિધાન જોવામાં આવતું નથી. અહીં આ વિધાન નવીન છે. ચાદીના કૂર્મ ધરણી શિલા પર મુકાય છે તેનું પ્રમાણ ગળે અરધા આગળનું કહ્યું છે. તેનું પૂજન તથા શિલારોપણ વિધિસમયે અદર પધરાવવાની પ્રથા છે પણ બીજું કોઈ કહ્યું નથી. અષ્ટશિલાના નામ પૃથક્ પૃથક્ ગ્રંથોમાં લિખિત લિખિત આપેલા છે. અષ્ટશિલાનો અને પંચશિલાનો ઉલ્લેખ દીપાણીવ—વિશ્વકર્માપ્રકાશમાં આપેલ છે. પંચશિલામાં ચાર ખૂણે અને મધ્યની એમ પંચશિલા અષ્ટશિલાના નીચે નાગકાચબો અને કળશ પર શિલા દિશાના દિગ્બાળના વર્ણનું વસ્ત્ર લપેટીને પધરાવવામાં આવે છે. નીચે જે કળશ કુંભ મૂકવામાં આવે છે તેના પણ નામો આપેલા છે. અષ્ટશિલામાં જે દિશાની શિલા હોય તેના દિગ્બાળનું પ્રમુખ આયુધ કોતરવામાં આવે છે શિલા નીચેના કળશમાં સોનું, ચાદી, તામ્ર, સર્વોષધી, સાત ધાન્ય, શેવાળ, કોઠી, ચણાઠી, ગ ગાજળ, પ ચરતન આદિ મૂકી તે પર શિલાસ્થાપન થાય છે આ પ્રકારની શિલ્પીની પરપરા છે. મધ્યની ધરણીશિલા પર ચાદીનો કૂર્મ મૂકી તે પર જુગળ બાંધી કરવામાં આવે છે. તે પર દેવસ્થાપન થાય ત્યાં સુધી લખાવાય છે અને નાભિ કહેવામાં આવે છે

૧૭ અહીં સૂર્યધાર વીરપાલે મધ્યની ધરણીશિલાના નવકોણમાં અગ્નિકોણના કંમથી કયા કયા ચિહ્નો કોતરવા તે વાત દિશાવાર સ્પષ્ટ કહી છે વિશ્વકર્મા કે કોઈ અન્ય ગ્રંથોમાં આ રીતે દિશાવાર ચિહ્નોનું કહ્યું નથી, પરંતુ નવ ચિહ્નોનું તો બધા ગ્રંથોમાં કહેલું છે ક્ષીરાણીવમાં ‘લહર ચ મચ્છમખ્ધક’ એમ નવ ચિહ્નો કહ્યા છે. આથી શિલ્પીઓ લહેર પૂર્વમાં કરે પરંતુ વીરપાલે લહેર અગ્નિકોણમાં કંમથી કહી. અન્ય કેઈ ગ્રંથમાં સૂ વીરપાલના મતનું સમર્થન મળતું નથી મારા પૂજ્ય દાદાજી માનતા કે કોઈ પણ મુખને પ્રાસાદ હોય પરંતુ તેના દ્વાર તરફ સમુદ્રની લહેર આવવી જોઈએ એથી યજ્ઞમાનનું કલ્યાણ થાય છે

વળી મધ્યની ધરણીશિલા ગર્ભગૃહમાં પાયામાં સામાન્ય રીતે મધ્યમાં પધરાવવાનું કહ્યું છે, પરંતુ દીપાણીવ અને જ્ઞાનરત્નકોશમાં ‘અર્ધપાદે ત્રિમાને વા શિલા ત્રૈવ પ્રતિષ્ઠયેત્’ આતુ પ્રમાણ સ્પષ્ટ આપેલું છે. દેવસ્થાપનના વિભાગ નીચે ધરણીશિલા પધરાવવી ગિવલિગ હોય તો મધ્યમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને જિન આદિ દેવોના સ્થાપનવિભાગ કહ્યો હોય ત્યાં નીચે ધરણીશિલા સ્થાપન કરવી આ વિધાન બાહ્ય વિચાર-પૂર્વક ઉપયોક્ત બેઠ ગ્રંથોએ પ્રસ્તુત કરેલ છે

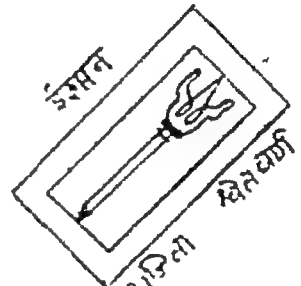

ଆପଣାମାନଙ୍କ ଧନ୍ୟ

45

નંદા પિતૃવર્ગ

जिला स्वतंत्र

દુર્ભશિક્ષા અને અપ્રશિક્ષાઓ

મગની ધર્મશીલતાના નવદોષ ખાતામા મધ્યમા દૂર્મ, અગ્નિદોષે વળલદોષ, દક્ષિણે માત્રી, નિયામે દેહદોષ, પશ્ચિમે મહર, વાયવ્યમા ગ્રાસ, ઉત્તરમા શંખ, ઇશાનમા સર્પ, પૂર્વમાં મન એવી મગની શિલામા નવ આકૃતિઓ કરવી. (૨૪)

आर्द्रलपित्रीदिनम्

१८॥ यानं पुनर्निष्ठापुनमुत्तिष्ठं पामदयस्माद्वरं

तस्मिन्ने निम्नं स्वस्ति निद्रा त्वयं नमः कर्तव्यः ।

भारतीय - समाजशास्त्र अध्ययन समिति का कार्यालय

अ. चार्दरनि गिनिनध विदिना नोनयेच्छिन्नियनम् ॥ २५ ॥

[illegible]

ગર્ભગૃહના નીચે પાયામા કૂર્મશિલા સપુટના રૂપમા સ્થાપન કરવી. દિશાના ગર્ભે અને વિદિશાના કોણે (ભીંતોના) પાયા નીચે સપુટરૂપે સ્થાપન કરવી. આય, નક્ષત્ર, ગણ, અંશક, વ્યય, ગુણ અને તારાખલ આદિ ગણિત મેળવીને પ્રાસાદની રચના કરવી. કૂર્મશિલાસ્થાપનના મુહૂર્ત પર આચાર્ય અને પ્રમુખ શિલ્પીને અન્ય શિલ્પીઓ આદિને સંતુષ્ટ કરવા (૨૫)

સાર્દૂલવિક્રીડિતમ્

મેરી-ત્રાલ-ચુદક-શક્ત-રણિતે ગીતે ચ વેદધ્વનો

સ્થાપ્યા કૂર્મશિલા ચ પૂજનવિધિ: પુષ્પૈ: ફલૈશ્વન્દનૈ: ।

પૂજ્યૌ મત્સ્યકમપ્તુકૌ ચ મકર: ક્ષેત્રાધિનાયસ્તથા

વાસ્તૌ દિક્પત્ર(ત)યસ્તથા લયવિધૌ શિલ્પે શુભં પૂજનમ્ ॥ ૨૬ ॥

પ્રાસાદના ખનન અને ખાત એ બેઉ ક્રિયા પૃથક્ છે. પ્રથમ શુભ મુહૂર્તે ભૂમિ ખોદવાનો પ્રારંભ કરે તેને ખનનવિધિ કહે છે. ભૂમિ સંપૂર્ણ ખોદાયા બાદ વિધિથી ભૂમિપૂજન કરીને ગિલાસ્થાપન વિધિ કરવામા આવે તેને શિલારોપણ વિધિ કહેવામા આવે છે.

શિલાનું નામ	દિશા	ચિહ્ન	વસ્ત્રવર્ણન
ન દા	પૂર્વ	વજ્ર	પીત
ભદ્રા	અગ્નિ	સરવે	રક્ત
જ્યા	દક્ષિણ	દંડ	સ્થામ
પૂર્ણા	નૈઋત્ય	ખર્ગ	લ઼ બળી
અપરાજિતા	પશ્ચિમ	ખાગ	પાહુ
વિજ્યા	વાયવ્ય	ધ્વજ	શ્વેત
મ ગલા	ઉત્તર	અ કુશ	લીલો
અજિતા	દિગ્માન	ત્રિશલ	શ્વેત
ધરણીશિલા	મધ્ય	નવચિ નો	રક્તવર્ણ

ગર્ભગૃહ તેની ભીંતોને હિપોગોને આગળ કોલીરહિત સારા વિભાગનું (ખોલકનું) ખોદકામ કરવામા આવે છે તેના બે હેતુ છે એક તો હિપરના ગિખરાદિના વળન પૂરતો દંડ પાચો અને બીજો ભૂમિ-શુદ્ધિ ગત્ય શોધન કરવાની જરૂર કહી છે. શિલારોપણ વિધિસમયે પ્રથમ ભૂમિનું વિધિથી પૂજન કરતા પ્રાસાદસ્થાપન કરતા તેની કાચપી પૃથ્વીની આજ્ઞા પ્રાર્થના કરવી

નીચે નાગ કાચબોને કુલ-કળગ મુકી તે પર શિલા દઢરીતે સ્થાપન કરવી અને તે ગિલાને ફરતુ ચણતર શિલાથી ઘાસું કરીને તે પર સપુટરૂપે બીજું દંડ ગિલા સ્થાપન કરવી. ગિલ્પ અંશોમાં ઇસ્ત-હાય અને ગજ એ પ્રમાણે એક જ અર્થમા સમજવા.

इति सूत्रवारत्रयीवीरपालविरचिते वास्तुशास्त्रे (वेङ्कटा) प्रासादतिलके खातकूर्मशिलास्थापन
विधिर्नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

કૂર્મશિલારોપણ વિધિસમયે ભેરી મૃદંગ શખ આદિ વાજિન્ત્રોનો ધ્વનિ, સંગીત, વેદમન્ત્રોના ઉચ્ચારણ સાથે પુષ્પફળચંદનાદિથી પૂજનવિધિ કરીને મત્સ્ય, દેડક, મકર આદિ અને ક્ષેત્રપતિ-વાસ્તુ-દિક્પાલ આદિની પૂજાવિધિ અને શિલ્પીનું પણ પૂજન કરવું. તે પ્રાસાદ રાજલવનાદિ નિર્માણમા શુભપ્રદ બળવું. (૨૬)

ઇતિ સૂત્રધાર ત્રીવીરપાલે રચેલા વાસ્તુશાસ્ત્રના (ખેડાયા) પ્રાસાદતિલક નામના ત્રીથમા ખાતકૂર્મશિલાસ્થાપન વિધિનો સ્થપતિ પ્રભાશકર ઓઘડભાઈ સોમપુરાએ કરેલ ગુજરાતી અનુવાદ સાથેનો બીજો અધ્યાય (૨) પૂર્ણ થયો.

તૃતીયોઽધ્યાયઃ

શાર્દૂલવિક્રીઢિતમ્

૧૬ ક્ષિપ્ત્વા ચન્દ્રકલાઙ્ગુલીરધિમુવો દ્વામ્યામથાપિ ત્રિમિઃ
અષ્ટાઙ્ગી(ઙ્ગિ)યુગરામ-અઙ્ગુલમિતૌ રામાઙ્ગિહસ્તાન્તકમ્ ।
તસ્યોર્ધ્વં ચ શતાર્ધકે ચ મુનિમિર્વૃદ્ધયાઙ્ગુલીઃ ષોડશ
પાદ માનમિદ ઋવન્તિ મુનયઃ. શ્રન્યં દ્વય ચાષ્ટમિ ॥ ૧ ॥

પાયાની જોડાઈનું પ્રમાણ એક હાથના પ્રાસાદને સોળ આગળ જીભી જમીન ખોદી પાયો નાખવો. એ ગળે બત્રીશ આંગુલ, ત્રણ ગળે ૪૮ આંગુલ અર્થાત્ એ ગજ જોડો, ચાર હાથને ૬૪ આંગુલ, ચાર હાથથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રત્યેક હાથે સોળ સોળ આંગુલની વૃદ્ધિ કરવાથી ૮૦૦ આંગુલ અર્થાત્ ૩૩ હાથ—આઠ આગળ જોડો પાયો ખોદવા મુનિજનોએ કહેલું છે.

શાર્દૂલવિક્રીઢિતમ્

યથેવ શિથિલા મહી ચ તદવ પૂર્તિસ્તતઃસ્થા શિલા
સીર્ધપાણિવસુપ્રયુક્તમપિ તઙ્મુદ્ધાર્યસયુક્તકમ્ ।
શ્લઘ્યામત એવ શિલ્પરચને કાર્યા તથા પુષ્પિકા
પ્રાયઃ શર્કરિકાલ્પ્ય આલ્પ્યવિધૌ વ્યાચષ્ટ વિદ્યાનિધિઃ ॥ ૨ ॥

જો ભૂમિ શિથિલ = નરમ હોય અને શુદ્ધ વર્ણુની હોય તો ૮૨ બ્યાશી આંગુલની જોડાઈ સુધી પાયો ખોદવો. નીચે શર્કંગ અર્થાત્ પથ્થરની કાકરીના થરો નાખીને પાયો ભરવો. તે ઉપર ખરશિલા મુકવી. એ રીતે શિલ્પરચનાના વિષયમા ભવનનિર્માણનો પ્રારંભ કરવો તેવું વિદ્યાનિધિએ કહેલું છે.

૧૯ પાયાની જોડાઈ કેટલી લેવી તેનું પ્રમાણ કોઈ અથમા હજુ સુધી જોવામાં આવેલ નથી તે અહીં સૂ. વીરપાલ કહે છે. તેણે એવું પ્રમાણ ક્યા પ્રદેશમા ક્યા પ્રકારનું ભૂમિતળ નિશ્ચિત કરીને આપેલ હશે તે આપણે જાણતા નથી. ભૂમિ કઠણ કે નરમ, શિથિલ કે પહાડી હોય તે સ્થાનિક, પ્રાદેશિક શિલ્પવર્ગ નિર્ણય કરી શકે. એથી સૂત્રધાર રાજસિંહે વાસ્તુસારમા અને અપરાજિતમા કહેલું છે કે.

પાપાણાન્તં જલાન્તં વા વાલુકાન્ત લનેદ્ ભૂમિં ॥

પાપાણવાળી ભૂમિમા થોડી જોડાઈએ પાયો ખોદવો. શર્કરા-કાકરાવાળી ભૂમિ આવે ત્યાં સુધી જોડાઈ રાખવી. ગુજરાત જેવા રેતાળ પ્રદેશમા વાલુ=રેતી આવે છે ત્યાં સખત બાઝેલી રેતી આવે ત્યાં સુધી પંદરવીગ ફૂટ જોડો પાયો ખોદવો. અગર તો પાણી આવે ત્યાં સુધી પાયો ખોદવો. પરંતુ જળ આવતું જ નેઈએ, તેવો આગ્રહ ન રાખવો. ભૂમિ નીચે જોડો પાયો લેવાના બે ઉદ્દેશો છેઃ એક તો પાયાનું કામ ઉપરનું વજન ખમી શકે તેટલું થાય અને બીજો ઉદ્દેશ ગલ્પશોધન પણ થઈ નય. ભૂમિશુદ્ધિ ગલ્પશોધનથી થાય.

क्षेत्र विधेयं नतुरक्षकं न पूर्णं न पाददृढनिश्चलं न ।

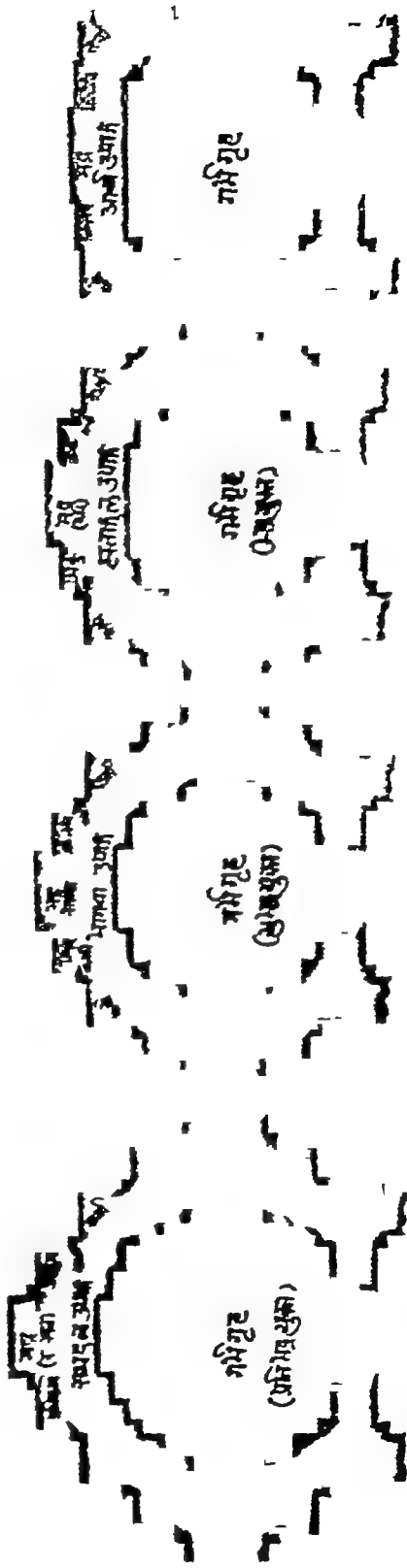
वर्द्धमाना सरशिला विधेया हस्तैकमानाऽगुलवृद्धितश्च ॥ ३ ॥

पञ्चान्तिकं वै दशविंशहस्तमर्द्धाङ्गुलैर्वृद्धिरथो तत्पूर्वम् ।

घातार्द्धहस्तं न तदर्थवृद्धिः स्थूला शिला नाङ्गुलविंशतिश्च ॥ ४ ॥

प्रासादहेन यत्पुष्कोष्णं कर्तुं. तेना पायागा दृढ अने निश्चल लीतोने गराणर पूरी लू गि तणे भरशिला स्थापन कर्त्तवी. भरशिलानी नडाईनुं प्रगाण्य कोक हाथना प्रासादने छ आगुल, ये हाथधी पाय हाथ सुधीना प्रासादने कोक हाथानी वृद्धि करवी. तथा वधु पयास हाथ सुधीना प्रासादने करवी, छथा दश अने वीश हाथ सुधीनाने अन्त्येक हाथे अर्धा अर्ध आगुलनी वृद्धि करवी, तथा वधु पयास हाथ सुधीना प्रासादने अन्त्येक हाथे ३ आगुलनी वृद्धि करवी. को रीते पयास हाथे भरशिलानी वीश आगुल सुधीनी नडाई थवी नोईअे. ३-४

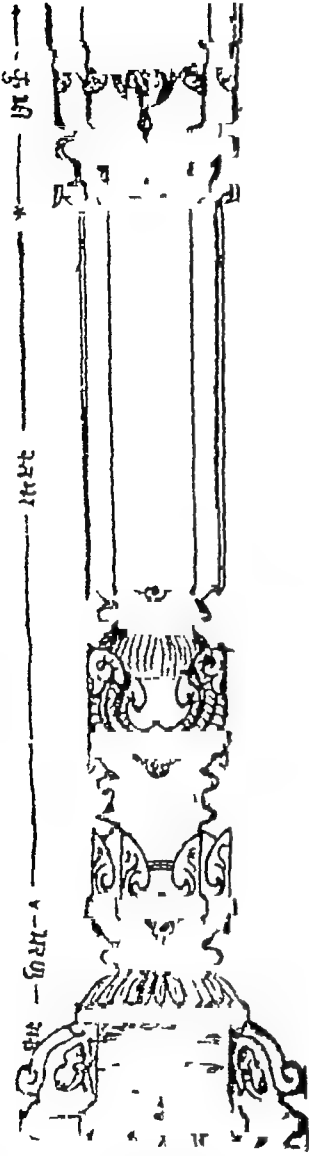
गर्भगृहभा अंदर उपांगो करवाथी गर्भगृह थोडो विस्तृत थाय छे.

गर्भगृहना अंदरनां, गणु स्वल्प, योरस, सुलभयुक्त, अ तेलप्रयुक्त.

बिस्तीणधारना उपांगोभा नीकादाना गार लेक, १ समदल, २ बागवा, ३ छस्तांगुल, ४ आया.

મિતમાન -

ગર્ભગૃહના ઉદયમા
સાડાનવ લાગના
સ્તંભના છોડના
ઉદયમાન

દ્ર(દૃ)ઢાસનસ્યોર્ધ્વ મિટ્ટ વિષેયં
પ્રાસાદકે હસ્તયુગાલ્ગુલાનામ્ ।
અષ્ટાલ્ગુલાનાં કરપશ્ચકે ચ
પાદોનસૂચ્યાલ્ગુલક દર્શાનામ્ ॥ ૫ ॥
હસ્તપ્રમાણં કરવિશતિ ચ
વૃદ્ધ્યાલ્ગુલૈકાં કરયુગ્મકે ચ ।
ગતાર્ધહસ્ત તુ હિ પાદર્ધદ્વિ-
જિનાલ્ગુલાનાં ચ સપાદયુગ્મ ॥ ૬ ॥

હવે લિટ્ટમાન કહે છે દઢાસન અર્થાત્ ખરશિલાની ઉપર લિટ્ટ સ્થાપન કરવું એક હાથના પ્રાસાદને ચાર આગુલ જોડી લિટ્ટ જાણવું, બેથી પાચ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રતિહસ્તે એકેક આગુલની વૃદ્ધિ કરના પાચ હાથને આઠ આગુલનું લિટ્ટમાન જાપજે. છથી દશ હાથ સુધીનાને પ્રતિહસ્તે પોણા પોણા આગુલની વૃદ્ધિ કરતા દશ હાથના પ્રાસાદને પોણાખાર આગુલ જોડી લિટ્ટમાન જાપજે અગિયારથી વીશ હાથ સુધીનાને પ્રતિહસ્તે અર્ધા અર્ધા આગુલની વૃદ્ધિ કરતા જુવું (ત્યાગે ૧૬૧૧ આગુલ વીશ હાથને જાપજે) વીશથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રતિહસ્તે ૧ આગુલની વૃદ્ધિ કરતા પચાસ હાથના પ્રાસાદને સવાચોવીશ આગુલનું લિટ્ટમાન જાપજે. ૫-૬

દ્વન્દ્વવજ્રા

મિટ્ટોચ્છ્રયે માનમુશન્તિ વૃદ્ધા-
સ્ત્વેકદ્વયે વા ત્રિતય તદ્ધર્ષમ્ ।
મૌક્તૈકરૂપં ચ પાદોનપુષ્પં
હસ્ત તદર્ધં તૃતીય ચરાશ્ચ ॥ ૭ ॥
તુર્યાશકૈર્હિ નિર્ગમઃ ક્રિયેત્
ચિત્રવિચિત્રૈર્વિવિધૈશ્ચ પુષ્પૈઃ ।
અત્રાપિ ચોર્ધ્વ રચયેદ્દિ પીઠં
માનં મિટ્ટે ચેદ્મુદીરિતં વૃષ્ઠૈઃ ॥ ૮ ॥

લિટ્ટના ઉદયમાનમા વૃદ્ધજનો ત્રણ થર કરી એક પર ખીજી અને ત્રીજી એ રીતે ત્રણ લિટ્ટના થરની રચના કરે છે પ્રથમ લિટ્ટથી ખીજી ચતુર્થાશ ન્યૂન કરવું. ત્રીજી લિટ્ટ પ્રથમનાથી અર્ધ પ્રમાણ કરવું. તેના નામો મૌક્તિક, પુષ્પક અને ચરા એમ ક્રમથી ત્રણના ત્રણ નામો જાણવા.

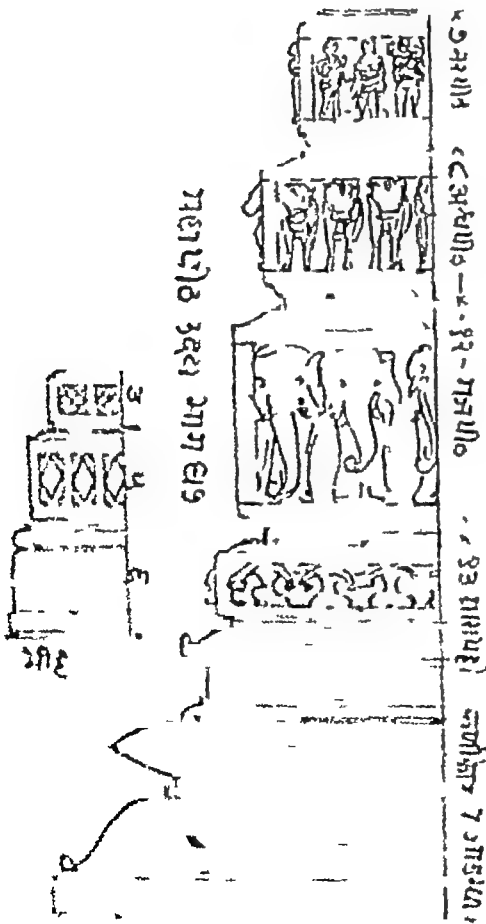

એ ત્રણે પ્રકારના લિટ્ટોના પ્રત્યેકના ચતુર્થાંશ નીકાલા ગખવા. તે લિટ્ટ ચિત્રવિચિત્ર બુદ્ધી બુદ્ધી પુષ્પાદિની રચનાથી સુશોભિત કરવા લિટ્ટની ઉપર પીઠની સુંદર રચના કરવી એવું શિવપ્રશસ્ત્રના વિદ્વાનોએ કહ્યું છે. ૭-૮

માલિની

પીઠમાનમ્—

ઉદયમપિ ચ પીઠે હસ્તસલ્લ્યાનુકૂલ
 દિનયશશિમલાયા અદ્ભુતૈશ્ચાષ્ટચન્દ્રે ।
 વિધુનયનકરાલ્યૈરન્વિત માનમુક્તં
 વિવુધવરમુનીન્દ્રૈ રામહસ્ત પ્રાસાદે ॥ ૯ ॥
 મકલનિલયમાન વિરવકર્મામતેન
 જિનયુગ્મ(ગ)યુતસલ્લ્યા પ્રોચ્યતે તુર્યહસ્તે ।
 દશદ્વિદશસમેતા પટ્ ચ ત્રિશચ્છતાર્ધ
 યુગમુર્વનકરૈકો વૃદ્ધિરક્તા કમેળ ॥ ૧૦ ॥

પીઠ અને મહાશિવના ચત્ર

પીઠનો ઉદય હસ્તસ ખ્યાથી અનુકૂળ ગખવો. એક હાથના પ્રાસાદને બાર આંગુલ લાંબુ પીઠ કરવું બે હાથને સોળ આંગુલ ત્રણ હાથને અઢાર આંગુલ, પીઠનું ઉદયમાન વિદ્વાન મુનીન્દ્રોએ કહેલ છે ૯

ચાર હાથના પ્રાસાદને ૨૮ આંગુલ, પાંચથી દશ હાથના પ્રત્યેક ગળે ચાર ચાર આંગુલ વૃદ્ધિ કરવી. દશથી વીશ મુધીનાને ત્રણ ત્રણ આંગુલ, વીશથી છત્રીસને બળખે આંગુલ અને છત્રીશથી પચાસ હાથના પ્રાસાદને એકેક આંગુલની વૃદ્ધિ પ્રતિહસ્તે કરમશ કરતા બધું. સર્વ પ્રકારના પ્રાસાદને પીઠનું ઉદયમાન આ બાબતુ એવું શ્રી વિશ્વકર્માનું કથન છે. ૧૦

શાર્દૂલવિક્રીષ્ણતમ્

૨૦ ન્યૂનાધિક્યમિદા સપદ્મુનિભિર્મધ્યોત્તમા કન્યસૌ
 एकैकं विविधं वदन्ति मुनयो मानं विधेयं त्रिभिः ।

હીને હીનફલ કરોતિ કુમર્તિ વૃદ્ધૌ વિનાશં સ્ત્રિયાઃ

૨૧ ન્યૂનાધિક્યમિદં ચ નૈવ સકલં વિજ્ઞાય કાર્યં નરૈઃ ॥ ૧૧ ॥

પીઠમાન જે કહ્યુ તે મધ્યમાન જાણ્યુ. તેનો પાયમો અંશ હીન કરવાથી કનિષ્ઠમાન અને પાયમો અંશ અધિક કરવાથી જ્યેષ્ઠમાન જાણ્યુ એમ પીઠાદ્યના મુખ્ય ત્રણ ભેદ જ્યેષ્ઠ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ કહ્યા. હવે તે પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ ભેદો કરવાથી પીઠાદ્યના નવ ભેદો થાય આ નવ ભેદથી પણ જે હીન કરે તો હીન ફળની પ્રાપ્તિ થાય, અને જે વૃદ્ધિ કરે તો સ્ત્રીનાશનું અનિષ્ટ ફળ પ્રાપ્ત થાય. આ બધુ જાણીને ઉદ્યના માન પૂર્વ રીતેથી જાણી કરીને નવ ભેદોમાંથી પણ ન્યૂનાધિક કરવું નહીં ૧૧

વપજાતિ

મદ્ર સુમદ્રં કમલં વિધેય વસુન્ધરા સિંહમથૈવ વ્યોમ ।

खगेश-हंस-वृषभ च पीठमाधाररूपं गिरिमेखलायां ॥ १२ ॥

૨૦ જ્ઞાનરત્નકોશ, દીપાર્ણવ અને ક્ષીરાર્ણવમાં પીઠમાન કહેલ હોય તેથી હીન કરવાનું કહ્યુ છે અહીં વીરપાલે કહેલા નવ ભેદના કથનનું તે સમર્થન કરે છે.

अर्धभागे त्रिभागे वा पीठं चैव नियोजयेत् ।

स्थानमानાશ્રયે જાત્વા તત્ર દોષો ન વિદ્યતે ॥

જ્ઞાનરત્નકોશ અને ક્ષીરાર્ણવ

પીઠના આપેલ માનથી અરધા કે ત્રીજા ભાગના પીઠની યોજના સ્થાનમાનનો આશ્રય જાણીને કરવી. તે રીતે ઓછું કરવાથી દોષ ઉત્પન્ન થતો નથી. અહીં પીઠમાન કહેલ છે તે ક્ષીરાર્ણવ અને દીપાર્ણવને મળતુ છે.

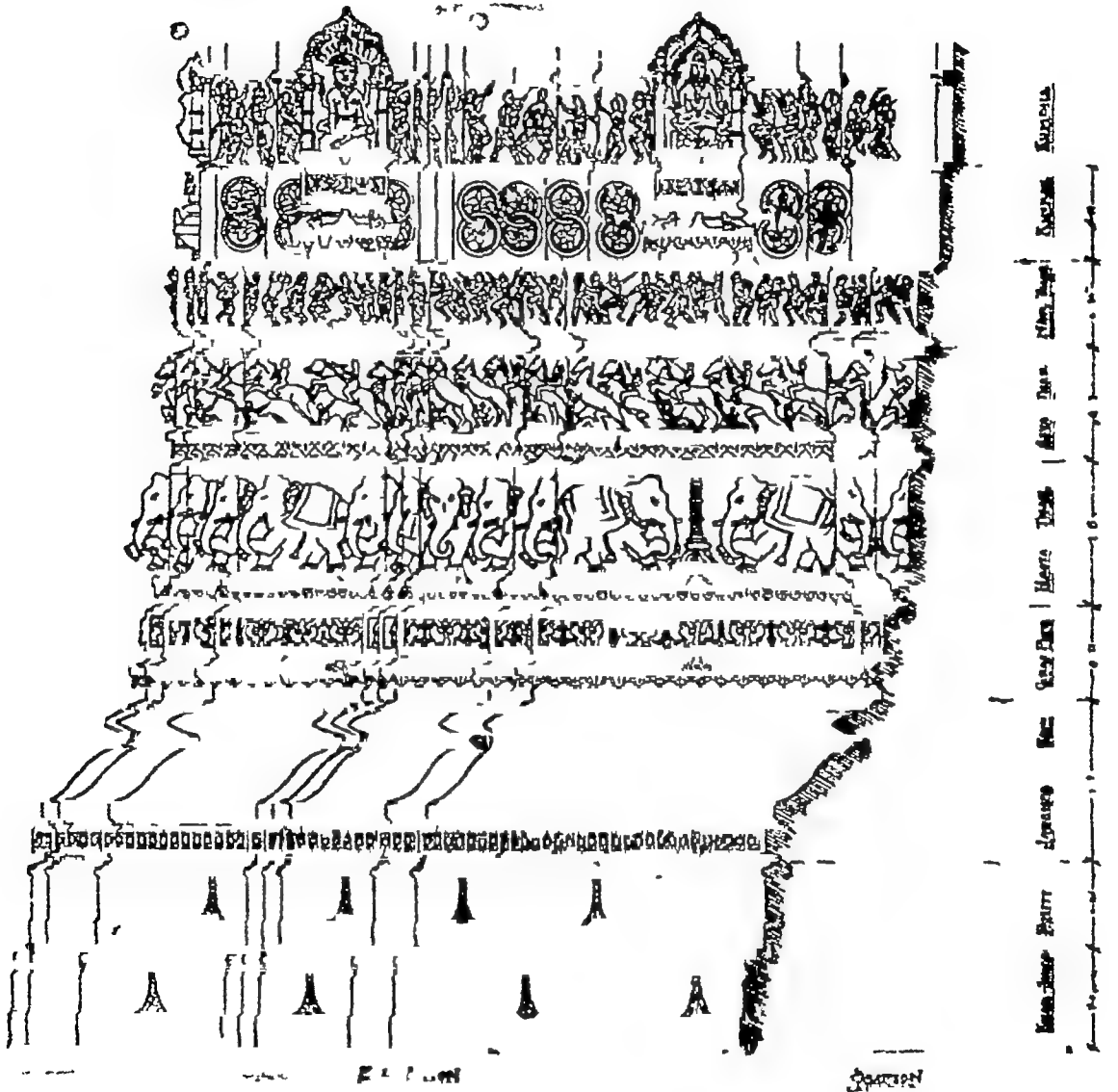
૨૧ પીઠમાનના નવ ભેદ કહ્યા તેનું એક દષ્ટાત માનપ્રમાણ લેવાથી સ્પષ્ટતા થઈ જાય છે છ ગજ નવ આંગુલના પ્રાસાદનું પીઠનું મધ્યમાન ૩૯ આંગુલ આવે છે. તેનું જ્યેષ્ઠ માન ૪૧૧૧ આંગુલ અને કનિષ્ઠ માન ૩૧ આંગુલ થાય છે તે પરથી દષ્ટાત ૩૫ નવ ભેદના માનપ્રમાણ અને નામ આ નીચે આપેલા છે

ભેદનામ	માપ	ભેદનામ	માપ
ભદ્ર	૪૬૧૧ આ	જ્યેષ્ઠમાન	વસુધર ૩૫૧ આ. મધ્યજ્યેષ્ઠમાન
સુભદ્ર	૩૯ આ.	જ્યેષ્ઠમધ્યમાન	સિંહ ૨૮૧ આ. મધ્યમધ્યમાન
કમલ	૩૧ આ	જ્યેષ્ઠકનિષ્ઠમાન	વ્યોમ ૨૨૧ આ મધ્યકનિષ્ઠમાન

ભેદનામ	માપ	
ગરુડ	૨૮૧ આ.	કનિષ્ઠજ્યેષ્ઠમાન
હંસ	૨૨૧ આ	કનિષ્ઠમધ્યમાન
વૃષભ	૧૮૧ આ.	કનિષ્ઠકનિષ્ઠમાન

ઉપર કહેલા નવ ભેદોના ક્રમિક નામ કેહે છે.

૧ ભદ્ર, ૨ સુભદ્ર, ૩ કમલ, ૪ વસુન્ધર, ૫ સિંહ, ૬ વ્યોમ, ૭ ગરુડ, ૮ હંસ, ૯ વૃષભ, એ નવ નામો જાણવા. જે રીતે પર્વતને મેખલા આધારરૂપ છે, લિંગને પીઠ આધારરૂપ છે એ રીતે પ્રાસાદને પીઠ આધારરૂપ છે. ૧૨

અલંકૃત મહાપીઠ ગજન્ધનરપીઠ પર-મંડોવરના ખુરકનો થર અને કુંભાનો અશ
મારિની

પીઠવિભાગ

उदय(म)पि च मान भागसद्व्या त्रिपथ
उदय इह विभागैर्भाजितः पीठानन्दै ।
कणमपि च रसाशैच्छाद्यकी भागवहि
स तदुपरि प्रासवेदैधिपिका भागमेकम् ॥ १३ ॥

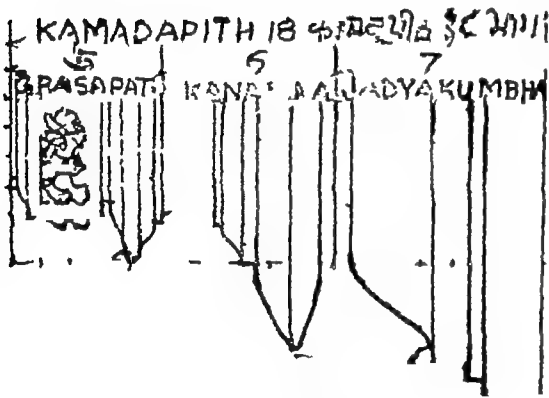
રવિ-દિગ્-વસુમાર્ગૈર્દન્તિવાજિનરાણાં
 ગજપતિગજપીઠં મૃમિમાર્ગે નરેશે ।
 વનપતિનરપીઠમશ્વપીઠં દિનેશે
 ૨૨ સકલનિલયરૂપં પીઠહીન ન કુર્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

પીઠના થર-વિભાગ કહે છે. પીઠના હિદયમાનમા ૫૩-ત્રેપન ભાગ કરવા. તેમા નવ ભાગનો જડખો; કર્ણિકા છ ભાગની; ત્રણ ભાગની છાજલી; ચાર ભાગની ગ્રાસપટ્ટી; એક ભાગની ચિપ્પકા; બાર ભાગનું ગજપીઠ; દશ ભાગનું અશ્વપીઠ અને આઠ ભાગનું નરપીઠ કરવું. એ રીતે ત્રેપન ભાગ જાણવા. ગજપીઠ અને નરપીઠ રાખ્યોના પ્રાસાદોમા. શ્રીમત ઠરાવે તેવા પ્રાસાદને નરપીઠ કરવું. સૂર્યના પ્રાસાદને અશ્વપીઠ કરવું એ પ્રકારે સર્વવિધ પ્રાસાદના સ્વરૂપો ઈષ્ટ છે. પ્રાસાદ પીઠ વગરનો ન કરવો. ૧૩-૧૪

શાર્દૂલવિક્રીઢિતમ્

પીઠથરનિર્ગમ

જાઢ્યાન્ત નિગમ ચ પીઠકરણે દ્વાવિંશતેર્માગિતઃ
 યુગ્મવહ્નિયુગ ચ યુગ્મસહિત સાર્દદ્વય છાદકી ।
 માર્ગે સાર્દનયં ચ તત્ર કર્ણિકા જાઢ્યં તથા પશ્ચમિઃ
 હીનાધિક્યમિદં ચ માનમુદિત નાશઃ સ્ત્રિયો વાજિનઃ ॥ ૧૫ ॥

કામદપીઠ

પીઠના નીકાલો ૨૨ બાવીશ ભાગના જડખા સુધીના રાખવા. તેમા ક્રમશઃ નરપીઠ નીકાલો બે ભાગ, અશ્વપીઠનો ત્રણ ભાગ; ગજપીઠનો ચાર ભાગ; છાજલીનો સાડાચાર ભાગ; કર્ણુનો સાડા ત્રણ, જડખાનો નીકાલો પાંચ ભાગ એ રીતે બાવીશ ભાગ પીઠનિર્ગમના જાણવા આગળ કહેલા માનથી ઓછુ વત્તુ કરવાથી સ્ત્રી અને અશ્વસંપત્તિનો નાશ થાય છે. ૧૫

૨૨ પીઠના પૃથક્ પૃથક્ વિભાગ વૃક્ષાર્ણવ, ક્ષીરાર્ણવ, દીપાર્ણવ અને જ્ઞાનરત્નકોગમા આપેલા છે. આશ્ચર્ય છે કે અપરાજિતપૃચ્છા જેવા મોટા ગ્રથમા પીઠ વિશે ૫૬ વિભાગનો એક જ પાઠ છે. ઉપર્યુક્ત ગ્રથમા પીઠના પ્રકાર ત્રણ કહ્યા છે તેના ત્રણ કે ચાર જુદા જુદા થરવિભાગના પીઠથર આપેલા છે

૧ મહાપીઠ ગજ, અશ્વ અને નરપીઠ સાથે કામદપીઠને મહાપીઠ કહેલ છે નર અને ગજપીઠ સિવાય અશ્વપીઠવાળા કે અશ્વ અને નરપીઠના પીઠ કહ્યા છે. એમ ઓછાવત્તા પીઠ કરવાનું અન્ય ગ્રથોએ કહ્યું છે. શિવના પ્રાસાદને વૃષભપીઠ અશ્વપીઠના સ્થાને વૃક્ષાર્ણવમા કહ્યું છે દેવીમંદિરોમા અશ્વપીઠના સાથે રથની પશ્ચિ કરે છે વૃક્ષાર્ણવમા ૬૧ વિભાગમાં ગજ, અશ્વ, માતૃ અને નરપીઠ એમ ચાર પીઠ કહેલ છે માતૃપીઠના સ્થાને રથની પશ્ચિ કહે છે

સાર્દૂલવિક્રીષ્ઠિતમ્

પ્રાસાદોદયમાન

વ્યાસે હસ્તસુરાલયે તદુદયે હસ્તૈકનાગાઢ્યુલં
 યુગ્મે યુગ્મકરૌ ચ મજ્જલમુની રામૈશ્ચ તત્ત્વાઢ્યુલૈઃ ।
 વેદે વેદકરાસ્તુ તત્સમુદયે યુક્તા ગુણૈરઢ્યુલૈઃ
 હસ્તે વાળમિતે સુરાલય ડદં(યમિદં)દીર્ઘે પૃથુલે સમમ્ ॥ ૧૬ ॥

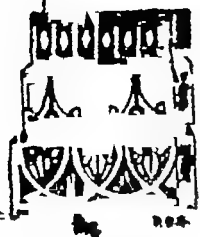
પચ્ચોર્ધ્વ ઢશક કર પ્રતિ વૃહદ્દસ્તાઢ્યુલાઃ પોઢર્ગ
 તસ્યોર્ધ્વ હ્યુદયં ચ હસ્તપૃથુલ્વં હસ્તૈકસૂર્યાઢ્યુલમ્ ।
 વ્યાસે ત્રિંગકરે હસ્ત-ઉદયઃ પચ્ચાન્વિતાઢ્યાદશઃ
 પ્રાસાદેડપિ સતાદ્દેહસ્તપૃથુલે હસ્તૈકનાગાડકૂલાઃ ॥ ૧૭ ॥

ઉદયમાન

ગજ	પ્રા. તિ.	દીપાર્ણવ	ક્ષીરાર્ણવ	
૧	૧ ૮ આ.	૧.૧	૧.૯	
૨	૨.૮	૨.૧	૨.૭	
૩	૩.૫	૩ ૧	૩.૫	
૪	૪.૩	૪ ૧	૪.૧	
૫	૫.૦	૫.૧	૫.૧	
૬	૫.૧૬	૫.૧૨	૫.૨૩	
૭	૬.૮	૬.૧	૬.૧૭	
૮	૭ ગજ	૬.૧૨	૭.૯	
૯	૭.૧૬	૭.૧	૭ ૧૯	
૧૦	૮ ૮	૭.૧૨	૮.૧	
૧૩	૯.૨૦	૯.૧	૧૦.૭	૧૫ ગજ
૨૧	૧૩ ૨૦	૧૨ ૧૭	૧૨.૧૩	૨૦ ગજ
૨૯	૧૭.૨૦	૧૬.૭	૧૪ ૧૭	૨૫ ગજ
૩૦	૧૮.૫	૧૬.૯	૧૭.૧	૩૦ ગજ
૪૦	૨૧ ૧૩	૨૦.૧૪	૨૧.૧૩	૪૦ ગજ
૫૦	૨૪.૨૧	૨૪.૧૯	૨૫.૦	૫૦ ગજ

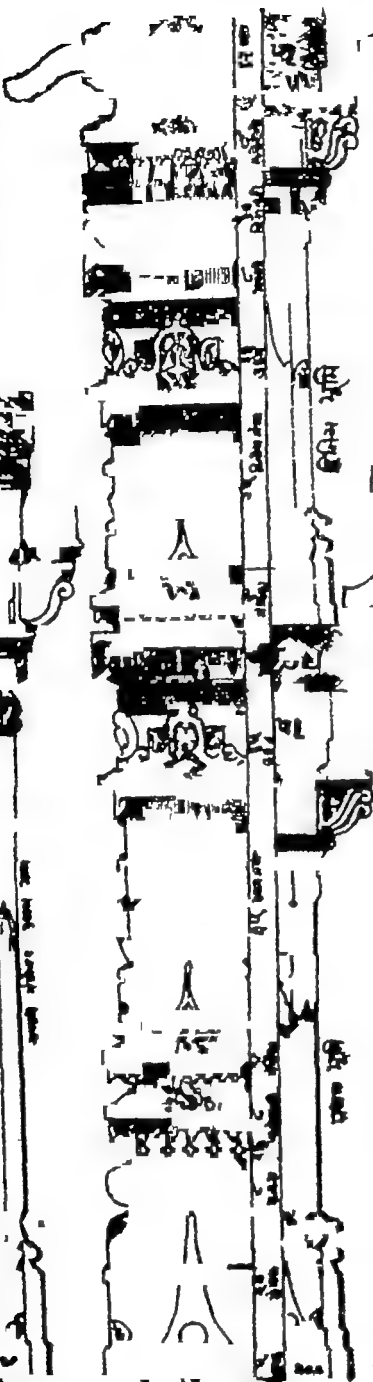
૨ કામદપીઠ—શિલ્પિવર્ગ પાંચ થર કહે છે. તેમાં નડભા, વ્હી, અ તરાળ, છાજલી અને આસપટ્ટીના પાંચ થંગ થાય છે કેટલાક સાંધાર પ્રાસાદમા દ્વારમ અને ગતુજય આદિનાથને કામદપીઠ કહેવું લેવામાં આવે છે.

૩ કર્ણપીઠ કર્ણપીઠમા નડભા અને કણીના બે થંગ છે સામાન્ય પ્રાસાદો કે પ ક્ષિત્યક્ષ દેવકુલિકાઓમાં આવુ કર્ણપીઠ થાય છે

૧૮૪ લાગનો મ ડોવર

૧૮૪ લાગનો
મ ડોવર

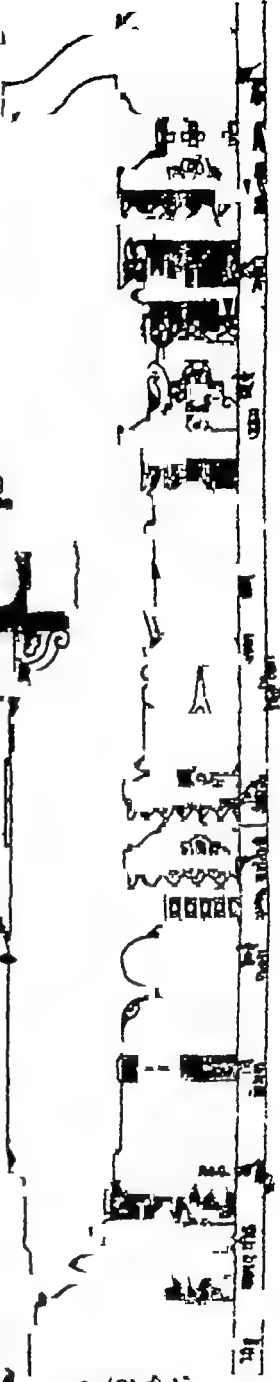
મેરુ મ ડોવર બે ભૂમિયો

મેરુ મ ડોવર
બે ભૂમિયો

ઉપર જા લાગના નીચે ૧૦૮ લાગનો

ઉપર જા લાગના
નીચે ૧૦૮ લાગનો

૧૬૯ લાગનો મ ડોવર

૧૬૯ લાગનો
મ ડોવર

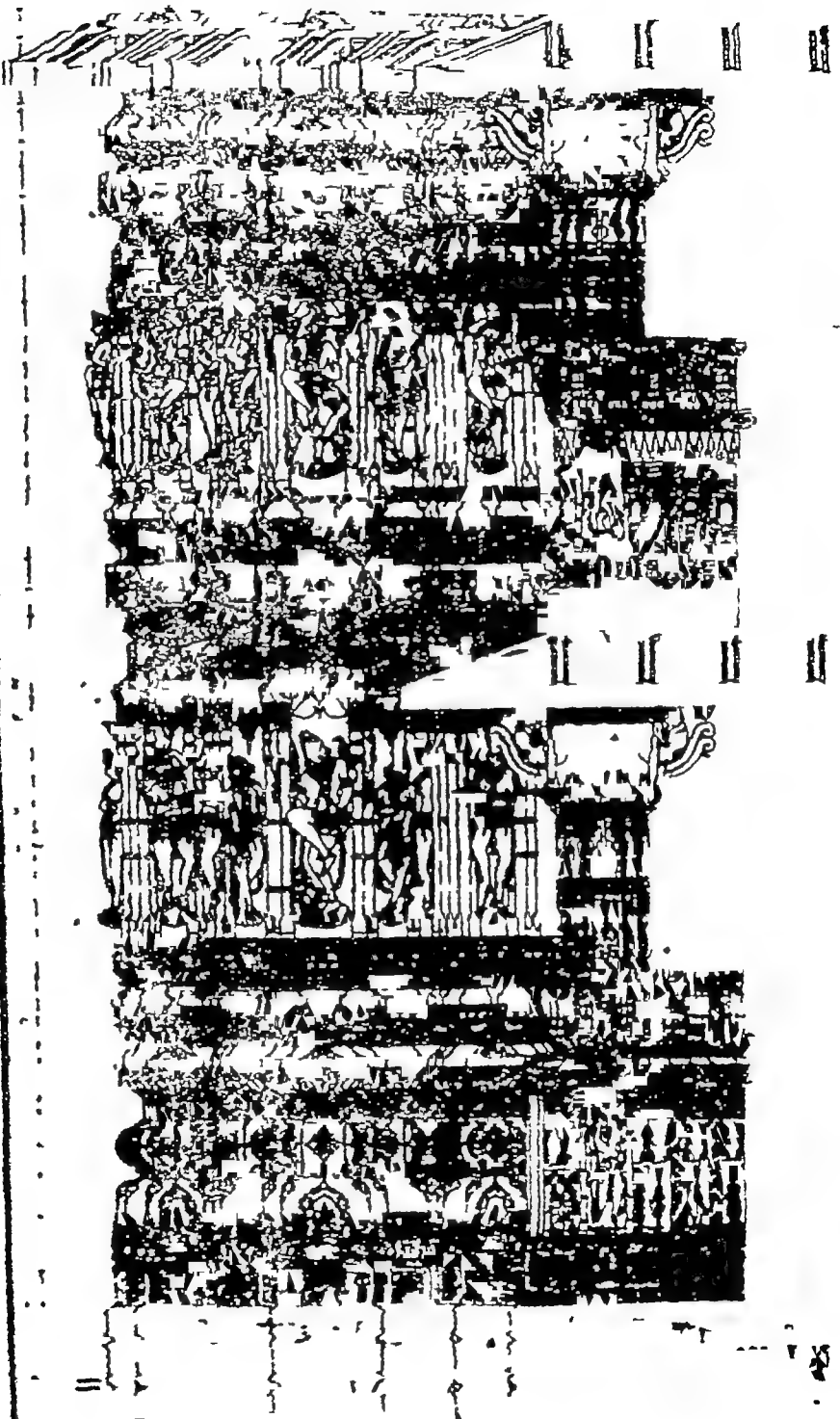
DETAIL OF MANDUVA

182

SCALE 1/1000 TO 1/2000

SOMNATH TEMPLE

FRONTAL ELEVATION

ચિત્રવાળા નાધાર પ્રાસાદનો એક છાંદ દ્વયજ ધાનો બે ભૂમિનો મેશ્મંડોવર

પ્રાસાદ વ્યાસ રેખાએ એક હાથ હોય તો તેની જિયાઈ એક હાથ આઠ આંગુલ રાખવી, બે હાથનાને બે હાથ આઠ આંગુલ, ત્રણ હાથનાને ત્રણ હાથ પાચ આંગુલ; ચાર હાથનાને ચાર હાથ ત્રણ આંગુલ; પાચ હાથના પ્રાસાદને સમાન પ્રમાણ અર્થાત્ પાચ હાથની ઊભણી રાખવી. પાચથી દશ હાથના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે સોળ સોળ આંગુલની વૃદ્ધિ કરવી. અગિયારથી ઓગણીશ હાથનાને પ્રત્યેક હાથે બાર બાર આંગુલની વૃદ્ધિ કરવી ત્રીશ હાથના પ્રાસાદની ઊભણી અઠાર હાથ ને પાચ આંગુલની રાખવી. એકત્રીશ હાથથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદોને પ્રત્યેક હાથે આઠ આઠ આંગુલની ઊભણીમા વૃદ્ધિ કરતા જવું. એ રીતે પ્રાસાદનું ઉદયમાન પીઠથી છન્નના મથાળા સુધીનું જાણવું. ૧૬-૧૭

પીઠોર્ધ્વ હ્રુદયં વિમજ્ય વસુધા યાવતુ છાદયા(દ્યા)ન્તિકં
માગ વેદયુગ ચ ચન્દ્રસહિત માગે વિમક્તે પુન ।
આદૌ પશ્ચપદ ચુર નિગદિતં કુમ્ભસ્તથા વિશતિં
તસ્યોર્ધ્વ કલશ પદ ચ વસુમિઃ સાર્દ્ધં પત્રિકા ॥ ૧૮ ॥

કાપોતી--

કાપોતી વસુમન્ત્રિકા નવવદૈર્ઘ્યવા ચ વાણસ્ત્રિભિઃ
તિવ્યંશૈર્નેતુ ચોદ્રમસ્તુ મરણી નાગૈશ્ચ દિક્પાલિકા ।
મક્ત પૂર્વકાપોતિકાન્તરમિદં માગદ્વયસાર્દ્ધકં
૨૩ છાદય(દ્યા) ચોર્ધ્વ ત્રયોદશ તુ નિગમ દિવિશ્ચ મળ્લોવરમ્ ॥ ૧૯ ॥

પીઠ ઉપરથી એટલે પ્રાસાદના ભૂમિતગથી છન્ન સુધીની ઊભણીના આપેલ માનના ૧૪૪-એકસો ચુમ્બાળીસ ભાગ કરવા. તેમા ખરો પાચ ભાગનો, વીશ ભાગનો કુલો, આઠ ભાગ કલશ, અઠી ભાગ અધારી, આઠ ભાગ કપોતાલી, નવ ભાગની મચ્ચિકા, પાંત્રીશ ભાગની જંઘા ઉદય, પંદર ભાગનો દોઢિયો, આઠ ભાગની ભરણી, દશ ભાગની શિરાવટી, આઠ ભાગ કેવાળ, અઠી ભાગ અધારી, તે ઉપર તેર ભાગનું છજુ કરવું છન્નનો નીકાલો દશ ભાગ ગખવો. એ રીતે એકસો ચુમ્બાળીસ ભાગનો નાગરાદિ મંડોવર જાણવો. ૧૮-૧૯

૨૩ અ મૂળ પ્રાસાદની બાહ્ય લીતમા ઉપર્યુક્ત મંડોવરના વાટ દેવગપાદિ થાય છે જે આગળ ગૂઢમ ડપ હોય તો તેના બાહ્ય ભાગમા મંડોવરના ઘાટ રૂપ થાય છે મંડોવરને સીરાવટી સાથે તેર થર છે. સીરાવટી સિવાય બાર થરના મંડોવર વિશેષ છે તેરમી શતાબ્દીના ઠક્કર દેવના વાસ્તુસાર ગ્રંથમાં છન્ન પર પહોંત પ્રહારના થરની મંડોવરમાં ગણના કરી છે અહીં ૧૪૪ ભાગનો મંડોવર કહ્યો છે ૧૨૮ ભાગના, ૧૬૯ ભાગના અને બાર ભાગના પણ મંડોવર કહ્યા છે.

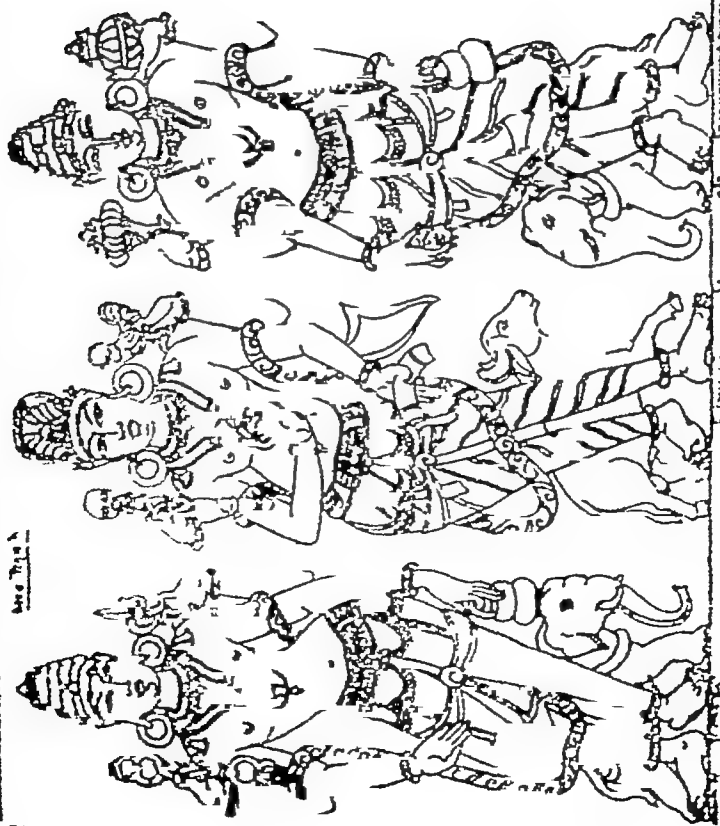
અહ્યપદ્ય વ્યય કરનારને મચ્ચિકા ઉદ્દગમના થરો રહિત મંડોવરને જ ઘાટપ ન કરવાનું શાસ્ત્ર-કારોએ કહ્યું છે

વ જ ઘાના ઊભા થરમા દેવદેવીઓ, દેવાડગનાઓ, દિક્પાલો, નાપસમુન્નિ, વ્યાલ આદિના ઊભા સ્વરૂપો ઓછાવતા પ્રમાણમા કરવાનું કહ્યું છે આ સર્વ મંડોવર નિરધાર પ્રાસાદના જાણવા

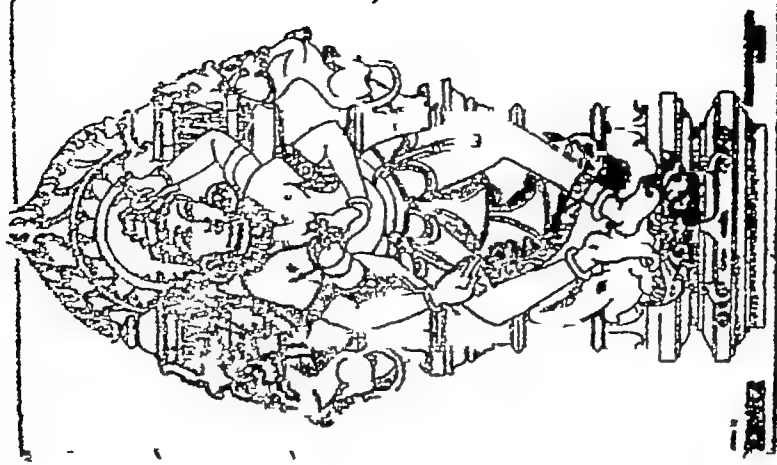
ક સાધાર પ્રાસાદોને બે જંઘા અને ૧ છન્નવાળા સળંગ મંડોવર અદર બે ભૂમિ મજલાના ઉદયના થાય છે. પહેલી જ ઘા પરના ઉદ્દગમના સમગ્રને મંડપની અંદરના પાટ ભારવટ એક સૂત્રમા કરવાનું કહ્યું છે

વિશાના દિક્ષાલો

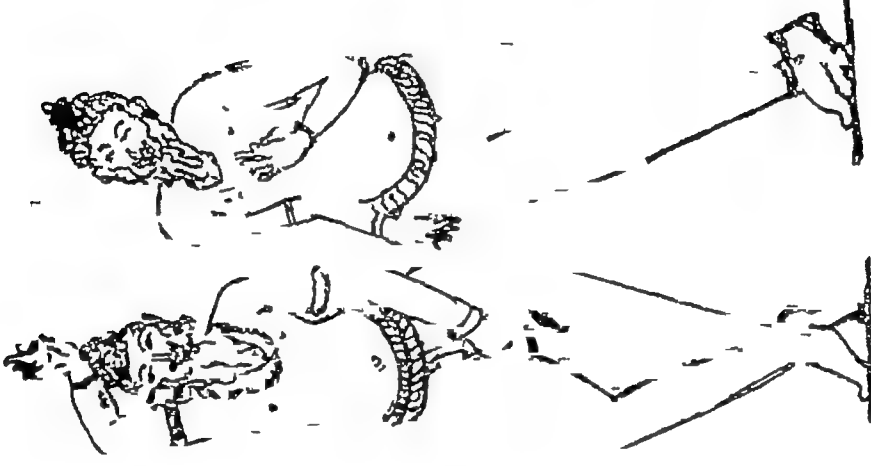
પૂર્વના ધક્કા દક્ષિણના યમદેવ ઉત્તરના કુળેર

પશ્ચિમે વરેણદેવ

જ ધામા સ્ત્રીપિરુષ
યુગ્મ

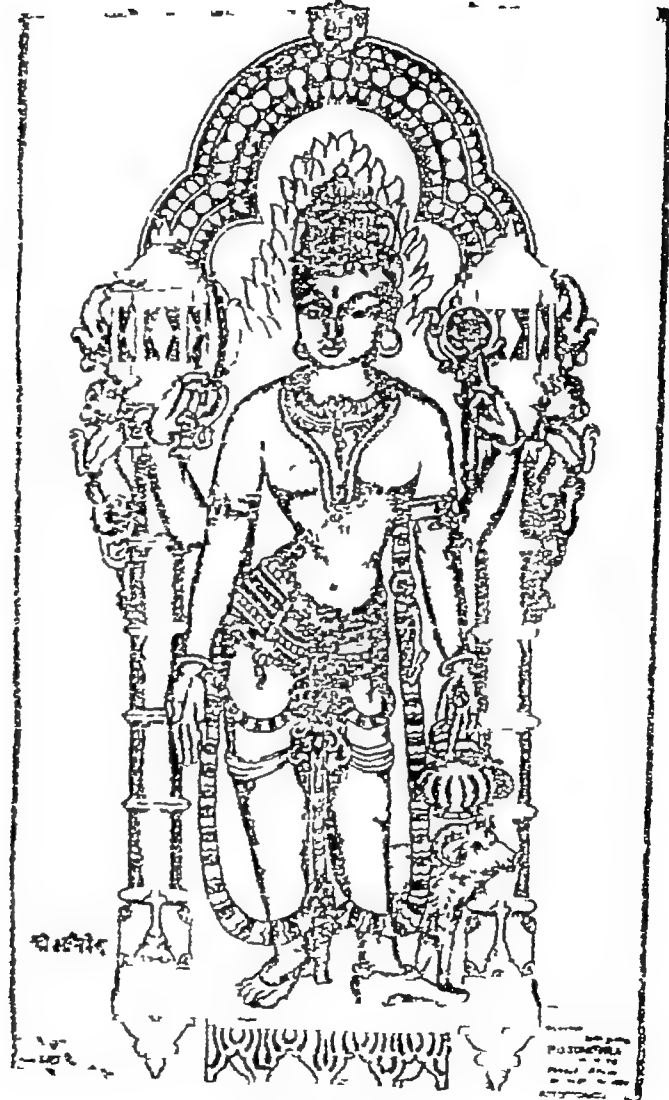

જ ધાના પાણીતારમા
તાપસ મુને

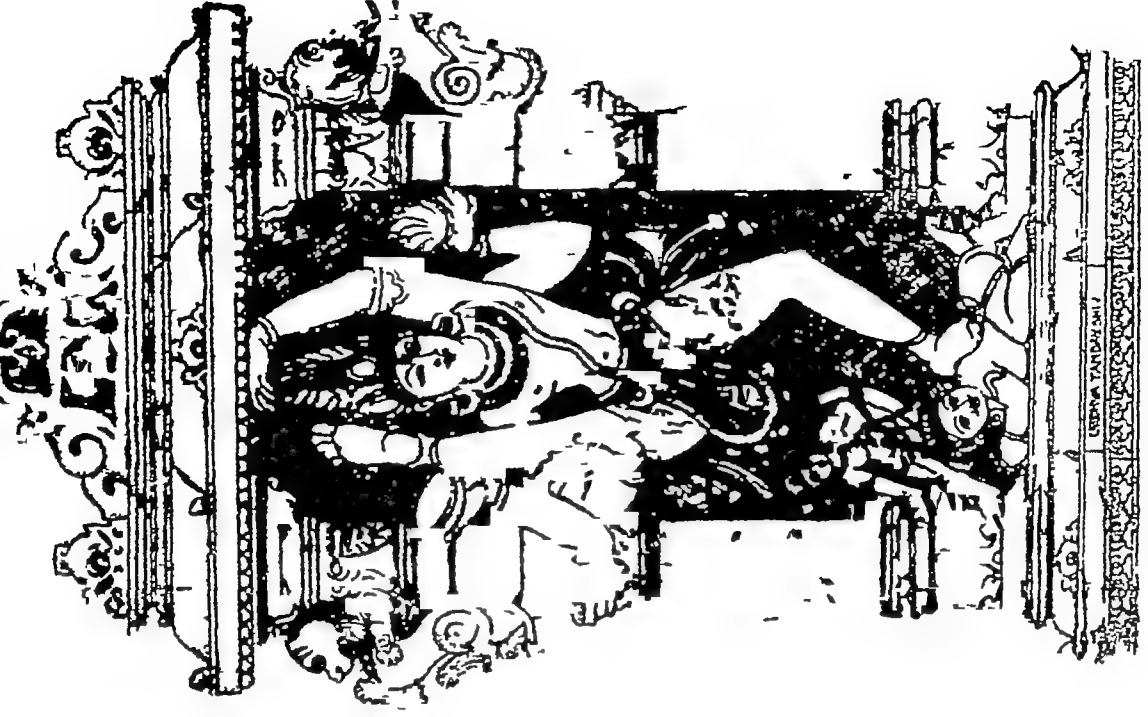

ભિષ્વં બ્રહ્મા

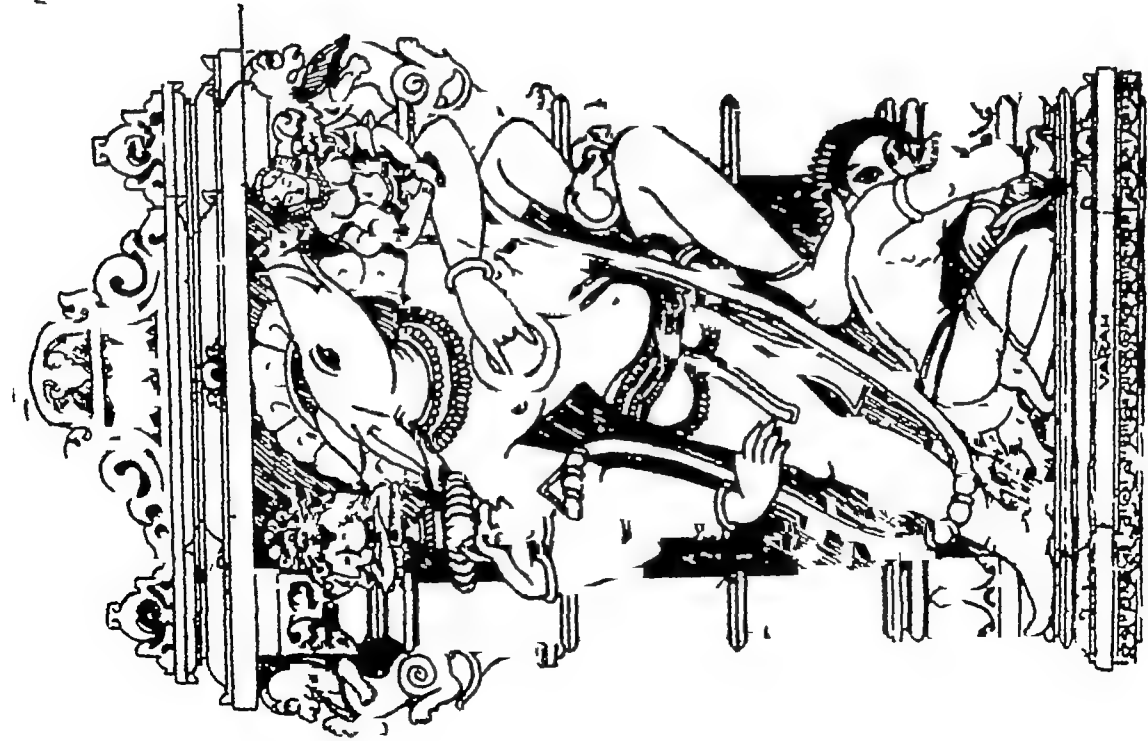
પાતાળની અનંત
દિક્ષપાલ

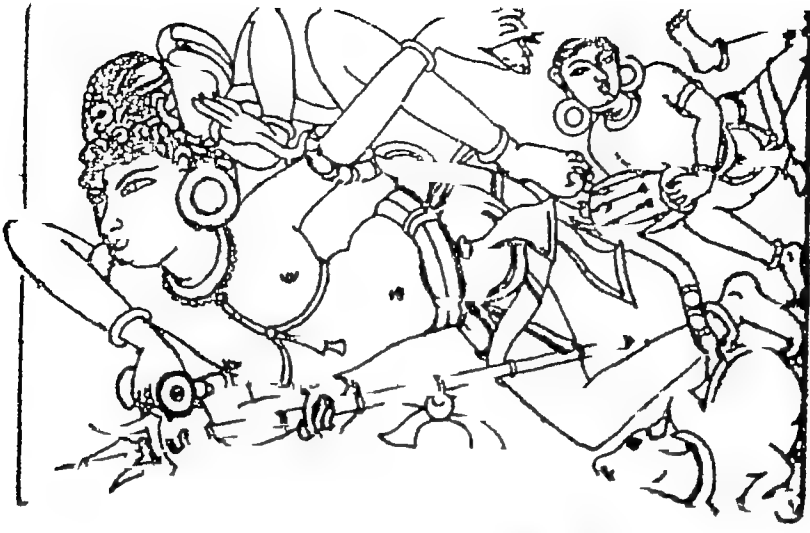
અમિતેવ દિક્ષપાલ

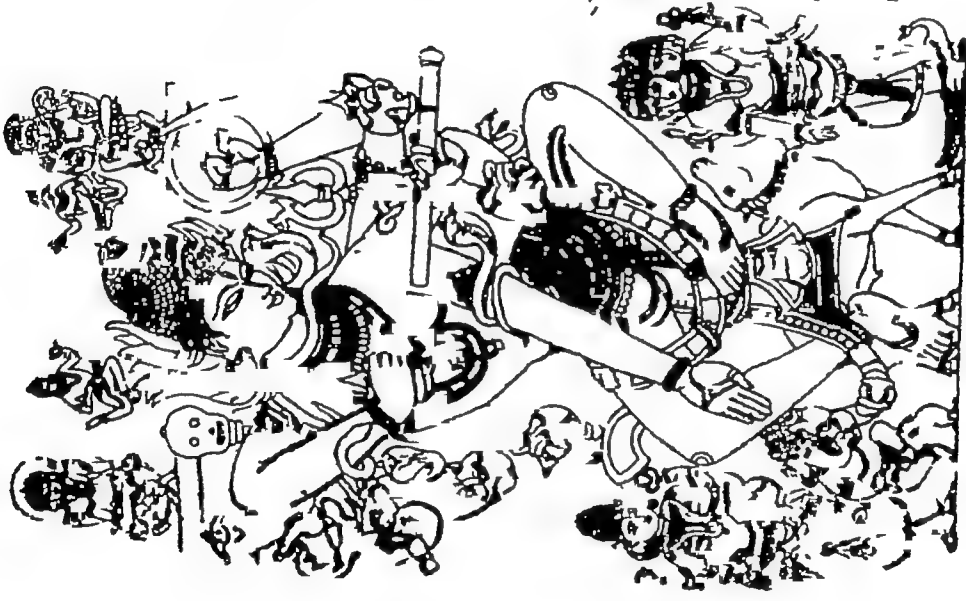
ଗବାକ୍ଷିମା ଓଧ୍ବର୍ ତିଳାକ ଶିବ

ଗବାକ୍ଷିମା ବାରାହ

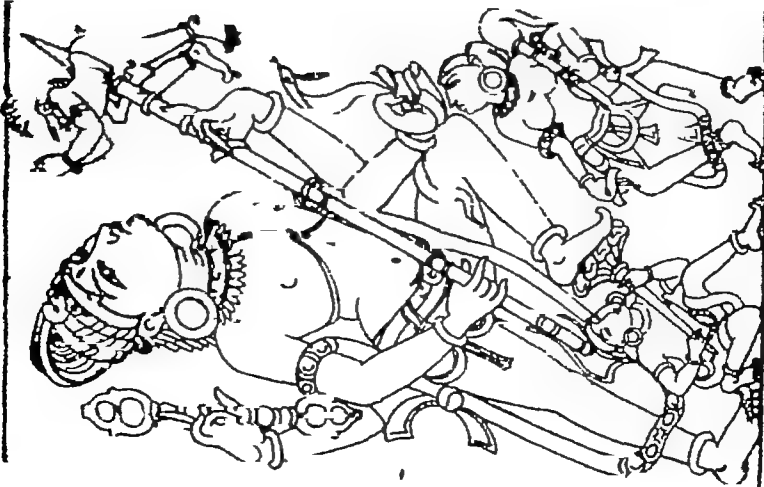

શ્રી શિવ

શ્રી શિવ

ત્રિપુરાનતક શિવ

અમ ધૃતિશ્વર શિવ

શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્

દ્વારમાન —

દ્વારં ચન્દ્રકલાકુલૈસ્તદુદયો હસ્તૈકદેવાલયે
યુગ્મે રામયુગે ચ હસ્તનિલયવૃદ્ધયાકુલા ષોઢશઃ ।

હસ્તે મદ્રસુરાલયે તદુદયો દ્વારસ્ય પદ્ સપ્તમિઃ
યાવદ્દસ્તશતાર્દ્ધકં તદુદિતા વૃદ્ધિસ્તુ યુગ્માકુલાઃ ॥ ૨૦ ॥

એક હાથના પ્રાસાદને સોળ અંગુલ ઊંચુ દ્વાર કરવું. બે, ત્રણ ને ચાર હાથના પ્રત્યેકને સોળ સોળ અંગુલની વૃદ્ધિ કરતા જવું. પાંચ હાથથી આઠ હાથ સુધીનાને ત્રણ ત્રણ અંગુલની વૃદ્ધિ કરવી. આઠ હાથના પ્રાસાદને છોતેર અંગુલ દ્વાર ઉદયમાન થાય નવથી પચાસ હાથના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે બપ્પે અંગુલની વૃદ્ધિ કરતા જવું ૨૦

શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્

૨૪ દીર્ઘર્વેન તુ વ્યાસ एव विबुधैर्व्यासकलांशाधिके ।
દ્વાર વિદ્ધિ સુશોમન ચ નલિન કર્ણ હ્યધો વિન્યસેત્ ॥
દ્વારધ્યાસતદર્ધતઃ સમુદયેડયોદુમ્બરં શાસ્યતે ।
કુમ્ભસ્યાર્ધત્રિભાગપાદરહિતં હીનો ડુમ્બરમ્ ॥ ૨૧ ॥

૨૪ અહીં દ્વારવિષયમા સ ક્ષિપ્ત કહેલું છે. ત્રિ-પ ચ-સપ્ત નવ શાખા વિષય આવશ્યક હોવાથી પૂર્તિત્રય અહીં પ્રસ્તુત કરુ છું

નવશાખા મહેશશ્ચ દેવાનાં સપ્તશાખિકમ્ ।
પંચશાખા સાર્વભૌમે ત્રિશાખા મળ્ડલેશ્વરમ્ ॥

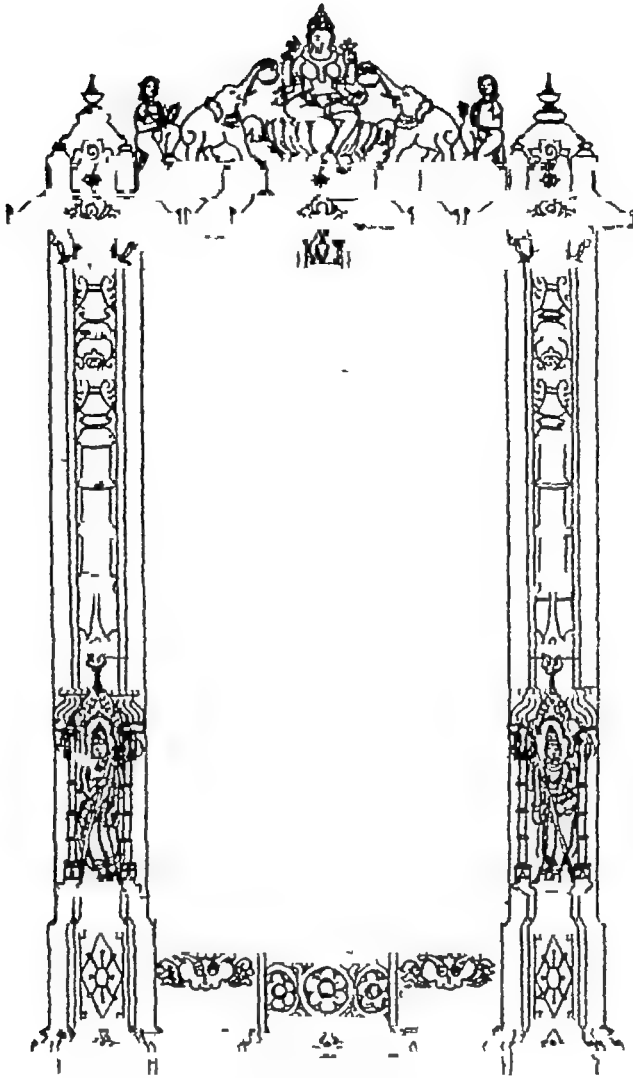
શિવ મહેશના દેવાલયમા નવ શાખાતુ દ્વાર કરવું, સર્વ દેવને સપ્તશાખા, સાર્વભૌમ ચક્રવર્તીના મહેલને પંચશાખા, અને માડલિક રાજાએને ત્રિશાખાવાળુ દ્વાર કરવું

અથ ત્રિશાખા-સુમના

ચતુર્માંગાક્રિતં કૃત્વા ત્રિશાખો વર્તયેતમ્ ।
મધ્યે દ્વિભાગિક રૂપ સ્તમ્ભૈકનિર્ગમમ્ ॥ ૧૦ ॥
પત્રલન્વાદિમાગં કોણિકા સ્તમ્ભમધ્યત ।
ચતુર્થાંશસપાદેન દ્વારપાલકૃતોદયમ્ ॥ ૧૧ ॥

ત્રિશાખાની જડાઈમા ચાર ભાગ કરવા. વચ્ચેના ઉપસ્તંભ બે ભાગનો, પહોળો અને એક ભાગ નીકળતો કરવો, તેની બે બાજુ પત્રશાખા અને પુલ્કવશાખાઓ એકેકે ભાગની કરવી તેની વચ્ચે એકેકે ખૂણી શોભા માટે કરવી શાખાની બિચાઈના ચોથા ભાગમા સવા ભાગનો દ્વારપાળ બે ચો કરવો.

પ્રવરા દ્વાર

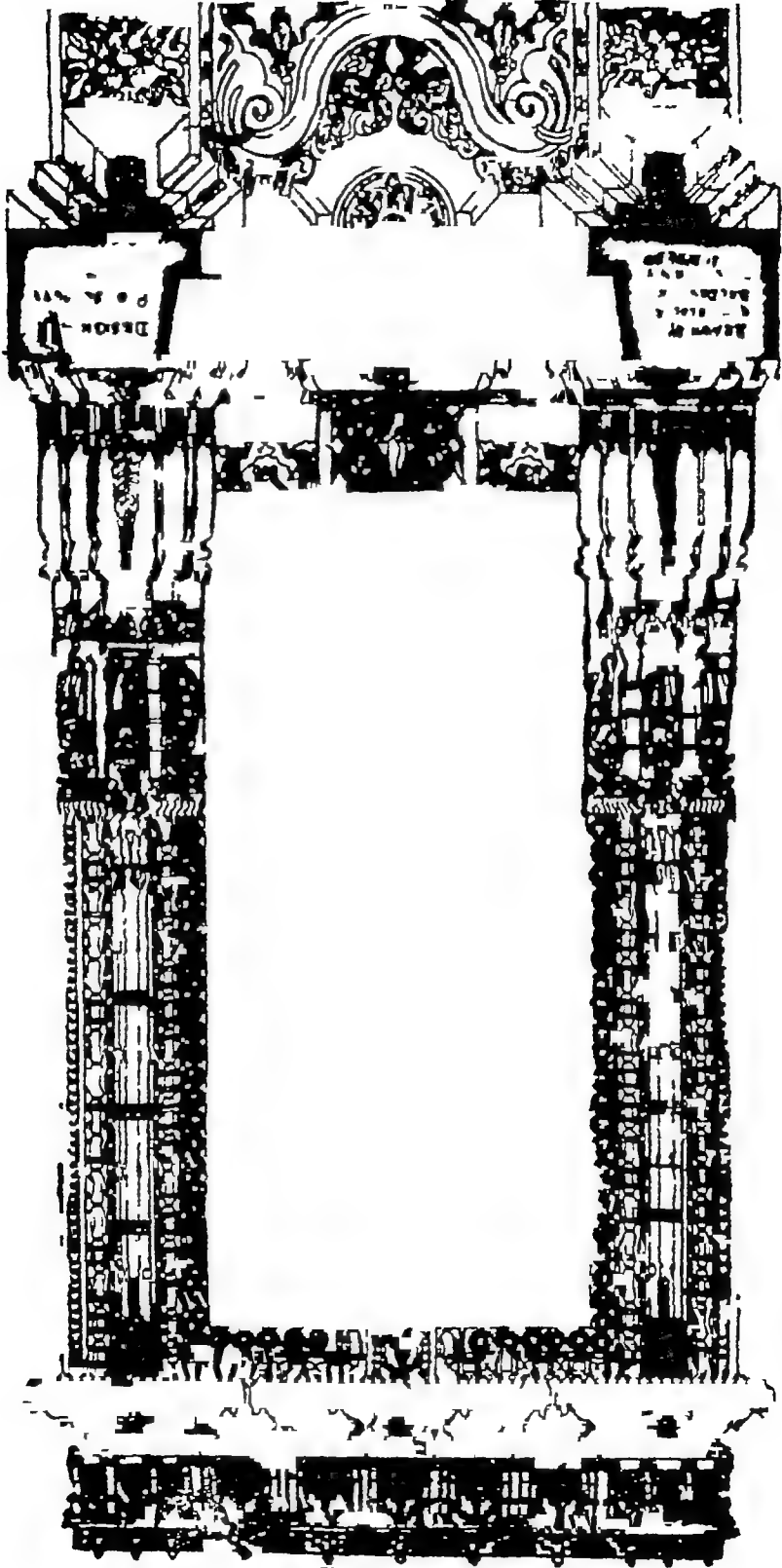
પ્રવરા દ્વાર

Pravara
Gujarati
19 & 20

પ્રવરા દ્વાર તળે અને અર્ધચંદ્ર

સમશાખાદ્વાર અને અર્ધચંદ્ર

દ્વારવિસ્તાર કહે છે—દ્વારની ઊંચાઈના પ્રમાણથી અર્ધ ભાગે દ્વાર પહોળું રાખવું એવું વિદ્વાનોએ કહ્યું છે. દ્વારોદયનો સોળમો અંશ વિસ્તારમાં અધિક રાખે તો દ્વાર સુદર દેખાય છે. પ્રાસાદની કણૂંરેખા બરાબર ફરકે એવો ઉંચરો સ્થાપન કરવો.

અથ પંચશાખા-મેદિની

‘પદ્મ(ત્ર)શાખા ચ ગન્ધર્વી રૂપસ્તસ્મૃતૃતીયકે ।

પુનઃ ગન્ધર્વે સ્વલ્વશાખી પદ્મશાખા વિધીયતે ॥ ૧૨ ॥

પચ્ચશાખાના નંડાઈમાં છ ભાગ કરવા. ૧ પદ્મશાખા, ૨ ગન્ધર્વશાખા, ૪ મધ્યમાં ઉપસ્તભ જે ભાગ પહોળો, ૪ કરી ગન્ધર્વશાખા અને પોંચમી ખલ્વશાખા (સિહશાખા) એ રીતે ૫ પચ્ચશાખાની વિધિ નાણુવી ઉપસ્તભ જે ભાગને, બાકીની ચાર શાખા એકેકે ભાગની કરવી

સપ્તશાખા-હૃસ્તિની

પદ્મશાખા ચ ગન્ધર્વી રૂપશાખાસ્તૃતીયકમ્ ।

સ્તમ્ભશાખો ભવેન્મધ્યે રૂપશાખા તુ પદ્મમી ॥ ૧૩ ॥

ષષ્ઠી ર્યાત્સ્વલ્વશાખા ચ સિંહશાખા ચ સપ્તકે ।

પ્રાસાદેકર્ગર્મયુક્તા - સિંદૂગાલાપ્રસૂત્રત ॥ ૧૪ ॥

સપ્તશાખાની નંડાઈમાં આઠ ભાગ કરવા. ૧ પદ્મશાખા, ૨ ગન્ધર્વશાખા, ૩ ઉપશાખા, ૪ મધ્યનો ઉપસ્તભ (જે ભાગ), ૫ ઉપશાખા, ૬ ખલ્વશાખા, ૭ સિહશાખા નાણુવી. પ્રત્યેક ઉપશાખા એકેકે ભાગની અને મધ્યનો ઉપસ્તભ જે ભાગનો કરવો. પ્રાસાદની રેખાકણૂંની બરાબર સમસૂત્રે ફરકે તે રીતે સિહશાખા અને પદ્મશાખા એકસૂત્રે રાખવા.

નવશાખા-પદ્મિની

પદ્મગન્ધર્વસંજા ચ રૂપસ્તમ્ભસ્તૃતીયકમ્ ।

ચતુર્થી સ્વલ્વશાખા ચ ગન્ધર્વી ચૈવ પદ્મમી ॥ ૧૫ ॥

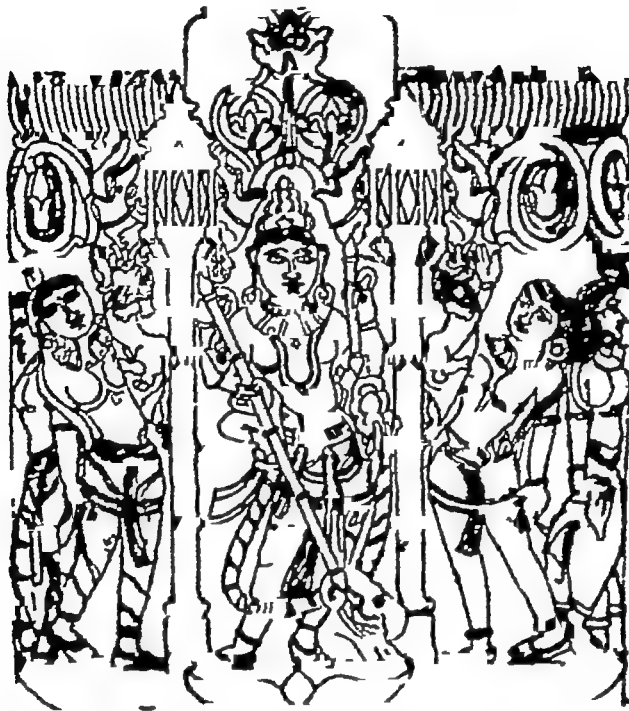
રૂપસ્તમ્ભસ્તથા ષષ્ઠી રૂપશાખા તતઃ પરમ્ ।

પદ્મશાખા ચ સિંહસ્ય મૂલકર્ણેન સસ્યિતા ॥ ૧૬ ॥

નવશાખાની નંડાઈમાં અગિયાર ભાગ કરવા. તેમાં જે ઉપસ્તભ બપ્પે ભાગના અને બાકીની ઉપશાખાઓ એકેકે ભાગની સમજવી. ૧ પદ્મશાખા, ૨ ગન્ધર્વશાખા, ૩ ઉપસ્તભ, ૪ ખલ્વશાખા, ૫ ગન્ધર્વશાખા, ૬ બીજો ઉપસ્તભ, ૭ ઉપશાખા, ૮ ખલ્વશાખા, ૯ સિહશાખા નાણુવી પદ્મશાખા અને સિહશાખાઓ મૂળ રેખાના સમસૂત્રે રાખવી.

અપરાજિતમાં શાખાની નંડાઈમાં આંચ દેવાનું કહ્યું છે બીજા કોઈ અન્યમાં ત્રિશાખા ધષ્કારા, પચ્ચશાખા પચ્ચમારા, સપ્તશાખા ચતુર્થાશ અને નવશાખા તૃતીયાશ ભાગે વિસ્તારમાં રાખવાનું વિધાન છે, શાખામાં જે દેવનો પ્રાસાદ હોય તેના પ્રતિહાર દ્વારપાળના સ્વરૂપે યથોક્ત દિશાના કરવા, વિષ્ણુ મંદિરના દ્વારશાખામાં દશાવતાર—જેનોમાં વિદ્યાદેવીઓના સ્વરૂપે કહે છે પ્રાચીન મંદિરોની શાખામાં ગંગાજમનાના સ્વરૂપે થતા

એક કુંભ બરાબર ઉબરો રાખે, ખીલુ કુંભીથી અર્ધ ભાગે, ત્રીજું કુંભીથી ત્રીજા ભાગે, ચોથું કુંભીથી ચોથા ભાગે ઉબરો ગાળવો (નીચે ઉતારવો) એમ ચાર વિધાન કહ્યા. ૨૫

શાખાઉદયના ચાર ભાગમાંથી સવા ભાગના શાખાના રૂપનો ઢેઠો

શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્

અર્ધચન્દ્ર

દૈર્ઘ્યં વ્યાસસમો હિ ચન્દ્ર ઉદિતસ્ત્વર્ધેન વિતારત
અર્ધે ચન્દ્ર ઇદં ગહ્નત્મલં શાસ્ત્રોદરે પાદુકા ।
સ્થાપ્ય ચાત્ર સુરાન્તિક પુનરિદં ચન્દ્રસ્ય પીઠં સમં
તસ્યોર્ધ્વે ક્રિયતે હુન્મવરવિધિઃ પૂજાપ્રતિષ્ઠાદિકમ્ ॥ ૨૨ ॥

૨૫ કુંભી ઉદબર ગાળવા સ બધા શિલ્પીવર્ગમાં વિવાદ છે. એક વર્ગ એવું માને છે કે ગાળવો-ઉતારવાનો હોય ત્યારે તલકડો અને કુંભીઓ પણ ઉતારવી જોઈએ-પ્રતિપક્ષ એવી માન્યતા ધરાવે છે કે કુંભકેન મમાં કુંભી સમ્મિશ્રેવોદુમ્બરમ્ । કુંભી અને તલકડો ઉતારવા જોઈએ નહિ ગાસ્ત્રકાર તો ઉબરો ઉતારવાનું કહે છે, પણ તેની સાથે તલકડો કે કુંભીઓ ગાળવાના ન હોય વિવાદ મધ્યસ્થ દૃષ્ટિથી જોઈએ તો સાધારણસાદમા ઉબર સાથે કુંભી પણ નીચે ઉતારેલી કેટલાક જૂના દાખલામાં જોવામાં આવે છે હું એમ નથી કહી ગયો કે બન્ને પક્ષ જૂઠા છે, ગ્રંથમાં આપેલા બેલોક નકશામાં તલકડાથી ઉબરા ગાળેલા છે. ખીલે પક્ષ તે એ માન્યતાથી ઓછો છે. તે તો ઉબરા સાથે તલકડો પણ નીચે ઉતારવા અને કુંભીઓ પણ ઉતારવાનું કહે છે

અર્ધચંદ્ર શ ખોદાર

(૧) (૫૦)

એક હાથથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદના કૃર્મ શિલામાન, ભીટીપીઠમાન પ્રાસાદોદયમાન અને દ્વારોદયમાન

પ્રાસાદહસ્ત	દીપાર્ણવ કૃર્મમાન	પ્રાસાદતિલક કૃર્મમાન	ભીટીમાન	પીઠમાન	પ્રાસાદોદય- માન ગ. આ	દ્વારોદયમાન
૧	૪	૪	૪ અ	૧૨ અ	૧૦૮	૧૬
૨	૬	૬	૫	૧૬	૧૦૮	૧૦૮
૩	૮	૮	૬	૧૮	૩૦૫	૨૦૦
૪	૧૨	૧૦	૭	૨૮	૪૦૩	૨૦૧૬
૫	૧૨।।।	૧૨	૮	૩૨	૫૦૧	૨૦૧૮
૬	૧૩।।	૧૪	૮।।।	૩૬	૫૦૧૭	૨૦૨૨
૭	૧૪।	૧૬	૯।।	૪૦	૬૦૯	૩૦૧
૮	૧૫	૧૮	૧૦।	૪૪	૭૦૧	૩૦૪
૯	૧૫।।।	૧૯	૧૧	૪૮	૭૦૧૭	૩૦૬
૧૦	૧૬।।	૨૦	૧૧।।।	૫૨	૮૦૮	૩૦૮
૨૦	૨૦	૩૦	૧૬।।।	૮૨	૧૩૦૯	૪૦૪
૩૦	૨૪।।	૪૦	૧૯।	૧૦૨	૧૮૦૫	૫૦૧
૪૦	૨૬	૫૦	૨૧।।।	૧૧૮	૨૧૦૯	૫૦૨૧
૫૦	૨૮।।।	૬૦	૨૪।	૧૨૮	૨૪૦૨૧	૬૦૧૭

દ્વારની પહોળાઈ ખરાબર અર્ધચન્દ્ર (શંખોદાર) લાખો કરવો, તેની લંબાઈથી અર્ધપહોળો નીકળતો રાખવો. તેમાં શંખ અને કેમળપત્રાદિ ડોતરવા. શાખા ખરાબર એ ખાજુ પદક કરવા. અર્ધચન્દ્રના ખરાના સમસૂત્રે રાખવું. અર્ધચન્દ્ર ઉપર જીખરાતું સ્થાપન અને વિધિપૂર્વક પ્રતિષ્ઠાદિ કરવા

અપનાતિ :

દ્વારવિસ્તારમેદ

સીમાસુ પાદેન ચ વિસ્તૃતં હિ દ્વારં યુત વૈ દ્વિગુણોચ્છ્રયેણ ।

વિસ્તીર્ણમેત્રોદયતઃ પદેન યુતં વરં શાલિકયા સમાનમ્ ॥ ૨૩ ॥

દ્વારવિસ્તારના ભેદ અને માન કહે છે. દ્વારની જિંચાઈના અર્ધ ભાગે દ્વારવિસ્તાર એ એક ભેદ; દ્વારવિસ્તારમા એથો ભાગ મેળવીને દ્વાર પહોળું કરવું તે બીજો ભેદ અને દ્વારોદયના એથો ભાગ (અર્ધ)માં મેળવીને દ્વારવિસ્તાર કરવું તે ત્રીજો ભેદ બાણુવો. એ વિસ્તાર બે શાખાના ગાળાનો બાણુવો. ૨૬

ફન્દવત્રા

ઉત્તરજ્ઞ

દ્વારે દ્વયં વિશવિમાગતથ નિમ્નોચ્છ્રયં માગત એવ ચાદ્યૌ ।

શેયોચ્છ્રયં શાસ્ત્રવિમાગયુક્તં કુર્યાતથા ચોર્ષ્વતરતઃ કન્ધ ॥ ૨૪ ॥

શાર્દૂલવિકીરિતમ્

શાસ્ત્રાવિસ્તારં(૨)માનમન્વમુદયં સાર્દ સપાદોત્તર

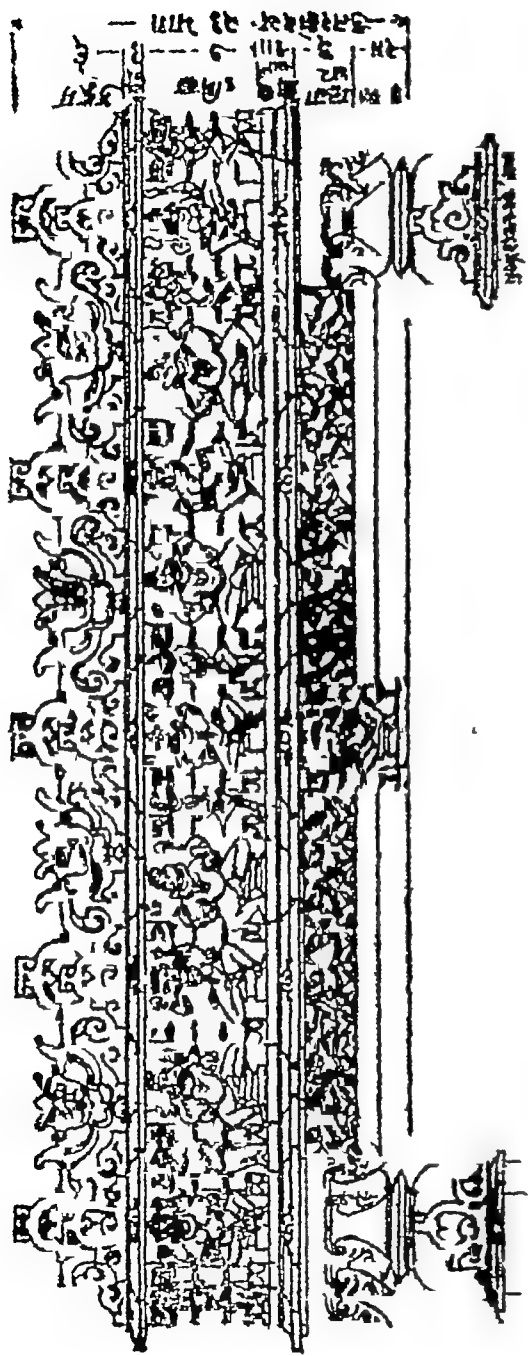
શાસ્ત્રામાગવિમાગમરચના શ્રીવિદ્વકર્મા કવિઃ ।

દ્વારે સીર્ધવિમાગસપ્તમુનિર્મા રૂપ(પં) પદં ચાષ્ટસિઃ

૦૦છાદયે(થે) રૂપવિદ્યાનતરં તિલકં નાનાવિવં તોરણમ્ ॥ ૨૫ ॥

૨૬ દ્વાર આટલું પહોળું કરવાનું પ્રમાણ કોઈ અન્યમા અમારા ભેવામાં આવેલ નથી. અહીં વિશેષતા છે સૂત્ર વીરપાલ ભેવા વિદ્વાનને કોઈ પ્રાચીન અન્યનું પ્રમાણ મળ્યું હોય. વર્તમાન કાળમા યજમાન દ્વાર પહોળું કરાવવાનો આગ્રહ રાખે છે. તેઓને આ સપ્રમાણ છે. દૃષ્ટાત છ ગજના પ્રાસાદનું દ્વારોદય ૨ ગજ ૨૨ આ પ્રમાણ થાય તેમાં અથ વિસ્તાર (અથવિસ્તાર) ૧ ગ ૧૧ અ નુ અને અહીં આપેલ બીજો ભેદ વિસ્તારનો ચતુર્થાંશ હમેરતા ૧ ગ ૨૦ આ થાય. તેનો ત્રીજો ભેદ દ્વારોદયમાં ચતુર્થાંશ હમેરતાં ૨ ગ-૧૪ અ. થાય. આ વિસ્તાર પ્રમાણે આટલું મોટું એકે અન્યમાં ભેવામા આવેલ નથી. અહીં તે નવીન છે.

૨૭ અહીં ઉત્તરંગના આપેલા ૨૨ ભાગ અસ્પષ્ટ છે દીપાણુવ અ દમા અને જ્ઞાનરત્નકોશમાં આપેલા ૨૧ ભાગ આ રીતે છે શાખા વિભાગ રા અદ્વી + તે પર ત્રણ ભાગ મધ્યમા બેઉ તરફ રાખના + છાજલી ૩૩ પોણા ભાગ + પદ્ધિ ૦૩૩ પોણા ભાગ (એટલે છાજલી કુલ ૧૩૩ ભાગ) તે પર રચિકા ૭ ભાગ (નીચે ઉપરની પદ્ધિ ૬૪ સહિત) તે પર ૧ ભાગ છઠ્ઠ, સર્વોપરિ હૃદ્ગમ ઘંટા ૬ ભાગ મળીને કુલ ૨૧ ભાગનું માન પ્રાચીન મંદિરોમાં ઉત્તરંગના દૃષ્ટાતરૂપ મળે છે.

દારપર—ઉત્તર ગ

દારના ઉત્તર ગની બનાઈના ૨૨ ભાગ કરવા. તેનો મધ્ય ભાગ ૮ રાખવો. નીચેના ભાગની બિંચાઈ શાખા-પ્રશાખા નેટલી રાખવી. આડીના ઉપરના અર્ધ ભાગમા (છાબડી વગેરે) રાખવી. દારની શાખા-પ્રશાખા વિસ્તાર-પૃથુમાન-ઉત્તર ગમા સવા-દોઢ ભાગ, ઉદયમા શાખાના ભાગ-વિભાગ-યુક્ત ગર્ભરચના કરવી. એવું શિલ્પગ્ન વિશ્વકર્મા કહે છે. દાર ઉપર ઉત્તર ગના સાત ભાગ શાખા-પ્રશાખામા માલાધર આદિ) ૩૫ ભાગ આઠ અને ઉપર સાત ભાગ (દોઢિયા, ઘટા, ગ્રાસાદિ) એ રીતે ઉત્તર ગના ઉદયના બાવીશ ભાગ થયા. છાદિકાની ઉપર ૩૫પદવિધાન પર નાનાવિધ તિલક અને તોરણાદિ નિર્માણ કરવા. ૨૫

શારૂલવિક્રીહિતમ્

મિત્તિમાન—

પ્રાસાદે ત્વય પશ્ચમાશપૃથુલા મિત્તિ પદે ચૈષ્ટકે ।

કાષ્ટ કર્મ રસેસ્તુ સપ્ત રજતા દેવાલયે વા ગૃહે ॥

શેષ ગર્ભગૃહસ્ય ભૂમિરચના ત્વર્ધે પદે ત્ર્યમ્બકે

નિમ્ના મૃદ્ધ મુરાલયસ્ય પુરતઃ શસ્ત્ર ગૃહં ચોચ્છ્રયમ્ ॥ ૨૬ ॥

પ્રાસાદ રેખાએ હોય તે વિસ્તારના પાયમા ભાગની પાષાણની ભીંતની બાઈ રાખવી. ઈંટના પ્રાસાદને ચોથા ભાગની ભીતો કરવી. કાષ્ટનાને છઠ્ઠા ભાગની. ચાદી ધાતુના પ્રાસાદને સાતમે ભાગે ભીંતો બાંધી કરવી. બાકી રહ્યો તે ગર્ભગૃહ બાણુવો. ઉપરાની ઊંચાઈના અર્ધ કે ત્રીજા ભાગે ગર્ભગૃહનું ભૂમિતિયુ ઊંચું રાખવું. પ્રાસાદના આગળના ભાગે (મંડપ અને ચોક્કી ઉત્તરોત્તર) પ્રમાણથી નીચા રાખવા. ૨૬

ઉપજાતિ:

મંદોવરસ્તમ્ભ સમન્વય

૧૮ કુમ્મી શિરસ્તુલ્યમુદુમ્વરસ્ય સ્તમ્ભસ્ય માન હુદ્રમતુલ્યમુક્તમ્

મરળી મરળ્યશ્ચ કપોતશીર્ષઃ છાયે સમાના પટ્ટપિષ્ઠવૃદ્ધિ ॥ ૨૭ ॥

મંદોવરના થરવાળાના કુંભા-કુલી એક સૂત્રમા રાખવા...સ્તભ અને ઉદ્દગમ દોઢિયા એકસૂત્રમા, ભરણી બરાબર ભરણુ એકસૂત્રમા, કપોત અતરાળ એ સરના એકસૂત્રમા રાખવા પાદ અને છજુ એકસૂત્રમા રાખવા. એ રીતે (નિરધાર) પ્રાસાદના થરવાળા અને સ્તભના છોડનો સમન્વય બાણુવો. ૨૭

૨૮ અપરાજિત, ક્ષીરાર્ણવ, જાનરત્નકોશ અને દીપાર્ણવમા

કુમ્મી તુ કુમ્મકે જ્ઞેયા સ્તમ્ભો જ્ઞેયો તથોદ્રમમ્ ।

મરળ્યા મરળી જ્ઞેયા કપોતાલી તથા શિરઃ ॥ ૫૩ ॥

કૂટછાદ્યં પટ્ટસમમદ્ધોદયે કરોટકઃ દીપાર્ણવ અ ૫

નિરંધાર પ્રાસાદને આ ગ્રંથનું પ્રમાણ દીપાર્ણવાદિ ગ્રંથોમા મંદોવર સ્તભના સમન્વયને મળતા પ્રમાણ પ્રમાણે છે સાધાર પ્રાસાદ વિશે અહીં કહેલ નથી તેના સમન્વય જુદા હોય છે અદરના સ્તભ, છોડ અને બહારના મોટા મેરુ મંદોવરના સમન્વય નીચે પ્રમાણે

પ્રાસાદોદયો મવેચનં ર્દં માનં તુ વચ્ચતે ।

મત્રમે મહાશ્લેષે ઉદય ચ અતઃ શ્રુતુ ॥ ૨૭ ॥

કુમ્મિ ઉદુમ્વરાન્તે ચ સ્તમ્ભ શિરં ચ જંદ્યયો.

પટ્ટં ચ ઉદ્રમાન્તેન ગેપમૂમિ વિરાજિતે ॥ ૨૮ ॥

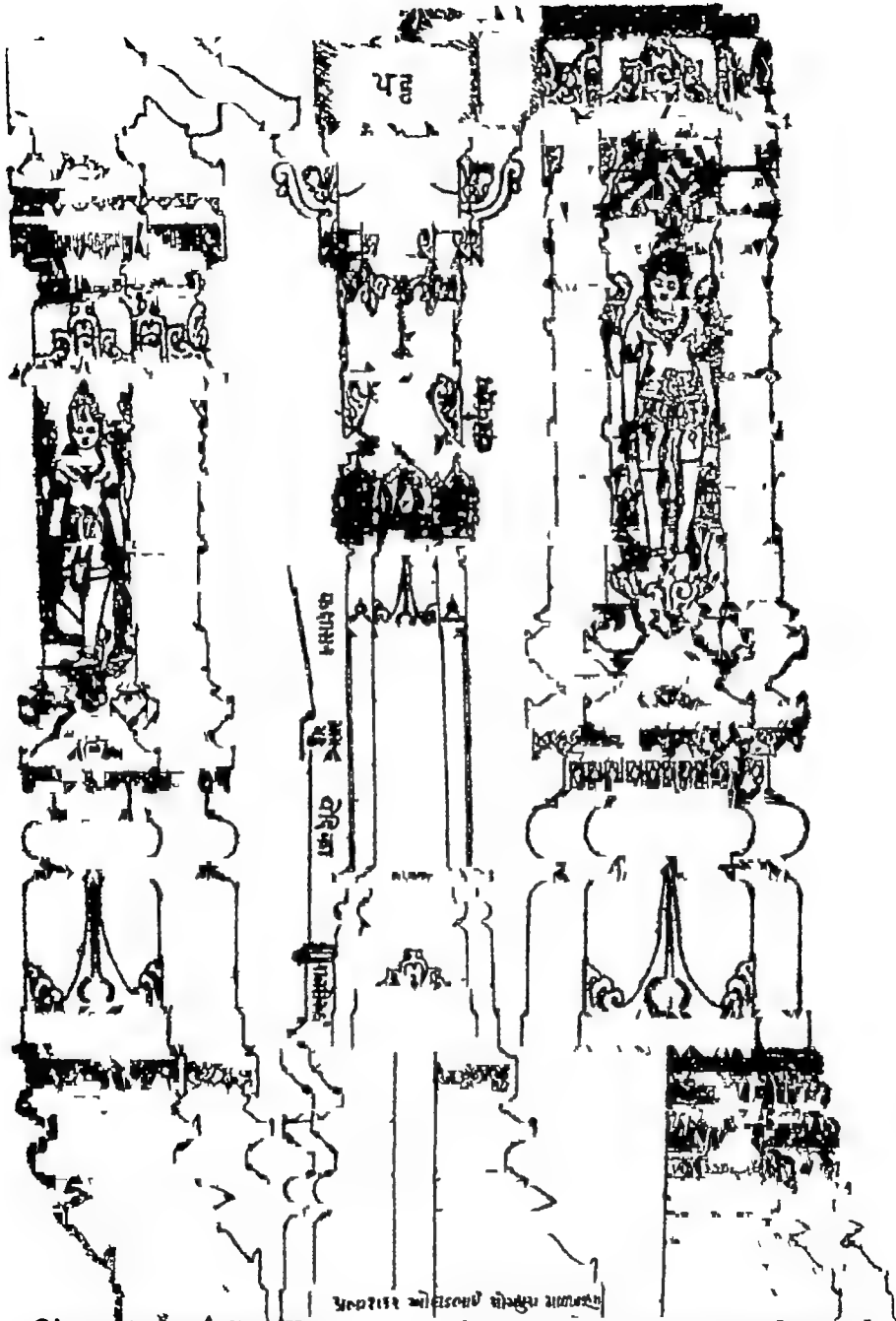
પ્રથમં કૂટછાદ્યં ચ ઉદ્રમં છાદ્યકીસમમ્ ।

દ્વિતીયાતૃતીયામૂમિપટ્ટં વૈ છાદ્યકીસમૌ ॥ ૨૯ ॥

છાદ્યાન્તતેમાદિ પટ્ટઉદ્રમોદ્રસમમ્ ।

નિર્દોષે તદ્ભવેદામ્ભુ પાદપટ્ટં તુ છાદ્યકે ॥ ૩૦ ॥

સાધાર પ્રાસાદના ઉદય મેરુમંદોવરના થરમાન અને ભૂમિમજલા સબધમા કહ્યું છે સભ્રમ પ્રાસાદના મંદોવરના થરના સાથે, હે મહાશ્લેષ, અદરના સ્તભોના છોડના ઉદય સમન્વય વિશે હવે સામળો સાધાર પ્રાસાદની કુલી અને બારા એકસૂત્રમા રાખવા સ્તભ ભરણુસરા બંધામા સમાવવા પાટઉદ્દગમ દોઢિયાના થરમા મેળવવા બાકી ઉપરની બાણુની પહેલું કૂટછાદના પાટ દોઢિયાની છાબલીના સમસૂત્રમા રાખવાં. બીજી અને ત્રીજી ભૂમિમાં પણ પાટછાબલી સમસૂત્રે રાખવા ઉપરના છબ બરાબર પાટ એકસૂત્રમાં રાખવા પર તુ વચલી ભૂમિમા પાટ દોઢિયાના ઉદરમા સમાવવા

મિરંધાર પ્રાસાદના મહેલ પર સમૃદ્ધિ માં છાંયે ચેતનાવ્ય ૨ પ્રાંતના છોડ સમયે સાધાર પ્રાસાદના મહેલના દેવ વાહન સાથે કુમારના મહેલ પર અને સ્તંભના છોડનો સમન્વય

२१ रुद्राभिधानं चतुरस्रकञ्च भद्रं तथा चैव सुभद्रयुक्तम् ।

सर्ववर्मानप्रतिमद्रयुक्तं स्तम्भा गजाशैर्गजस्वस्तिकाश्च ॥ २८ ॥

સ્તંભના સ્વરૂપ અને તેના નામાભિધાન—ચોરસ સ્તંભને-ગુફ, ભદ્રવાળા ૨૮ ભને સુભદ્ર, પ્રતિભદ્રવાળા સ્તંભને સંવર્ધમાન અને અષ્ટકોણ સ્તંભને ગજ અથવા સ્વસ્તિક નામ કહ્યું છે.

शार्दूलविक्रीडितम्

स्तम्भमार्गप्रमाण

प्रासादोऽपि दशाशकं पृथुल रुद्रार्गकं भद्रकं

व्यासे हस्तमुरालये च पृथुलं सूर्याशकं स्तम्भकम् ।

विश्वेश(विश्वेश)निलयं वदन्ति विबुधाः शक्रांशकं पञ्चम

० व्यासे दीर्घचतुर्गुणश्च सकलः स्तम्भस्तु कार्यो बुधैः ॥ २९ ॥

स्तम्भमान प्रमाण

ગળ	ક્ષીરા	દીપાણુવ	પ્રા.તિ.	ગળ	ક્ષીરા	દીપાણુવ	પ્રા.તિ.
૧	૪	૪	૪	૧૫	૩૦૧૧	૨૭	૨૭
૨	૬	૭	૬	૨૦	૩૩	૩૨	૩૨
૩	૯	૯	૮	૨૫	૪૧	૩૭	૩૭
૪	૧૧	૧૨	૧૨	૩૦	૪૬	૪૨	૪૪
૫	૧૩	૧૩૧	૧૩૧	૩૫	૫૧	૪૪૧	૪૫૧
૬	૧૫	૧૫	૧૫	૪૦	૫૬	૪૭	૪૮
૭	૧૭	૧૬૧	૧૬૧	૪૫	૫૯૧	૪૯૧	૫૦૧
૮	૧૯	૧૮	૧૮	૫૦	૬૩૧	૫૨	૫૩
૯	૨૧	૧૯૧	૧૯૧				
૧૦	૨૩	૨૧	૨૧				
૧૧	૨૫	૨૨૧	૨૨૧				
૧૨	૨૭	૨૪	૨૪				

૨૬ અન્ય પ્રથોમા સ્તંભના આકાર અને નામાલિધાન—

रत भग्याकार ओरस   लढे   प्रतिलढे   अष्टाश   सोळांश   पन्नीशाश   वृत

अथोना नाम

પ્રાસાદ   રૂઢ   સુભદ્રે   સંવર્ધન   સ્વસ્તિક

દોરાણું વ
 રાખનાર નિવ] રુચક   ભટ્ટન   વર્ધમાન   ગ્રહાશ્ર

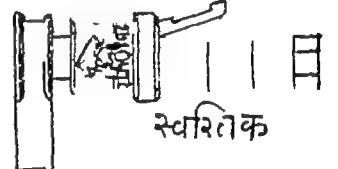
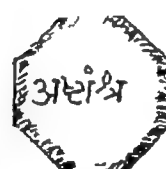
મત્સ્યપુરાણ	રુચ્	વજ્ર	દ્વિવજ્ર	પ્રથિલક	૫૮
માનસાર	અક્ષકાંત	વિષ્ણુકાંત	રુદ્રકાંત	સ્કંધકાંત	—

૩૦ વ્યાસથી ચતુર્ગુણુ સ્તભ દીર્ઘનુ પ્રમાણુ ઈ ટના જેઁ સ્થૂળ છે ઉપરના જે પાચ પ્રમાણુ આપેલા છે તે પાપાણના સ્તભના સમજવા જુદાં પ્રમાણુ દેવાનો હેતુ વાસ્તુકવ્યની દૃઢતા પર આધારિત રહે છે પોરબ દર, ત્રાગધા, લેધપુરી પચર માળાંલ વગેરે દ્રવ્યો પર આધાર રાખે છે.

પ્રાસાદોના સ્તંભની જડાઈનું પ્રમાણ કહે છે. પ્રાસાદ રેખાએ વિસ્તાર હોય તોના દશાંશ અથવા એકાદશાંશ સ્તંભની જડાઈનું પ્રમાણ રાખવાથી તે ભદ્રનો સ્તંભ જાણવો (ભદ્રસ્તંભ થાય છે.) પ્રાસાદમાનના બારમા, તેરમા અને ચૌદમા ભાગે સ્તંભની જડાઈ ગણવી. એ રીતે પાંચ પ્રકારે સ્તંભની જડાઈનું પ્રમાણ કહ્યું સ્તંભની જડાઈથી ચાર ગણી લખાઈ (ઈંટ કામમા) રાખવી એવું વિદ્વજનો કહે છે (પણ તે સ્થૂળમાન છે) ૨૯

શાર્દૂલવિક્રીષ્ટિતમ્

કેચિદ્ હસ્તસુરાલયે ચ પૃથુલઃ કાર્યસ્તુ વેદાઙ્ગુલ ૧
યુગ્મે ત્વન્ન રસાઙ્ગુલો હિ વિબુધં રામે ચ નાગાઙ્ગુલઃ ૥
વેદે તન્ન ચ સુરાલયે ચ કથિતઃ સ્તંભશ્ચ સૂર્યાઙ્ગુલઃ ૧
ઈ(૩)ચ્છ્રાયચ(ચ)તુર્ગુણો નિગદિત સ્તંભશ્ચ શાલાસમ ૥ ૩૦ ૥
હસ્તે સૂર્યમિતે તત્ પ્રતિકર વૃદ્ધિસ્તુ સાર્ધાઙ્ગુલા ૧
દ્વાત્રિંશત્કરસમિતે પ્રતિકરે ત્વેકાઙ્ગુલા પ્રોચ્યતે ૥
તસ્યોર્ધ્વં ચ શતાર્ધક હિ પૃથુલશ્ચાર્ધાઙ્ગુલો હસ્તકે ૧
કાર્યા શિલ્પિવરેણ સ્તંભરચના દેવાલયાદાં કમાત્ ૥ ૩૧ ૥

સ્તંભના સ્વરૂપ અને નામાભિધાન

સ્તંભની જડાઈનું માન કહે છે. એક હાથના પ્રાસાદને સ્તંભ ચાર આગળ જોડો રાખવો. બે હાથને છ આંગુલ, ત્રણ હાથ ને આઠ આંગુલ, ચાર હાથ ને બાર આંગુલ સ્તંભ જોડો કરવો. સ્તંભવ્યાસથી સ્તંભની જોડાઈ ચાર ગણી રાખવી (સ્થૂળમાન ઈંટો જેવડું છે) સ્તંભ શાખા સમાન જેટલા માપનો રાખવો. ૩૦

ચારથી બાર હાથ સુધીનાને પ્રતિહસ્તે દોઢ દોઢ આંગુલની વૃદ્ધિ કરવી. બારથી બીસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રતિહસ્તે એકેક આંગુલની વૃદ્ધિ કરવી. બીસથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હસ્તે અર્ધા અર્ધા આંગુલની વૃદ્ધિ કરવી. દેવપ્રાસાદ અને રાજમહેલ આદિનું પણ આ ક્રમથી સમજવું. ૩૧

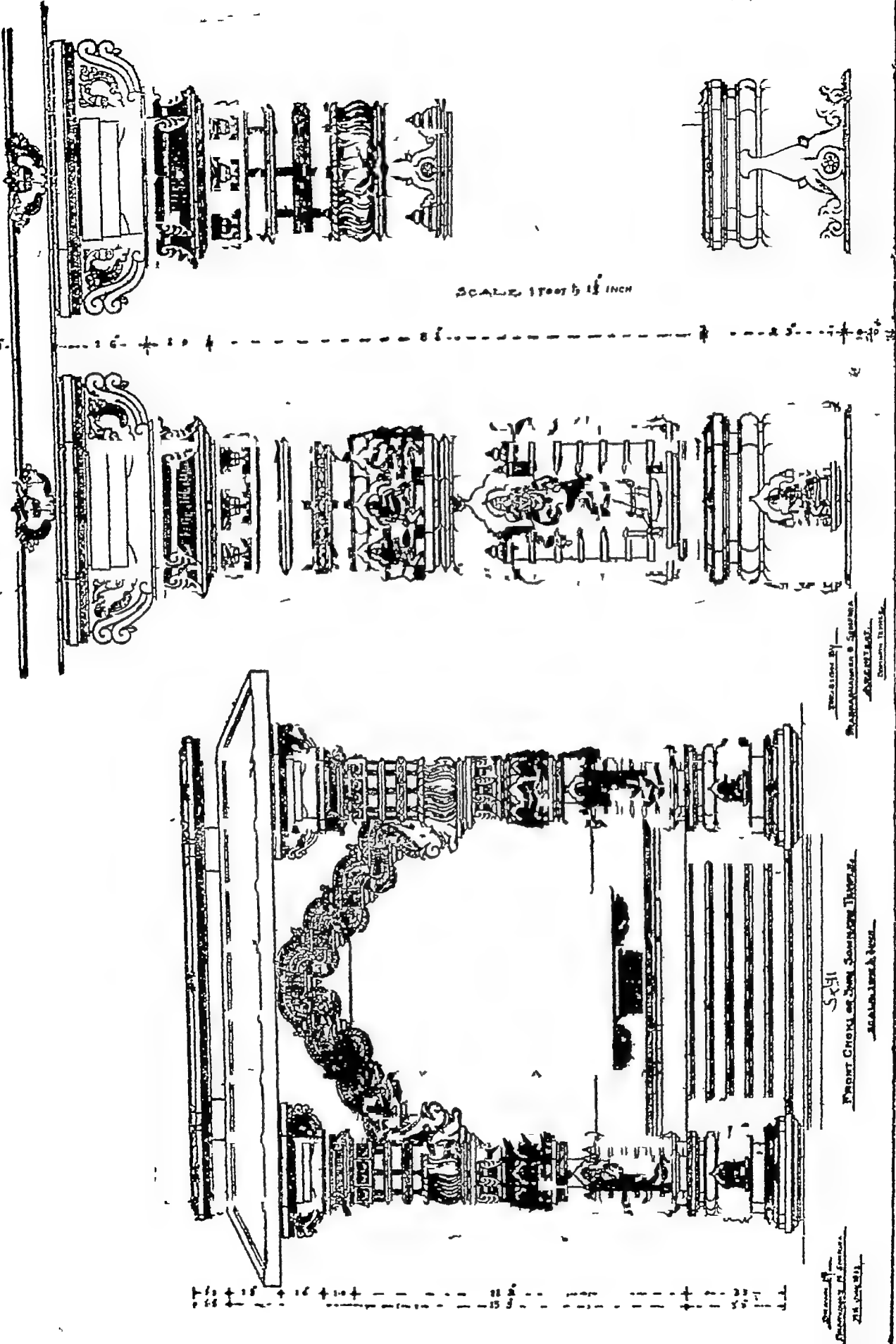
શાર્દૂલવિક્રીષ્ટિતમ્

સ્તંભોઽષ્ટાલ સુવૃત્ત(ત્ત)મદ્રસહિતો રૂપેણ ચાલકૃતો
યુક્ત. પલ્લવકૈસ્તથા મરણકં સ્યાતાલ્લવૈ. સવૃત્તમ્ ૧
કુમ્ભી મદ્રયુતા કુમારસહિત શીર્ષ તથા કિચરાઃ
પત્ર ચેતિ ગૃહે ન શોમનમિદ પ્રાસાદકે શસ્યતે ૥ ૩૨ ૥

इति सूत्रधारवीरपालविरचिते वास्तुशास्त्रे(वेद्याया) प्रासादतिलके भीट-पीठ-मण्डोवर-द्वार-
मिति -स्तम्भ-प्रमाणाधिकारे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

સ્તંભના છેડની રચના-સ્તંભ અષ્ટાશ ગોળ ભદ્ર આદિથી કરવો. તેને રૂપથી અલકૃત
ડગ્ગે ધટ્ટ પદ્મવથી શોભતા સ્તંભો, પત્રાકાર, આચ્છાદિત ભરણુ, કુભી ભદ્રની રચનાવાળી,
સરામા કુમાર, કિન્નર કે કીચકના રૂપવાળા (રૂપો) કરવા આવા સ્તંભો દેવમંદિર કે ગજ-
ભવનમા કરવાનું કહ્યું છે પરંતુ સામાન્ય ઘરોમા તેવા અલકૃત સ્તંભો કરવા નહીં. ૩૨

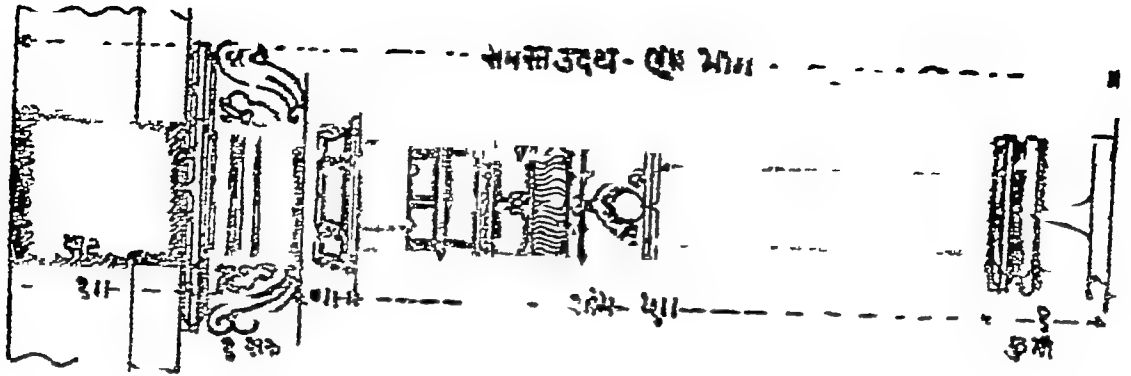
ઈતિ સૂત્રધાર વીરપાલે રચેલ પ્રાસાદતિલક ગ્રંથમા ભીટ પીઠ મંડોવરદ્વાર ભિત્તિ સ્તંભ
આદિના પ્રમાણાધિકારનો સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરાએ કરેલ ગુજરાતી અનુવાદ
સહિતનો ત્રીજો અધ્યાય.

६१२, रपवादा स्त लछोड भदल तोरणु साथे

रपवाणि स्तंभ

धाटवाणि स्तंभ

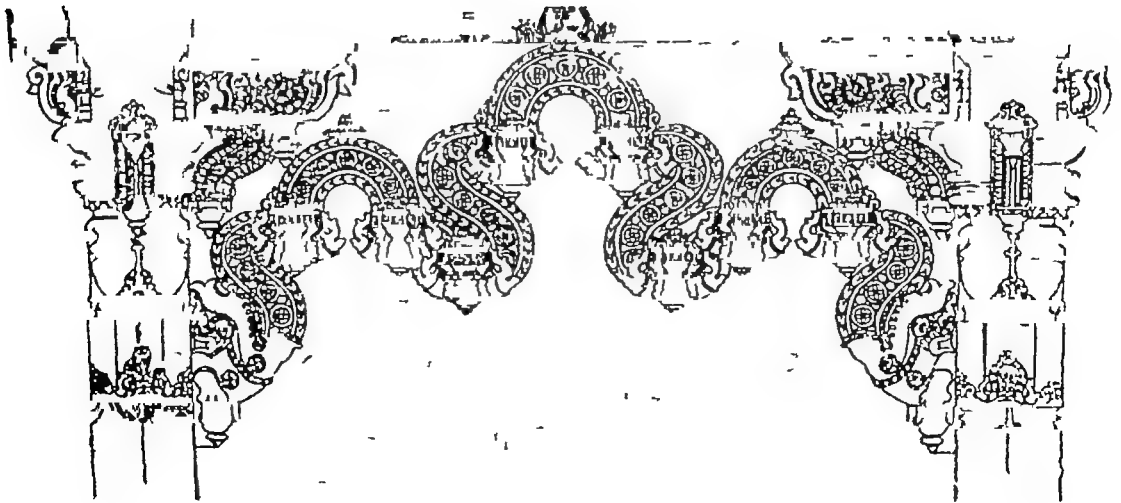
ધટપલવયુક્ત સ્તભનો સંપૂર્ણ છાંડ

ધવિકા તોગળુ

ગવણીકા તોરણ

હીડાલક તોરણ

ચતુર્થોઽધ્યાયઃ

इन्द्रवज्रा

દેવતાપદસ્થાપન —

પ્રાસાદગર્ભસ્ય દલં વિધેયં દ્વારાપ્રસ્થં પરિવર્જનીયમ્ ।

અન્યદ્ દલ પશ્ચવિભાગયુક્તં તસ્મિન્વિધેયાનિ નિજાસનાનિ ॥ ૧ ॥

યજ્ઞાદયશ્ચ પ્રથમે વિભાગે દ્વિતીયમાગે સ્થલ દેવતાનામ્ ।

સ્કન્દાર્કવિષ્ણુશ્ચ જિનસ્તૃતીયે તુર્યે વિરિશ્ચિઃ શિવપશ્ચમાન્તઃ ॥ ૨ ॥

૩^૧ પ્રાસાદના ગર્ભગૃહના બે ભાગ કરી તેમા દ્વારની તરફનો આગલો ભાગ તજી દેવો. બાકી પાછલી ભીંત તરફના અર્ધ ભાગમા પાચ ભાગ કરવા. તેમાં ક્રમશઃ અધિષ્ઠાયક દેવોના આસન કરવા. ભીંતની તરફ પહેલા ભાગમા યજ્ઞાદિતું સ્થાન; બીજામા ઇન્દ્રાદિ દેવોનું, ત્રીજામા કાર્તિકસ્વામી, સૂર્ય, વિષ્ણુ અને જિન તીર્થ કરનું આસન, ચોથામા બ્રહ્મા અને અંતમા પાચમા વિભાગમા શિવનું આસન કરવું ગર્ભગૃહની મધ્યમા શિવલિંગની સ્થાપના કરવી.

उपजातिः

દેવતાપદસ્થાન દ્વિતીયમાન-

ગર્ભદ્વિવ્યાસે વસુયુગ્મમાગે પદં વિધેયં સ્થલ દેવતાનામ્ ।

આદૌ વિદધ્યાચ્ચ શિવસ્ય લિંગં હિરણ્યગર્ભરૂપ દ્વિતીયમાગે ॥ ૩ ॥

વક્ત્રૌ વિભાગે નકુલીશરૂપં સાવિત્રિકા ચૈવ યુગસ્વરૂપે ।

ઘટઃ પરં તત્ત્વવિભાગ રુદ્રઃ પદ્મવક્ત્રકઃ પશ્ચવિભાગકે ચ ॥ ૪ ॥

નગે વિધાતા વસુ વાસુદેવો જનાર્દનો નન્દપદે તથૈવ ।

દિશાસુ વિરજે ભવમાગવહ્નિર્માનો રવિર્વિરૂપપદે ચ દુર્ગા ॥ ૫ ॥

इन्द्राशके विघ्नविनायकश्च ततो ब्रह्मश्चन्द्रकलाशमाता ।

गणात्तत्र सप्तदशे विभागे पदे पुराणे स्થલ ભૈરવશ્ચ ॥ ૬ ॥

૩૧ પ્રાસાદમંડપ, વિવેકવિલાસ અને ઠક્કુર ફેરુ, વત્સુસારસ્ત્ર વીરપાલના મતનું સમર્થન કરે છે. દેવતામૂર્તિ પ્રકરણમા પ્રથમ રીતે ગર્ભગૃહના ૪૯ વિભાગો કરેલા છે વાસ્તુરાજ અને સમરાકગણમૂળ-ધાર દગ વિભાગ કહે છે ક્ષીરાણ્વ અને દીપાણ્વ આહી આપેલા શ્લોક ૩-૬ પ્રમાણે ૨૮ વિભાગ કહે છે. આહી પાચ વિભાગમા એક પ્રશ્ન જાણો થાય છે કે વીરપાલ “આસન” ગણ મૂકે છે. એટલે તેના પીઠ = સિંહાસન = પગારણના નિકાળાની મયાદા એમ થાય દેવના પદસ્થાપન = તે જ ભાગમા દેવને બેસારવા એવો નહિ પરંતુ ૨૮ ભાગ, ૪૯ ભાગ જેવા સૂક્ષ્મ ભાગ ન્યા કલા છે ત્યા દેવતા સ્થાપન બેસારવાનું પ્રમાણ નહિ એવો મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે જિન તીર્થ કરના સંબંધમા સ્પષ્ટ કહેલ છે પરંતુ તે વ્યવહારમા જેવામાં આવતુ નથી. ને તે પ્રમાણે બેસારવામાં આવે તો પાછળ મંદિરિણ થાય તેટલી જગ્યા રહેવી નેહિએ. ને કે બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ મૂર્તિઓ ન્યા ન્યા શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ નિર્માણ કરેલા પ્રાસાદોમા હોય છે ત્યાં ત્યાં તે રીતે મંદિરિણ પાછળ થાય તેટલી જગ્યા હોય છે જ.

तदग्रे वैष्णवप्रज्ञा मत्स्ये लिङ्ग शिवस्य च ॥ प्रासादमण्डन अ. ७.

ગર્ભગૃહના અર્ધ ભાગમા ૨૮ વિભાગ કરી તેમા નિશ્ચયપૂર્વક દેવતાઓનું પદસ્થાપન ગમ્યુ. મધ્યમા પહેલા ભાગમા શિવલિંગ, ખીન્નમા બ્રહ્મા અને શાલિગ્રામ, ત્રીજામા નકુલિશ, ચોથામા સાવિત્રી, પાંચમા વિભાગમા રુદ્રગૂર્તિ, છઠ્ઠામા સ્કંદ-કાર્તિક, સાતમામા બ્રહ્મા, આઠમા ભાગે વાસુદેવ, નવમા ભાગે જ્ઞનાર્દન, દશમા ભાગે વિશ્વદેવ, અગિયારમા ભાગે અગ્નિ, બારમા ભાગે સૂર્ય, તેગમા ભાગે દુર્ગા, ચૌદમે વિઘ્નવિનાયક, પદરમા ભાગે નવગ્રહ, સોળમે માતૃકા સત્તરમા ભાગે ગણુ, અઠાગમા ભાગે ભૈરવની સ્થાપના કરવી. ૩-૬

ઉપજાતિ:

નવેન્દુભાગે ત્વચ ક્ષેત્રપાલત્તયો(થા હિ)વિંગે કિલ યક્ષરાજં ।
 કપીન્દ્રરાજો હિ પદેઽધિકે સ્યાદ્ દ્વાત્રિશમ્ભાગે મૃગુધોરુપ. ॥ ૭ ॥
 રામે ચ યુગ્મે સ્તલ શક્કરથ યુગેઽધિકે યુગ્મપદે ચ દૈત્ય. ।
 મૂતાધિકે ત્રિશપદે તુ રાક્ષસ પિંગાચ ઉક્ત. કિલ રામયુગ્મ ॥ ૮ ॥
 તતોઽધિકેઽં પ્રવદન્તિ મૂતં બ્રૂયં હિ શેષ પદમુચ્યતે ચ ।
 નિજે પદે ગિલ્પવિદાં નિધેયો નાન્યત્ર ભાગે મયમસ્તિ તત્ર ॥ ૯ ॥

ઝોગણીશમા ભાગે ક્ષેત્રપાલ, વીશમે ભાગે યક્ષરાજ, એકવીસમા ભાગે હનુમાન, બાવીસમા ભાગે ધોન્નપ ભુગુ, ત્રેવીસમા ભાગે શ કરમૂર્તિ, ચોવીસમા ભાગે દૈત્ય, પચ્ચીસમા ભાગે રાક્ષસ, છવીસમે પિશાચ, સત્તાવીસમે ભૂત-એક દેવયોનિના ભેદ અને અઠ્ઠાવીશમે ભાગ શન્ય જાણુવો જે દેવનો જે વિભાગે દેવપદસ્થાપન કહ્યા હોય ત્યાં શિષ્યશાસ્ત્રીએ તે પધારાવવા. યોગ્ય સ્થાન પર દેવસ્થાપન ન કરે તો ભય ઉપજાવે ૭-૯.

સાદૂલવિક્રીડિતમ્

૩-વિષ્ણુસ્થાનગતં વરાહજલજં શૈલેન્દ્રપુત્રી ચ ગી.
 સાવિત્રી સ્તલ મધ્યમાગનિયતા સર્વે [ચ] લક્ષ્મી શુભા ॥
 સ્થાને વિઘ્નવિનાયકે નિજગદે શ્રીવીતરાગો જિનઃ ।
 દેવી મળ્ડલ માતૃકા ચ કથિતા મલ્યે ચ નાન્યા સ્થિતા ॥ ૧૦ ॥

મંડનના આ સ્કૂલ સૂચનો ગિરધી વર્ગ વ્યવહારમા મૂકે છે એણે મને લાગે છે જો કે અન્ય સર્વ ગ્રંથોમા જિન તીર્થ કરના પદસ્થાન કહેલ છે પણ તે વ્યવહારમા જોવામા આવતા નથી

ઉત્તર ભારતના ગિવાલયોમા સિદ્ધ ગર્ભગૃહના મધ્યમા નહીં પરંતુ ગર્ભગૃહના ઈશાન કોણમા જોવામા આવે છે કાશીમા તે આ રીતે જ છે

૩૨ દેવતાપદસ્થાપનના અહીં બે પ્રમાણો આપેલા છે, પરંતુ દેવતાદષ્ટિપદસ્થાપનનો વિષય આ ગ્રંથમા હુજ થયેલ છે દેવદષ્ટિપદ સ બધમા પૃથક્ પૃથક્ ગ્રંથોમા લિખ્ત લિખ્ત વિભાગ કહેલ છે. તેમા એકસૂત્રતા મળતી નથી દીપાણુવના દારોદયના બન્નીગ ભાગ દષ્ટિપદના કહ્યા છે અપરાજિતમા ગોસઠ વિભાગ ૬૬૩૨ દેવો વાસ્તુસારમા દશ ભાગ દિગમ્બરાચાર્ય વસુનન્દીએ નવ ભાગ દેવદષ્ટિપદના કહ્યા છે એ ચાટે ગ્રંથોના મતાનુસાર જિનદેવની દષ્ટિ જોતા નવ આગુલથી બાવીસ આગુલ જેટલો કરક આવે છે આથી સર્વમાન્ય એવું દારોદયના અષ્ટભાગનું સૂત્ર અસુક દેવો માટે ઠીક છે

દારોચ્છયોઽષ્ટવા મક્તં ઋષ્યમાગ પરિત્યજેત્ ।

સપ્તમાષ્ટમે સપ્તમાગે દષ્ટિસૂત્રસુશોભનમ્ ॥ વૃક્ષાર્ણવ

દારોદયના આઠ ભાગ કરી ઉપરનો એક ભાગ છોડી દેવો સાતમા ભાગના કરી આઠ ભાગ કરી તેમાં સાતમા ભાગે દેવદષ્ટિ રાખવી અર્થાત્ દારોદયના ૬૪ ભાગ કરીને ૫ આવનમે ભાગે દષ્ટિ રાખવી

ઉપજાતિ:

વિષ્ણોર્વિમાગે હરિશંકરૌ ચ ।

ગિરીસ્વરો રુદ્રવિમાગ ઉક્તઃ ॥

બ્રહ્મા સ્થિતસ્તત્ર ચ મિશ્રમૂર્તિઃ( ) ।

હરેર્હરસ્યાપિ પ્રકલ્પનીયા ॥ ૧૧ ॥

વિષ્ણુના પદસ્થાનમાં વરાહ અને જળશાયી, દુર્ગાના સ્થાનમાં સરસ્વતી, મધ્ય ભાગમાં સાવિત્રી અને લક્ષ્મીની સ્થાપના સર્વ વિભાગમાં શુભ કહેલ છે. વિદ્યવિનાયકના સ્થાને વીતરાગ જિન, માતૃકાના સ્થાને દેવીમંડળની સ્થાપના કરવી. પરંતુ અન્યની સ્થાપના ત્યાં ન કરવી; વિષ્ણુ વિભાગમાં હરિ અને શંકરની મૂર્તિ, બ્રહ્માજીના પદમાં હરિહરની મિશ્રમૂર્તિ અને રુદ્રના વિભાગે ગૌરીશંકર કે અર્ધનારીસ્વરની સ્થાપનાનું અન્ય ગ્રંથોમાં કહ્યું છે. ૧૦-૧૧.

ઉપજાતિ:

દેવવાહન

પ્રાસાદગર્ભં ચ સપાદસાર્દ્ધં પદં વિહાય પ્રતિમૂલસૂત્રે ।

સુરપ્રમાણેન સ્વવાહનાનિ દદૃષ્ટિ ચ કુર્યાત્કટિજાનુપાદમ્ ॥ ૧૨ ॥

પ્રાસાદના ગર્ભગૃહના પદથી સવાયા કે દોઢો વિભાગ સહજે દેવની પ્રતિમાના પ્રમાણથી દેવવાહનની સ્થાપના કરવી. દેવવાહનની ઊંચાઈ એ રીતે કરવી કે વાહનની દૃષ્ટિ દેવની પ્રતિમાના કટિ ભાગ, જનુ ભાગ અથવા પાદ ભાગ પર રહે. ૩૩^a ૧૨.

શાર્દૂલવિક્રીઢિતમ્

૬૬કમુખશિવાયતન

શમ્ભુર્મધ્યગતશ્ચ તત્ર ભવને વામે ગણાનાં પતિ. ।

યામ્યેડગેન્દ્રસુતા તતો દિનમણિર્નૈર્ઠ્યભાગે સ્થિત. ॥

વાયવ્યે ચ જનાર્દનો ધનપતિઃ સ્થાપ્યસ્તથા પશ્ચિમે ।

સૌમ્યે શાન્તિગ્રહં તથા નિગદિતં માતૃસ્તથા દક્ષિણે ॥ ૧૩ ॥

સૂર્ય	કુબેર	જનાર્દન	ઇત્યેકમુખ-શિવાયતનમ્
	જળશાયી		
માતૃગણ	૬૬કમુખ શિવ	શાન્તિગ્રહ	એક મુખ શિવાયતનમાં દેવસ્થાપનનો ક્રમ કહે છે. મધ્યમાં શિવ, ડાબી તરફ ગણેશ, જમણી તરફ પાર્વતી, નૈઋત્યમાં સૂર્ય, વાયવ્યમાં જનાર્દન, પશ્ચિમે કુબેર, સૌમ્ય અન્ય અને જળશાયી, ઉત્તરે શાન્તિગ્રહ અને દક્ષિણે માતૃકા આ ક્રમે સ્થાપના કરવી. ૧૩
પાર્વતી	પૂર્વ	ગણેશ	

૩૩^a દેવવાહનસ્થાન માટે રાજસ્થાન અને દ્રવિડ પ્રદેશોમાં પ્રાસાદના આગળના ભાગમાં ચોક્કસ અગર મંડપો કરેલા જોવામાં આવે છે. દીપાણી વ અ ડમાં કહ્યું છે કે—

શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્

ચતુર્મુખ-શિવાયતન

મધ્યે શમ્ભુરિનશ્ચ વહ્નિદિશિ વૈ વિઘ્નેશયુઃ નિર્ઘ્નતિઃ ।
 વાયવ્યે નગનન્દિની દિશિ તતશ્ચેશે તુ વિષ્ણુઃ સ્મૃતઃ ॥
 इत्थं सूर्य-नागेश-विष्णु-गिरिजा व्याघ्राम्बराणां पृथक् ।
 तत् पञ्चायतनानि पञ्च विबुधमुत्थं तु मध्ये न्यसेत् ॥ १४ ॥

इति चतुर्मुख-शिवायतनम्

ગણેશ	પાર્વતી	ચતુર્મુખ શિવાયતનમા મધ્યે શિવ, અગ્નિ કોણુમા સૂર્ય, નૈઋત્યમા ગણુપતિ, વાયવ્યમાં દુર્ગા-પાર્વતી અને ઇશાનમા વિષ્ણુની સ્થાપના કરવી. એ પ્રકારે ક્રમે સૂર્ય, ગણેશ, પાર્વતી અને વિષ્ણુ અને મધ્યમા શંકરની સ્થાપના થાય. શિવપંચાયતનોના પૃથક્ પૃથક્ પંચાયતનોનાં નિર્માણ થાય. પંચાયતનમા મુખ્ય દેવતાની મધ્યમા સ્થાપના થાય છે.
સૂર્ય	વિષ્ણુ	
પૂર્વ		

શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્

દુર્ગાયતન

चण्डी शम्भुविनायकौ निगदितावादित्यविष्णुस्तथा ।
 शक्तिर्मध्यगता तथाग्निदिशि वै शम्भुः क्रमोऽयं स्मृतः ॥
 स्वस्वस्थानगते सुरे च नियतं सौख्य भवेन्नान्यथा ।

ગણેશ	સૂર્ય	દુર્ગાના આયતનમા દુર્ગા મધ્યમા સ્થાપના થાય. તેના ક્રમથી શિવ અગ્નિ કોણુમા, નૈઋત્ય કોણુમા ગણેશ, વાયવ્ય કોણુમા સૂર્ય અને ઇશાન કોણુમાં વિષ્ણુની સ્થાપના કહેલા ક્રમે કરવી. જે દેવનુ જે સ્થાન કહ્યું હોય ત્યા જ તે દેવની સ્થાપના કરવી. એથી સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. કહેલા ક્રમથી વિરુદ્ધ કરવાથી વિપરીત ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે.
શિવ	વિષ્ણુ	
પૂર્વ		

व्योम वृषभः सिंहश्च गरुडो हंस एव च ।

एक द्वि त्रि चतुः पञ्च रससप्तपदान्तरे ॥ ३४ ॥

દેવના વાહન વિમાન, વૃષભ, સિંહ, ગરુડ કે હંસનું સ્થાન પ્રાસાદથી એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ,
 છ કે સાત પદ છેટે કરવું.

સૂર્યાયતન

કર્તવ્યે ગ્રહસન્નિ જ્વલનદિશ્ ભૌમશ્ચ મધ્યે રવિઃ ॥ ૧૫ ॥

રાહુ રાક્ષસકોળકે સુરગુરુઃ સ્વાતન્તથા દક્ષિણે ।

કર્તવ્યો મૃગુનન્દનસ્ત્વપરગઃ કેતુગ્રહો મારુતે ॥

૩૨શે મન્દ ઉદાહૃતઃ પુનરસૌ પ્રાચ્યાં રાશી ચન્દ્રમાઃ ।

સૌમ્યે ચૈવ ક્રમો નવગ્રહગૃહે વિદ્વક્ષિપ્તઃ પુનઃ ॥ ૧૬ ॥

પશ્ચિમ

	રાહુ	શુક્ર	કેતુ	
દક્ષિણ	વૃહસ્પતિ	સૂર્ય	બુધ	ઉત્તર
	મંગલ	ચંદ્ર પૂર્વ	શનિ	

નવગ્રહના આયતનમાં મધ્યમાં સૂર્ય,
આગ્નેય કોણમાં મંગળ, નૈઋત્યમાં રાહુ,
દક્ષિણમાં બૃહસ્પતિ, પશ્ચિમે શુક્ર, વાયવ્યમાં
કેતુ, ઈશાનમાં શનિ અને પૂર્વમાં ચંદ્ર, ઉત્તર
દિશામાં બુધની સ્થાપના કરવી. વિદ્વાનોએ
નવગ્રહની સ્થાપનાનો ક્રમ સૂર્યાયતનમાં એ પ્રકારે
કહ્યો છે. ૧૬

ઉપજાતિઃ

બ્રહ્માયતન

મધ્યે વિરિઞ્ચિગ્નેશોઽન્નિકોળે ।

સ્યાન્માતૃગૃહે દિશિ દક્ષિણે સ્યાત્ ॥

નૈઋત્યકોળે ચ પુરન્દરસ્ય ।

વરુણાધિનાયે જલશાયિનશ્ચ ॥ ૧૭ ॥

ઉમેશયોર્મારુતકોળકે તુ ।

ગ્રહોસ્તયૈવોત્તર દિગ્વિમાળે ॥

૩૨શે રમા પ્રાગ્ ધરણીધરશ્ચ

સ્વસ્થાનસંસ્થા(ઃ)સુલ્લદો(દા) હિ દેવ(વાઃ) ॥ ૧૮ ॥

પશ્ચિમ

	૩ન્દ્ર	જલશાયિ	ઉમા મહેશ	
દક્ષિણ	માતૃગણ	બ્રહ્મા	નવગ્રહ	ઉત્તર
	ગણેશ	ધરણીધર	લક્ષ્મી	

બ્રહ્માયતનમાં મધ્યે બ્રહ્મા, અગ્નિ કોણમાં
ગણેશ, દક્ષિણે માતૃગણ, નૈઋત્યમાં ઇન્દ્ર,
પશ્ચિમે જળશાયિન, વાયવ્યે ઉમામહેશ્વર,
ઉત્તર દિશામાં નવગ્રહ, ઈશાનમાં લક્ષ્મી અને
પૂર્વમાં ધરણીધરની સ્થાપના કરવી. પોતપોતાના
સ્થાનમાં દેવ પધરાવવાથી સુખની પ્રાપ્તિ
થાય છે. ૧૮-૧૯

ઉપજાતિ:

વાસુદેવાયતન

મધ્યે વિદધ્યાત્કિલ વાસુદેવં

વિનાયક વહ્નિદિશા(શો) વિમાગે ।

માતૃગૃહં નૈર્ઋતિકોણકે તુ ॥

યામ્યે તથા માતૃગૃહં તુ કુર્યાત્ ॥ ૧૯ ॥

પ્રજ્ઞાસને મારુતકોણમધ્યે

જલેશયો વારુણદેશસથઃ ।

નટેશ્વરં ચોત્તરદિગિવદધ્યાદ્ ।

ઉમામહેશૌં ક્ષણુ ચેશકોણે ॥ ૨૦ ॥

સૂર્ય	પશ્ચિમ જલશાયી	પ્રજ્ઞા	વાસુદેવાયતનમાં મધ્યે વાસુદેવ, આગ્નેય કોણમાં વિનાયક, નૈર્ઋત્યમાં સૂર્ય, દક્ષિણે
માતૃકા	વાસુદેવ વિષ્ણુ	નટરાજ	માતૃકા, વાયવ્યમાં પ્રજ્ઞા, પશ્ચિમે જળશાયી ઉત્તરમાં નટેશ્વર અને ઇશાનમાં ઉમામહેશની
ગણેશ		ઉમામહેશ	સ્થાપના કરવી ૧૯-૨૦
	પૂર્વ		

શાર્દૂલવિક્રીહિતમ્

દેવતાદિદ્મુલ

પ્રાચી વક્ત્ર શિવાલયઃ શુભકરઃ પ્રલહ્દ્મુલઃ શસ્યતે^{૩૩b}

ન(ના)દેશં વરુણે વદન્તિ વિબુધાસ્ત્વ ચ(શ્ચ)ઞ્ઘીશ્વરૌ ચોતરે ।

વહ્નો યુગ્મસ્વરૂપમેવ ગદિતમીશે ચ નારીશ્વર

પ્રાચ્યાં નન્દિમહેશ્વર(વપિ તથા માતૃર્યમ નૈર્ઋતે ॥ ૨૧ ॥

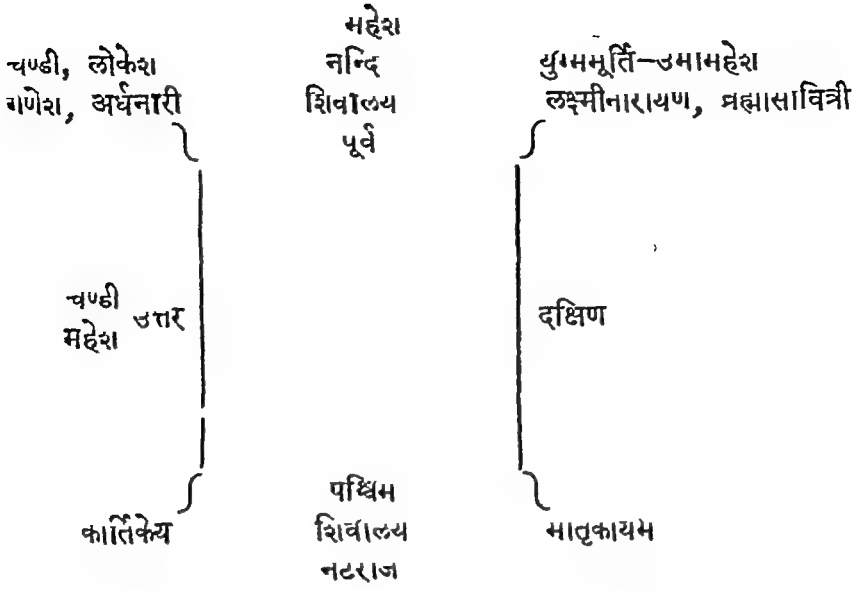
સ્થાય્યો મારુતકોણકે પશ્ચિમુલો દન્તૈક નાગાનનઃ ।

કંઠે દેવ નવાયનં સુલકરં લોકેઙ્ગ(શ)ચણ્ડૌ તથા ॥

અન્યદૈ(દૈ)વતદષ્ટિમાર્ગપરતસ્ત્યાજ્ય પુર સન્મુલં ।

વહેર્મીતિકર શિવસ્ય પરતો ગ્રામસ્ય ધ્વંસન્તથા ॥ ૨૨ ॥

૩૩b વિશ્વકર્માપ્રણીત દીપાણ્વિ અંથના સાતમા અધ્યાયમાં દેવતા દિક્ષુષ્ણ વિશેષમાં દિશાઓ ના દેવાને કયા મુખના જેસારવા તે સ્પષ્ટ કહેલ છે. તેમાં વિદિશાના દેવામાં કૃત્ત નૈર્ઋત્ય કોણ સન્મુખ હનુમત અને અગિયાર ઋત્વનાં સ્વરૂપો જેસારવાનુ કહે છે. ખીન્ન દેવો પૂર્વાદિ દિશાઓના કહ્યા છે. ગાણલિંગ, રાજલિંગ, મુખલિંગ, હોમ, યજ્ઞગ્રાહા, જિન, પ્રજ્ઞા અને ગિવ-એ ચાર દ્વારનાં ચાર મુખના અને દિગ્જરાજ ને દેવત, વિષ્ણુ, સૂર્ય, સ્કંદ, ઇદ્ર, અગ્નિ-એ સર્વ પૂર્વમુખના અને પશ્ચિમ મુખના

દેવતા દિગ્મુખ કહે છે : શિવાલય પૂર્વ કે પશ્ચિમ મુખનું શુભકર અને પ્રશસ્ત છે. પશ્ચિમે નટરાજ મૂર્તિ, ઉત્તરમાં ચંડી અને મહેશ્વર, અગ્નિકોણમાં યુગલમૂર્તિ, ઇશાનમાં અર્ધનારીશ્વર રૂપ, પૂર્વમાં નદિમહેશ્વર, નૈઋત્યમાં માતૃકા અને ધર્મરાજ યમની સ્થાપના કરવી, એવું શિલ્પ-શાસ્ત્રના વિદ્વાનો કહે છે. વાયવ્ય કોણમાં કાર્તિકેય (સ્કંદ) તથા ઇશાનમાં એકદન્તગજનન લોકેશ અને ચંડીની સ્થાપના કરવી. દેવોનાં નવાયતન મુખ દેનારા બાણવા. પૂર્વે કહેલા દેવતા-ઓથી અન્ય દેવોની સ્થાપના જો નગરના બહારના ભાગમાં કરવી હોય તો એ દેવોની દષ્ટિ નગરના સન્મુખ રાખવી નહીં અગ્નિકોણમાં શિવાલયનું મુખ હોય અથવા શિવાલય નગરથી ઊલટા મુખે હોય તો તે ભય દેનાર અને નગરનો નાશ કરે છે. ૨૧-૨૨

દ્વંદ્વવચ્ચ

ત્રિપુરુષસ્થાપન

મધ્યે શિવો વામગતો હરિશ્ચિદ્

ચામ્યે વિરિશ્ચિસ્તુ તયાર્થલાભઃ ।

હાનિ પ્રજાયા યદિ મધ્યવિષ્ણુઃ

સ્વસ્થાનપ્રજ્ઞા પશુપશ્ચ વામે ॥ ૨૩ ॥

શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્

મધ્યે શમ્ભુર્હરિશ્ચ દક્ષિણદિશિ વામે વિરિશ્ચિસ્તથા

દારિદ્ય રિપુવર્ધન ન હિ સુખ દેશમક્ષ્મ. પ્રકોપઃ ।

મધ્યે પ્રજ્ઞા હરિશ્ચ દક્ષિણદિશિ વામે તથા રુદ્રકઃ

સહારઃ સુલવર્જિત ધનહરઃ સ્વલ્પવૃષ્ટિશ્ચ મેધઃ ॥ ૨૪ ॥

બાણવા ગણેશ, નાગેશ, ક્ષેત્રપાળ, ભૈરવ, કુબેર, ગધર્વ, ગ્રહો, માતૃગણ, નકુલીશ, અગ્રોર, પિતૃ, ચંડીશ, યક્ષ-એ દક્ષિણ મુખના બેસારવા દૈત્ય, રાક્ષસ, ભૂત, પ્રેત, પિશાચ એવા દુષ્ટ દેવદેવીઓ દક્ષિણ મુખે બેસારવા અષ્ટ દિક્ષપાદો પોતપોતાની દિશાના અધિપતિ પૂર્વાદિ ક્રમે દક્ષા જિન દેવના પ્રાસાદો શહેરમાં ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ અને પશ્ચિમ-એ ચારે દિશામાંથી ગમે તે દિશાના મુખે બેસારવા તેમાં દોષ નથી.

ત્રિપુરુષપ્રાસાદમા દેવસ્થાપનનુ શુભાશુભ ફળ

વિષ્ણુ	શિવ	પ્રહ્લા	શુભલામ	ત્રિપુરુષપ્રાસાદમા મધ્યમા શિવ, ડાબી તરફ
૨૬	વિષ્ણુ	પ્રહ્લા	અશુભ	વિષ્ણુ અને જમણી તરફ બ્રહ્માની સ્થાપના
પ્રહ્લા	શિવ	વિષ્ણુ	દારિદ્ય	કરવાથી અર્થલાભનુ શુભ ફળ મળે છે.
શિવ	પ્રહ્લા	વિષ્ણુ	ધનનાશ	મધ્યમા વિષ્ણુ, જમણી તરફ બ્રહ્મા અને ડાબી તરફ
				શિવની સ્થાપના કરવાથી પ્રજ્ઞહાનિનુ અશુભ
				ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૩ જો મધ્યમા શિવ, જમણી
				તરફ વિષ્ણુ અને ડાબી તરફ બ્રહ્માની સ્થાપના કરે તો દાગ્દિ, શત્રુવૃદ્ધિ, સુખનાશ, રાષ્ટ્રલંગ અને
				રોગના પ્રકોપનું અનિષ્ટ ફળદાતા બાળુવું. જો મધ્યમા બ્રહ્મા, જમણી તરફ વિષ્ણુ અને ડાબી તરફ
				શિવની સ્થાપના કરે તો સહાર, સુખહાનિ, લક્ષ્મીનાશ અને મેઘની અદ્ય વૃષ્ટિથી દુકાન
				અનિષ્ટ ફળદાતા બાળુવું ૨૪.

ઉપજાતિ:

લિંગપદ્યસૂત્ર

લિંગપરિધિપૃથુમૂલસૂત્રમ્

તતો દ્વિતીયં પૃથુપીઠિકાયા:

પ્રહ્લા ચ વિષ્ણુસ્ત્વય રાક્ષરાતમ્

ઉદયં મિમામં તૃતીયચ્ચ સૂત્રમ્ ॥ ૨૫ ॥

૨૫ ચતુર્થકં લિંગ પ્રણાલમત્ર

યત્પદ્મં લિંગગિરોઽતસૂત્રમ્

ન્યુનાધિકે હાનિકર પ્રજાયતે

પ્રતાપવૃદ્ધિ: સમ એવ સૂત્રે ॥ ૨૬ ॥

લિંગ પંચસૂત્ર કહે છે:—લિંગની ફરતી ગોળ પરિધિનું સૂત્ર એ પ્રથમ સૂત્ર; પીઠિકા = જળધારીની પહોળાઈ એ બીજું સૂત્ર, લિંગના પીઠિકાસમેત ઉદય તેમાં ત્રણ ભાગ થાય છે. નીચેનો ચોરસ ભાગ બ્રહ્માભાગ, તે પર જળાધારીમા પ્રવિષ્ટ અષ્ટાશ ભાગ વિષ્ણુભાગ અને પીઠ પર ગોળ લિંગ પૂજાભાગ એ ત્રણ ભાગ એ ત્રણે મળીને ત્રીજું સૂત્ર. લિંગથી પરનાળના અગ્રભાગ સુધીની લંબાઈનું ચોથું સૂત્ર અને પીઠિકા જળાધારી ઉપર લિંગગોચરથી ફરી પીઠિકા સુધીનું સૂત્ર એ પાંચમું સૂત્ર. એ સર્વ સરખા હોવા જોઈએ. સરખા હોય તો પ્રતાપવૃદ્ધિ થાય છે. ઓછા વર્તાં સૂત્ર થાય તો તેથી નુકસાન થાય છે. (આ પંચસૂત્ર રાજલિંગ ને વિશે યોગ્યતાવાળું બાળુવું.) ૨૫-૨૬.

૩૪ અહીં ગિવલિંગ જળાધારીની પ્રનાલ વિશે કહ્યું, પરંતુ પ્રાસાદની પ્રનાલના સ્થાને આ પ્રનાલ રાખવી જોઈએ, તેથી સર્વ દેવના પ્રાસાદની પ્રનાલ વિચાર (વિશે) કહે છે .

પૂર્વપરાસ્યપ્રાસાદનાલં સૌમ્યે પ્રવલ્પયેત્ ।

તત્પૂર્વે યામ્યસૌમાસ્યે મળ્ડવા વામદક્ષિણે ॥ વાસ્તુમજરી

પૂર્વ અને પશ્ચિમ સુખના પ્રાસાદને ઉત્તરે પ્રનાલ કરવી ઉત્તર-દક્ષિણના પ્રાસાદને પ્રનાલ પૂર્વ દિશામા રાખવી. મંડપને ડાબી-જમણી તરફ પ્રનાલ રાખવી

પ્રાસાદના પ્રનાલનું મકરમુખ

શાર્દૂલવિક્રોદિતમ્

કુર્યાન્નન્દવિમાગપીઠપૃથુલ વહ્નિ(હૌં)શયુગ્માન્તરમ્ ।
 તસ્યાન્તે કૃતમેલલા શશિપદે ભાગૈકભાગત્રયમ્ ॥
 ભાગે ચૈવ સપાદસાર્દ જલજમાદૌ ચ મધ્યાન્તયોઃ ।
 ઊર્ધ્વ નન્દવિમાગ ફેશ ડમયા રામેશરાગાજ્ઞના ॥ ૨૭ ॥

પીઠ=જળાધારીની પહોળાઈના નવ ભાગમા વચ્ચેના ત્રણ ભાગમાં શિવલિંગ રથાપનના અને બે બાજુ ત્રણ ત્રણ ભાગમા એક ભાગની મેખલા (પટ્ટી) અને બે ભાગ જળમાર્ગ કરવો. મેખલાના એક ભાગમાં તેના એક ભાગ, સવા ભાગ, દોઢ ભાગ પ્રમાણથી જળાધારીને મેખલા કરવી. પ્રનાલના આરંભ, મધ્ય અને અંતમા ક્રમાક હીન કરવા. લિંગની ઊંચાઈના નવ ભાગમાં ઉપરના ત્રણ ભાગમા ગોળશંકર=પૂજ્ઞભાગ અને નીચેના છ ભાગ ઉમાપીઠમાં સ્થાપિત કરવા. ૨૭ (અહીં બાણલિંગ નહિ પરંતુ રાજલિંગ વિશે જણાવુ.)

ઉપજાતિ:

દીર્ઘપ્રમાણં કિલ વહ્નિમાગં
 તદગ્રવ્યાસસ્તુ તદર્ધં એવ ।
 પ્રણાલભાગત્રિતયં તુ કુર્યાદ્
 મધ્યૈકભાગે હિ જલસ્ય માર્ગઃ ॥ ૨૮ ॥

પ્રનાલની લંબાઈ-જળાધારીના વ્યાસના ત્રીજા ભાગની નીકળતી રાખવી. તે પ્રનાલની લંબાઈના ત્રણ ભાગ કરીને તેના ત્રીજા ભાગે વચ્ચે પાણી જવાનો જળમાર્ગ કરવો. ૨૮

ઉપજાતિ:

લિંગપ્રવેશઞ્ચિ

લિંગપ્રવેશો યદિ દ્વારમધ્યે
 સ્વદેશમક્ષો ન હિ રાજવૃદ્ધિ(ઃ) ।
 પૃથ્વપ્રવેશં ન વરોતિ લિંગ
 જ્ઞાતં ચ કુર્યાન્ન હિ યામ્યમાગે ॥ ૨૯ ॥

ફન્દ્રવત્રા

યામ્યાશ્રિત સ્વામીવિનાશહેતુ
 લિંગપ્રવેશો દ્વિવિવો બુધૈશ્ચ
 આકાશમાર્ગે કૃતરન્ત્રમથ્ય
 પ્રાસાદ અર્થે ચ તતો દ્વિતીયઃ ॥ ૩૦ ॥

ઉપજાતિ

સ્વદેશસૌલ્ય ધનરાજ્યવૃદ્ધિઃ
 સ્વર્ગે મુખં સ્વામી તથા કરોતિ ।
 વર્મસ્ય વૃદ્ધિર્વહુધા પ્રજાયતે
 લ્યજન્તિ રોગા. પશુપુત્રભયઃ ॥ ૩૧ ॥

इति सूत्रधारवीरपालविरचिते वास्तुशास्त्रे (वेदाया) प्रासादतिलके देवपदस्थापन-पञ्चायतन-
लिङ्गपञ्चसूत्र-लिङ्गप्रवेश-देवतादिङ्मुखनिर्मा लक्षणविधिकारे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

લિડ્ગપ્રવેશવિધિ૩૫-શિવપ્રાસાદના દ્વારમાથી બાણુલિડ્ગનો પ્રવેશ કરાવવાથી સ્વદેશ-
લડ્ગ અને રાજ્યસમૃદ્ધિનો નાશ થાય છે. પ્રાસાદના પૃથ્ઠલાગથી લિડ્ગપ્રવેશ ધૃષ્ટ નથી. દક્ષિણ
દિશામા જળાધારીનો જળમાર્ગ રાખવો નહિ. જો દક્ષિણે જળમાર્ગ રાખે તો સ્વામિવિનાશનું
નિમિત્ત બાણુવું. લિડ્ગપ્રવેશ બે પ્રકારે કરવાનું વિદ્વાનોએ કહ્યું છે. પહેલા પ્રકારે આકાશમાર્ગે
અર્થાત્ શિખરના શુકનાસમાથી, ગર્ભગૃહના (ધુમ્મટમાથી) કરોટકમાથી, લિડ્ગ નીચે ઉતારવું.
બીજો પ્રકાર અર્ધ પ્રાસાદથી, ઉત્તરંગ ઉપરથી, લિડ્ગપ્રવેશ ગર્ભગૃહમા કરાવવો. એ રીતે
પ્રાસાદનો વિધિથી શિવલિડ્ગપ્રવેશ પ્રતિષ્ઠા કરાવવાથી સ્વદેશમા સુખવૃદ્ધિ, ધનસમૃદ્ધિ, રાજ્યવૃદ્ધિ,
ધન્દ્વસમાન સ્વર્ગીય સુખનો ઉપભોગ અને અનેક પ્રકારે ધર્મની વૃદ્ધિ, રોગનષ્ટતા અને પશુપુત્ર
આદિનો લાભ થાય છે. ૨૯-૩૧

ઇતિ સૂત્રધાર વીરપાલે રચેલો વાસ્તુશાસ્ત્રનો (ખેડાયા) પ્રાસાદતિલક ગ્રંથનો દેવપદ-
સ્થાપન, પંચાયતન, લિડ્ગપંચસૂત્ર, લિડ્ગપ્રવેશાદિ, દેવતાદિસુખાદિ નામ લક્ષણનો સ્થપતિ
પ્રભાશંકર ઓઘડલાઈ સોમપુરાએ કરેલ ચતુર્થ અધ્યાયનો ગુજરાતી અનુવાદ પૂર્ણ થયો. ૪.

૩૫ લિડ્ગપ્રવેશ દ્વારમાથી કદી ન કરાવવો તેમ કહે છે, પરંતુ આ સૂત્ર બાણુલિડ્ગને લાગુ
પડતું હોવાની માન્યતા છે. કહેલા પવિત્ર સ્થળોએથી પ્રાપ્ત કરેલ બાણુલિડ્ગની વિધિવિધાન અધિવાસ
પ્રતિમ ડપમાં કરી મ દિરના ઉત્તરંગ ઉપરથી કે શિખરના શુકનાસમાથી બાણુલિડ્ગ પ્રવેશ કાગવી રેશમી
વસ્ત્ર બાધી ઉપરથી નીચે ઉતારવું. આ વિધિ બાણુલિડ્ગને માટે છે, પરંતુ ઘટિત લિડ્ગ, રાજલિડ્ગને આ
સૂત્ર લાગુ પડતું નહિ હોય. જો કે તેનો શાસ્ત્રીય પાઠ હજી જોવા આવેલ નથી. રાજલિડ્ગ મોટું અને
વજનદાર હોય છે. તેને સ કકાશમાં ઉપર ચડાવવાનું અને ઉતારવાનું બહુ મુશ્કેલ થાય. આથી રાજ
લિડ્ગની અધિવાસન, સ્થપનવિધિ અમુક ગર્ભગૃહમા દ્વારમાથી લાવી વિધિવિધાન ગર્ભગૃહમાં કરવાથી
કોઈ હોપ લાગે નહિ એવી માન્યતા છે.

ચાર ઢાંચ સુધીના શિવમંદિરને શિવાલય કહેવું અને ચાર ઢાંચથી ઉપરના પ્રમાણના શિવાલયને
પ્રાસાદ કહેવો

પ્રાસાદાંતોલક

ગ્રન્થપૂર્તિ

॥ ૧ ॥

॥ અથ જગતી ॥

પ્રાસાદો લિંગમિત્યુક્ત જગતી પીઠમેવ ચ ।

પ્રાસાદ કારયેત્તસ્યાનુરૂપઃ (પો) જગત્યો(ત્યા)મપિ ॥ ૧ ॥

પ્રાસાદાત્રિચતુઃપદ્મગુણેતિ જગતી ત્રિધા ।

જ્યેષ્ઠાદિષુ ક્રમાયોજ્યા ત્રિધૈર્થ્યત્રયમસ્યુતા ॥ ૨ ॥

પદ્મસતિ જિનગૃહે દ્વારિકા પુરુષત્રયે ।

દૈધ્યૈ (ધ્યૈઃ) સપાદા સાદ્ધર્મા ચ દ્વિગુણા મળ્લપક્રમાત્ ॥ ૩ ॥

પ્રાસાદેકકરાન્તર્દ્વૈ ત્ર્યશે દ્વાત્રિશદન્તકે ।

૭ચ્ચા યુગાંશા દ્વાત્રિશે મૂતારોઽચ્ચા તદર્દ્વકે ॥ ૪ ॥

સૃષ્ટ્યા કર્ણેષુ દિક્પાલૈઃ પ્રાસાદદ્વારમળ્લપૈઃ ।

સોપાનૈસ્તોરણૈર્યુક્તા ચતુર્દિક્ષુ પ્રનાલકૈઃ ॥ ૫ ॥

વાસ્તુમંજરી ॥ ૨ ॥

પ્રાસાદને શિવલિંગસ્વરૂપ માની જળાધારી રૂપ જગતી જાણવી. પ્રાસાદના અડગોપાડગ જેવું જગતીનું રૂપ કડવું. પ્રાસાદથી ત્રણ ગણી, ચારગણી, પાંચગણી વિસ્તારમા જગતી કરવી, તે અનુક્રમે જ્યેષ્ઠા, મધ્યમા અને કનિષ્ઠા જાણવી. કનિષ્ઠમાનને એક, મધ્યમાનને બે, અને જ્યેષ્ઠમાનની જગતીને ત્રણ ભ્રમણી કરવી.

ત્રિપુરુષ = બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્રના પ્રસાદને; જિનાયતનોને; ચોસઠ યોગિની કે પંચાયતન પ્રાસાદોને છ કે સાત ગણી જગતી વિસ્તારમા કરવી. લંબાઈમા સવાઈ, દોઢી કે બમણી જગતી મડપને કરવી. જગતીની ઊંચાઈ એક હાથથી બાર હાથ સુધીના પ્રાસાદને તેના વિસ્તારમાથી અઘ્ધા માપની રાખવી. તેરથી બાવીશ હાથ સુધીના પ્રસાદને ગળે ગળના તૃતીયાશ = આઠ આગુલની વૃદ્ધિ પ્રતિહસ્તે કરવી. ત્રેવીશથી બત્રીશ હાથના પ્રાસાદોને પ્રત્યેક ગળે છ છ આગુલની વૃદ્ધિ કરવી. તેત્રીશથી પચાસ હાથના પ્રાસાદને ગળના પંચમાશ (૪૫) આગુલની વૃદ્ધિ પ્રતિ હસ્તે જગતી ઉદયમાનમા કરવી. જગતીના ખૂણાએ સૃષ્ટિમાર્ગે દિક્પાલોના સ્વરૂપો કરવા. જગતીના ઉદયમા ચડવાને દ્વિર અને આગળ નીચે વામન નામનો મુખમંડપ કરવો. જગતી પર ચડવાને પગથિયાની પંક્તિ કરવી. જગતીમથાળે ચારે તરફ દાળ કરી પ્રનાલ મૂકવી. ૧-૫

शुण्डिकासने विज्ञेया तत्पदे गण्डविस्तरम् ।

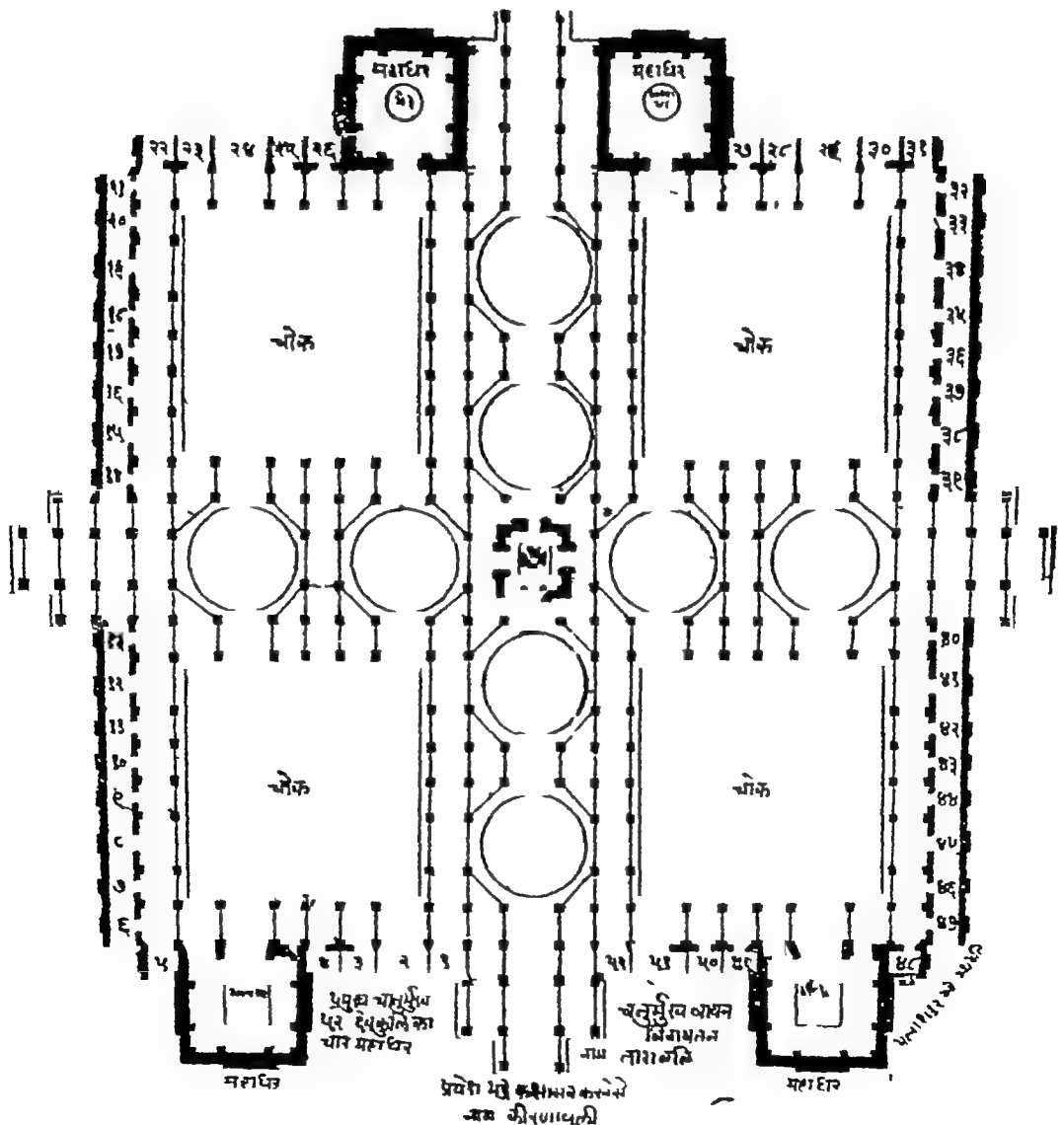
द्वितीयं तत्समं ज्ञेयं शुण्डिकोभय(तः) स्थिताः ॥ ६ ॥

मद्रनिर्गमतुल्यं तु जगतीगण्डनिर्गमं ।

द्वितीयं तत्सम कायं प्रतिहारास्तदग्रतः ॥ ७ ॥

क्षीराणीव ॥ १०१ ॥

પગથિયાની બે બાજુ હાથણી-હાથીની સૂઢની આકૃતિની ચોથા ભાગે પહેલી ગંડસ્થળ = હાથણી કરવી. બીજી પણ તેના જેવડી બે બાજુ કરવી. ભદ્રના નીકાળા જેટલો હાથણીનો નીકાળો રાખવો. બીજો પણ તેટલો જ રાખવો. પગથિયાની બે બાજુ હાથણીની આગળ ઊભા મોટા પ્રાતહારોનાં સ્વરૂપો કરવાં. ૬-૭

ચતુર્મુખ, ફરતી દેવકુલિકાઓ, ચાર મહાધર, ચાર મેઘનાદમંડપ, ચાર મંડપ
અને ચાર બલાષ્ટક એ સર્વની વિશાળ જગા

બલોળકજગત્યોર્ધ્વે ડ્રે ગ્રસ્તવામન નામતઃ ।

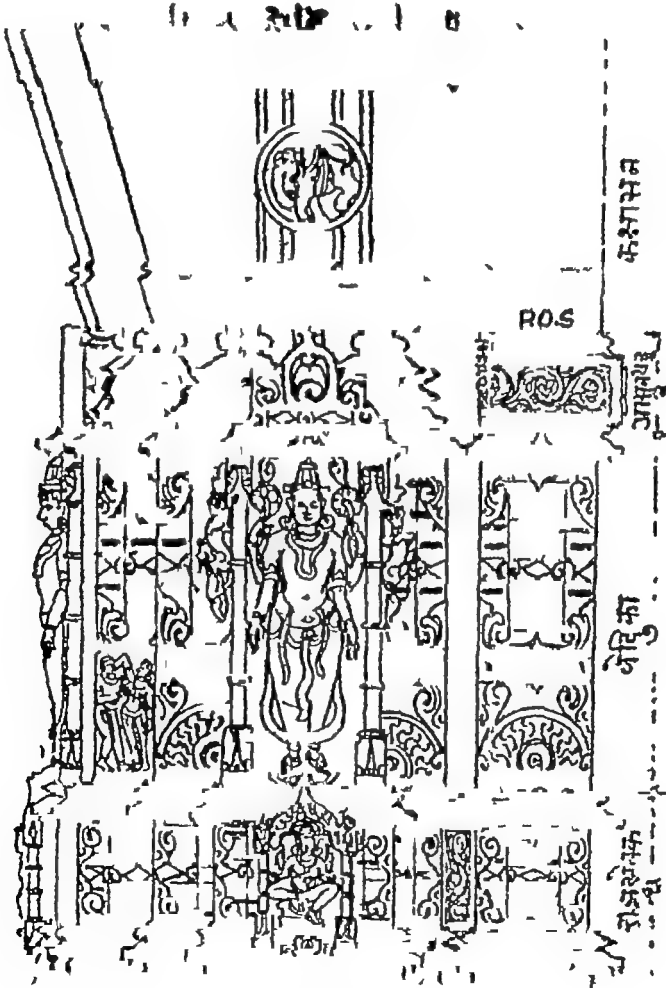
જગત્યોપરિ મત્તવારણઃ સન્મુખો વામદક્ષિણે ॥ ૮ ॥

રાજસેનશ્વતુર્ભાગ વેદિકા સપ્તમાગોછિત્ (તા) ।

દ્વિપદ ચાસનપદ્મં કક્ષાસન કરોચતમ્ ॥ ૯ ॥

ક્ષીરાર્ણવ ॥

જગતીની ઉપર આગળ નીકળતું અને જગતીના ઉદયમા સમાય તેટલી જિયાઈના મંડપને તે પર 'વામન' નામનો બલાણુક કહ્યો છે. જગતીની બે બાજુએ અને સન્મુખ મત્તવારણ = કક્ષાસન કરવા. તેમા નીચેનો રાજસેનક ચાર ભાગ, તે ઉપર વેદિકા સાત ભાગ અને બે ભાગનું આસનપદ્મ (કુલ ૧૩ ભાગ) મત્તવારણ કરવું. આસનપદ્મ પર એક હાથ જિયું લીલાસન = કક્ષાસન (દળતું) કરવું. ૮-૯

મત્તવારણ ૧૩ ભાગ ઉદય

॥ ક્ષતિ જગતી લક્ષણ ॥

॥ દેવતાદષ્ટિપદસ્થાપન ॥

ઉચ્ચૈર્દ્વાર્ત્રિશદ્ભાગં દ્વારમાનં વિશેષતઃ ।

અધસ્તઃ અષ્ટમાગં ચ શિવસ્થાનં ચ નિશ્ચલમ્ ॥ ૧ ॥

હરશ્ચ દગમે ભાગે દ્વાદશે જલશાયિનં ।

માતરસ્ય દ્વયાધિવૈર્યક્ષ્ણઃ પોઢશાન્વિતે ॥ ૨ ॥

અષ્ટાદશં કર્તવ્યં હમારુદ્રશ્રિયા હરિઃ ।

વિંશમે પ્રહાયુગમ ચ તત્ર દુર્ગા અગસ્ત્યાદયઃ ॥ ૩ ॥

એવં વિધેયં પ્રવર્તવ્યાં નારદાદિ મુનીશ્વરાઃ ।

૯કવિશે ભવેન્ક્રમીઃ ચતુર્વિશે સરસ્વતી ॥ ૪ ॥

પદ્મવિશે જિનસ્થાન પદ્મવિશે ચ(ચા)ન્દ્રમેવ ચ ।

પ્રહ્લા વિષ્ણુસ્તથારુદ્રઃ સૂર્યશ્ચ સત્તવિંશતિઃ ॥ ૫ ॥

મૈરવશ્ચળિકાશ્ચૈવ ૯કોનત્રિંશદંશકે ।

તત્પદ ચ પરં શૂન્યં મૂતપ્રેતાદિરાક્ષસા. ॥ ૬ ॥

ક્ષીરાર્ણવ

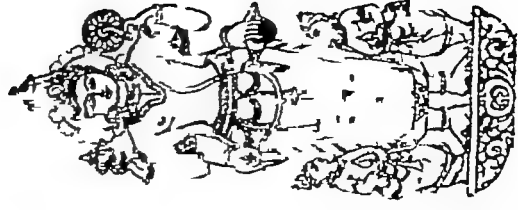
ગર્ભગૃહના દ્વારની ઊંચાઈના બત્રીશ ભાગ કરવા. તેમા નીચેથી આઠ ભાગ શિવલિંગ સ્થાપનના બળુવા. દશમે હરશિવ, બારમે ભાગે શેષશાયિની દષ્ટિ રાખવી; ચૌદમા ભાગે માતૃકા દેવીઓ; સોળમે ભાગે યક્ષ; અઠારમે ભાગે હિમા, રુદ્ર, લક્ષ્મી અને વિષ્ણુ અને વીશમે ભાગે બ્રહ્મા, સાવિત્રી એમ યુગમમૂર્તિની દષ્ટિ રાખવી. ભાં વીશમા ભાગે દુર્ગા-અગસ્ત્ય-નારદ આદિ મુનિની દષ્ટિ રાખવી. એકવીશમા ભાગે લક્ષ્મી, ચોવીશમા ભાગે સરસ્વતી, પચ્ચીશમા ભાગે જિન વીતરાગ, છવીશમા ભાગે ચંદ્રની અને સત્તાવીશમા ભાગે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર અને સૂર્યની દષ્ટિ રાખવી. ઓગણત્રીશમા ભાગે ભૈરવ-ચંડીની દષ્ટિ રાખવી. તે ઉપરના ત્રણ શૂન્ય ભાગમાં ભૂત, પ્રેત અને રાક્ષસની દષ્ટિ રાખવી. ૧-૬

દ્વારોચ્છ્રયોઽષ્ટધામક ઈર્ષ્યમાગં પરિત્યજેત્ ।

સત્તામાષ્ટમે સત્તામાગે દષ્ટિસૂત્ર (ત્રે) સુશોભના (નમ્) ॥ ૭ ॥

વૃક્ષાર્ણવ

સામાન્ય રીતે ઉચ્ચ દેવાનું દષ્ટિસૂત્ર કહે છે કે દ્વારની ઊંચાઈના આઠ ભાગ કરી ઉપરનો આઠમે ભાગ ત્યજ દેવા, અને સાતમા ભાગના કરી આઠ ભાગ કરી તેના સાતમા ભાગે દેવદષ્ટિ રાખવી. ૭

દશાવતાર દેવો

૧ૐર્વદષ્ટિર્વિનાશાય ઇધો ચ મોગહાનિ ચ ।

સુખદા સર્વકાલેષુ સમદષ્ટિર્નસશયઃ ॥ ૮ ॥

ક્ષીરાર્ણવ ઇ. ૧૧૧

કહેલા દષ્ટિસ્થાનથી જો દષ્ટિ જીતી રાખે તો વિનાશ થાય અને જો દષ્ટિ નીચી રાખે તો સમૃદ્ધિનો નાશ થાય. માટે કહેલા સ્થાન સરખું દષ્ટિસૂત્ર રાખવાથી સર્વકાળમાં સુખ જ રહે. તેમા સંશય ન જાણવો. ૮

પ્રતિમા પીઠમાન

દ્વારમધ્યવિમક્ત ચ ત્રિધા મર્જં (ચ) સત્તમિઃ ।

પીઠં ચ માગમેકં તુ શેષં ચ પ્રતિમા મુને ॥ ૯ ॥

સત્તમાર્ગં મવેદ્દારં પદ્માર્ગં ત્રિધા કૃતમ્ ।

દ્વિમાર્ગં પ્રતિમામાનં શેષં પીઠસમુચ્છ્રયમ્ ॥ ૧૦ ॥

દ્વારં પદ્માર્ગિકં ક્ષેપ્યં ત્રિધા પદ્મ પ્રવલ્પયેત્ ।

પીઠં તુ માગમેકેન દ્વિમાર્ગે પ્રતિમા મવેત્ ॥ ૧૧ ॥

ક્ષીરાર્ણવ

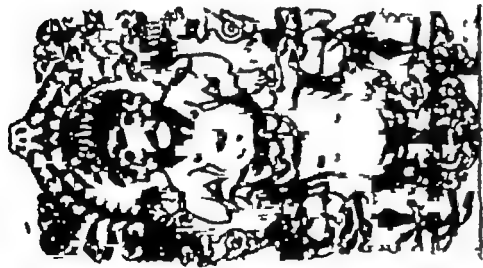
ગર્ભગૃહના દ્વારોદયના આઠ ભાગ કરી ઉપરનો એક ભાગ તથા બાકીના સાત ભાગમા ત્રણ ભાગ કરી તેમા એક ભાગતું પીઠ-સિંહાસન અને બે ભાગતું પ્રતિમામાન જાણવું.—જયેષ્ઠમાન ૯

બીજું માન-દ્વારોદયના સાત ભાગ કરી ઉપરનો એક ભાગ તથા બાકીના છ ભાગમા ત્રણ ભાગ કરી બે ભાગની પ્રતિમા અને એક ભાગતું પીઠ-સિંહાસન જીત્યું કરવું તે મધ્યમમાન જાણવું. મધ્યમ માન ૧૦

૧ દેવતા-દષ્ટિ સ બ ધમાં પૃથક્ પૃથક્ ગ્રંથોમા ભિન્ન ભિન્ન વિભાગ કહેવાથી એકસૂત્રતા મળતી નથી. દીપાર્ણવ અને ક્ષીરાર્ણવ બન્નીશ ભાગ દષ્ટિપદના કહે છે અપરાજિતસૂત્ર ૬૪ ચોસઠ ભાગ કહે છે. ઠંકુર કેરુ વાસ્તુસારમા દશ ભાગ કહે છે. દિગ્બરાચાર્ય વસુનદી નવ ભાગ કહે છે. દષ્ટાંતરૂપ જિન તીર્થ કરની દષ્ટિસૂત્ર જોતા ઉત્તરંગથી નવ આંગુલથી બાવીશ આંગુલ સુધીમા જિન દષ્ટિ આવે એ રીતે તેર આંગુલનો તફાવત રહે છે એમ એકવાક્યતા મળતી નથી. એથી શ્લોક જીતું પ્રમાણ સર્વમાન્ય છે.

પ્રતિમામાનપ્રમાણ

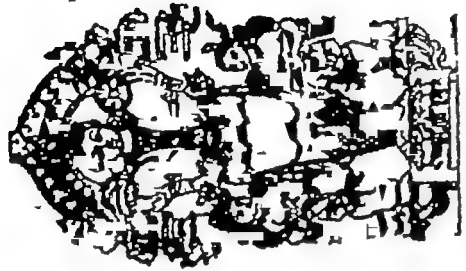
પ્રતિમા માનપ્રમાણ	જેલી પ્રતિમા માન	આ	૧૧	૨૧	૩૧	૪૧	૪૩	૪૫	૪૭	૪૯	૫૧	૫૭	૬૩	૭૩	૮૩	૯૩
	જેઠી પ્રતિમા માન	આ	૬	૧૨	૧૮	૨૪	૨૭	૩૦	૩૩	૩૬	૩૯	૪૨	૫૨	૬૨	૭૨	૮૨
	પ્રાસાદ ગજ હસ્ત		૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૨૦	૩૦	૪૦	૫૦

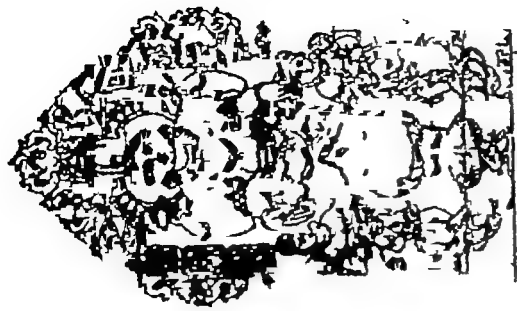
अल्ला

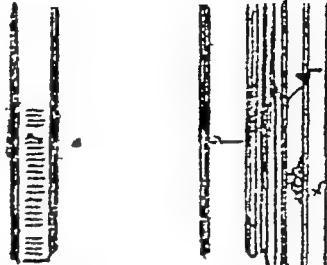
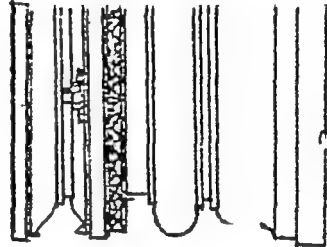
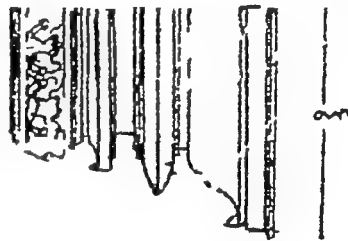
म छेपासरम.ईनी

सूर्य

विष्णु

शुद्धा - नृत्यमण्डप का ऐतिहासिक चित्र।

पीठ-संस्थासन विद्यमान विभाग

ત્રીજું દારોદ્યના છ ભાગ કરી ઉપરનો એક ભાગ ત્યજીને બાકીના પાચ ભાગના ત્રણ ભાગ કન્ટા એક ભાગનું પીઠ-સિંહાસન અને બે ભાગની પ્રતિમા બિચી બજાવી. એ કનિષ્ઠમાન, કનિષ્ઠમાન-૧૧

ભાગ આ રીતે ત્રણ માનપ્રતિમા અને પીઠના બજાવ્યાં.

જેષ્ઠમાન	{	૧ પીઠ	૨ પ્રતિમા	મધ્યમમાન	{	૧ પીઠ	૨ ભાગ પ્રતિમા
		ત્રણ ભાગ				ત્રણ ભાગ	
		૭ ભાગ	૧ તજવો			૬ ભાગ	૧ તજવો
		દારોદ્યના ૮ ભાગ				દારોદ્યના ૭ ભાગ	
કનિષ્ઠમાન	{	૧ પીઠ	૨ ભાગ પ્રતિમા		{	૧ પીઠ	૨ ભાગ પ્રતિમા
		૩ ભાગ				૩ ભાગ	
		૫ ભાગ	૧ તજવો			૫ ભાગ	૧ તજવો
		દારોદ્યના ૬ ભાગ				દારોદ્યના ૬ ભાગ	

॥ इति देवतादष्टिपदस्थापन ॥

॥ ૩ ॥

॥ अथ शिखराधिकारः ॥

शिखराश्च विविधाकाराऽनेकाण्यहकभूषिताः ।

छाद्योर्ध्वપ્રહाराः स्यात् ऊर्ध्वे मृङ्गाणि कारयेत् ॥ ૧ ॥

शृङ्गे शृङ्गे त्वधच्छाद्यमूर्ध्वं शृङ्गातायोऽद्गमम् ।

स्रस्त्राङ्गस्य प्रमाणं तु सपादे मृङ्गमुच्छ्रये ॥ ૨ ॥

સ્કન્ધસ્યાદ્ધોદયે ધપ્તા સર્વકામફલપ્રદા ।

મૂલકર્ણરથાદૌ ચ એકદ્વિત્રિકમો ન્યસેત્ ॥ ૩ ॥

નિરન્વારે મૂલસિતૌ સાન્ધારે અમસિતિષ્ઠુ ।

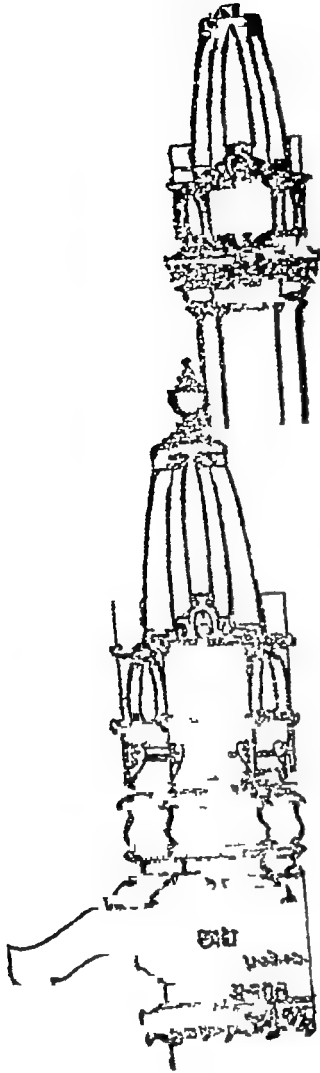
રેખા ગર્ભસમા શસ્તા વિસ્તીર્ણા ધનદા સ્મૃતા ॥ ૪ ॥

રેખામૂલસ્ય દિગમાગે કૂર્યાદગ્રે ષઠંશકાઃ ।

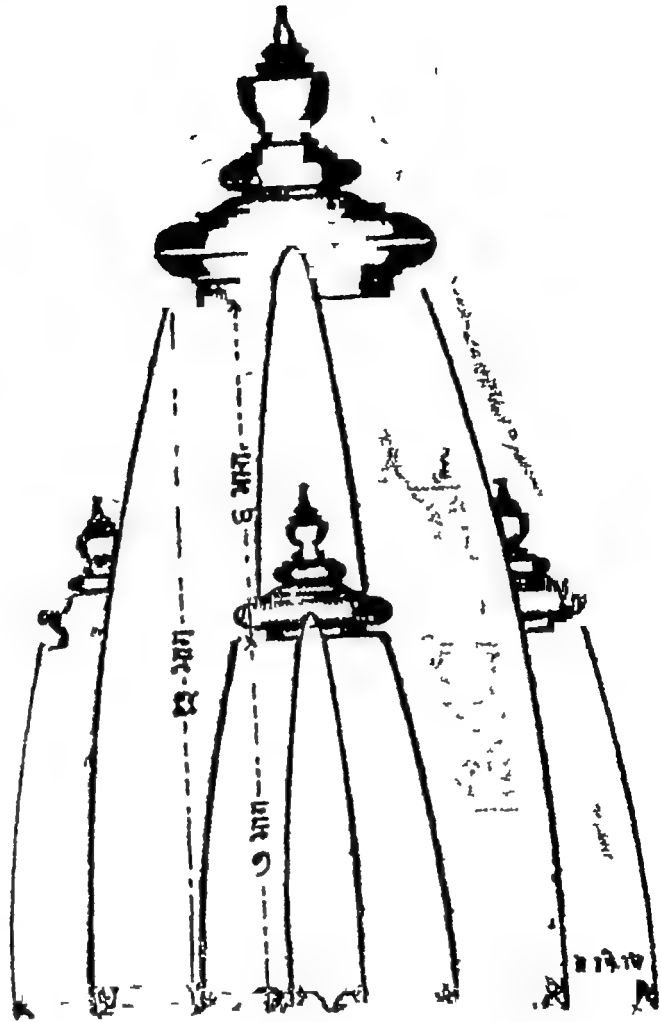
ષડ્વાલ્યે દોષદં પ્રોક્તં પચ્ચમધ્યે ન શોભનમ્ ॥ ૫ ॥

શ્રીરાણેવ

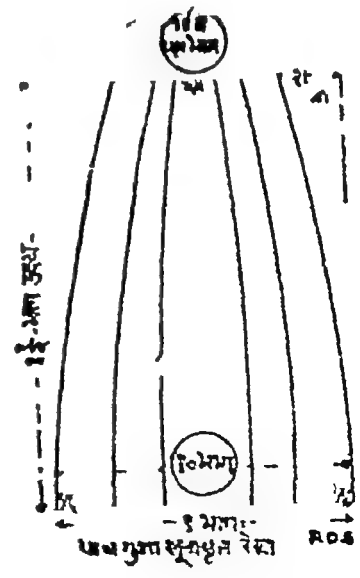
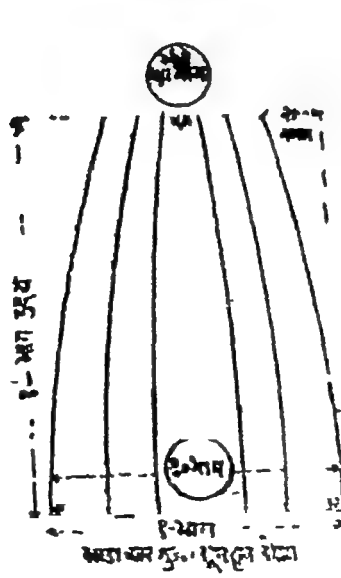
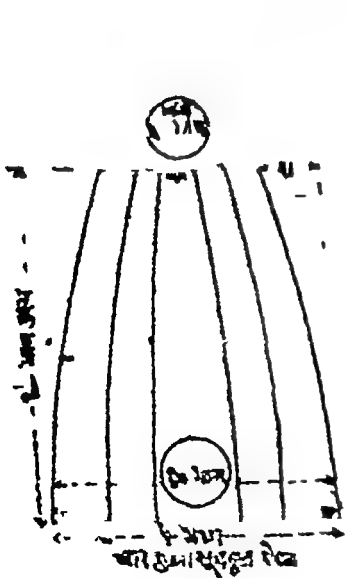
શિખરો અનેક આકારનાં થાય છે. તેના પર અનેક અંડકો ચઢાવી સુશોભિત બનાવાય છે. મંડોવર પર છબ્બ ઉપર પ્રહારનો થર કરી તેના પર શૃંગો ચડાવવા. એક શૃંગની ઉપર બીજું શૃંગ ચડાવતાં અર્ધભાગ છોડવો. પ્રત્યેક શૃંગની નીચે ફરી પ્રહારનો થર ચડાવી પ્રત્યેક શૃંગની નીચેના ભાગમા છાજલી અને ઉદ્દગમ દોઢિયાથી વિભૂષિત કરવા અંગ—ખાંચાના વિસ્તારના

શુ'ગોર્ધ્વશુ'ગ

ઉરુશુ'ગોર્ધ્વ-ઉરુશુ'ગ વિલાગ

ત્રણ પ્રકારે શિખરોદય માન અને તેના સૂત્રવૃત

પ્રમાણથી સવાઈ શુંગની જાંચાઈ (સ્કંધ-ગાંધણ) રાખવી. તે પર શુંગના સ્કંધ વિસ્તારથી અર્ધી જાંચાઈની આમલસારી શુંગ પર ચડાવવી. તે સર્વ કામનાતું ફળ દેનાર જાણવું. મૂળ કર્ણુ-રેખા પ્રતિરથ પર એક બે ત્રણ એમ કહેલા ક્રમ પ્રમાણે શુંગો ચડાવવા. પરંતુ નિરધાર પ્રાસાદની મૂલ ભીંત પર ગર્ભગૃહની અંદરની ફરકતી કઈક વધુ અને સાધાર પ્રાસાદના બમની ભીંતની બહાર શિખરનો વારસો મેળવવો. ગર્ભગૃહથી બરાબર અગર તેથી વધુ વિસ્તારવાળી રેખા-પાયચો રાખવાથી લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧-૪

શિખરના નીચેના રેખા-પાયચા વિસ્તારના દશ ભાગ કરી શિખરના ઉપર સ્કંધ-ગાંધણે છ ભાગ પહોળું રાખવું. છ ભાગથી વધુ રાખવાથી દોષ કહ્યો છે અને પાય ભાગથી ઓછું શોભતું નથી. (આથી સાડાપાય ભાગ પહોળું સ્કંધ-ગાંધણે રાખવું). ૫

રેખામૂલસ્ય વિસ્તારાત્ પદ્મકોશં સમાલિખેત્ ।

ચતુર્થુળેન સૂત્રેણ સપાદશિખરોદયઃ ॥ ૬ ॥

રેખા વિસ્તારમાનેન સપાદેન તદુચ્છ્રયમ્ ।

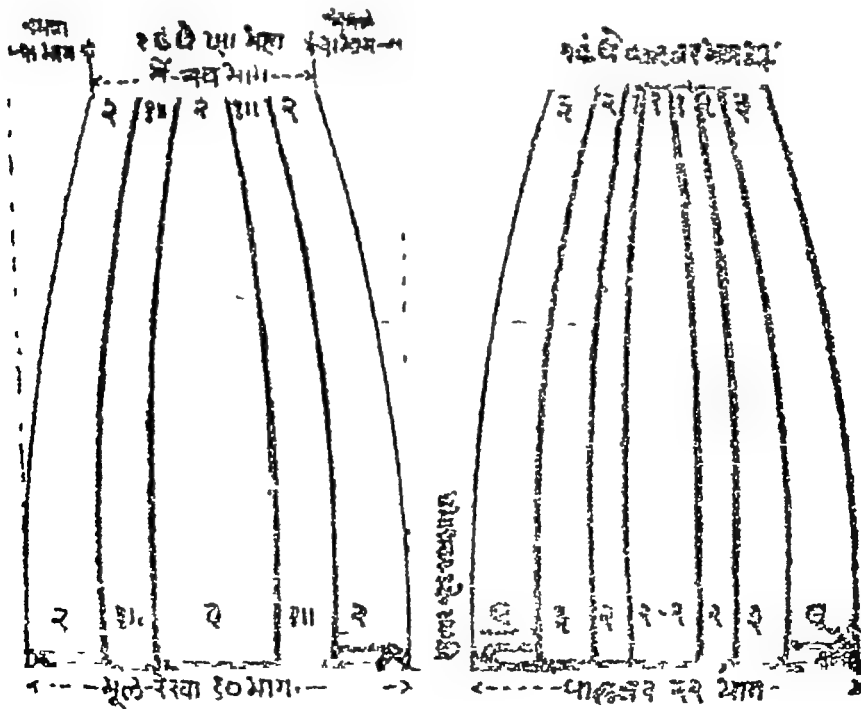
ત્રિભાગસહિતાથૈવ સાર્દ્ધં કૃત્વા વિચક્ષણૈઃ ॥ ૭ ॥

ચતુર્થુળાણિ મદ્રે સ્યુર્લોકાદિપ્રહસલ્યયા ।

ત્રયોદશ સમૂર્ણેઽઘો લુપ્તઃ સ્તોત્રશૃંગકૈઃ ॥ ૮ ॥

ઘન્ટા વાહ્યપ્રમાણં ચ સ્કન્ધે સ્કન્ધે તુ કારયેત્ ।

રેખામૂલે તુ દિગ્મજ્જો કોણઃ કાર્યો દ્વિભાગક ॥ ૯ ॥

વાલંજર-નિરંધાર

વાલંજર-સોધાર (પાલપંજર)

અંશમદ્ર રથ સાર્દ્ધં સ્કન્ધોર્ધ્વે ચ નવાંશકે ।
કોર્ણેયુગાશૈર્મદ્રં ચ દ્વયંશ ત્રયો રથો ભવેત્ ॥ ૧૦ ॥

કીર્ણાર્ણવ

સવાયા શિખરને મૂળ રેખાના પાંચયા વિસ્તારથી ચાર ગણું વૃતસૂત્ર ફેરવવાથી અવિકસિત કમળના આકારની શિખરરેખા = નમણુ થાય. શિખરોદયની ત્રણ પ્રકારે યુદ્ધિમાનોએ રચના કહેલ છે. શિખરના નીચે પાચયે = મૂળ રેખાથી સવાયુ ૨ દોઢું અને ૩ ત્રીજું ૧૬ જિંચાઈના શિખર થાય છે. શિખરના બેદ્રે એકથી નવ સુધી ઉરસુ ગ ક્રમાનુસાર ચડે છે. તેમાં નીચેના પાચયાથી સ્કંધ સુધીની જિંચાઈના તેર ભાગ કરવા. તેમાં નીચેનું ઉરસુ ગ સ્કંધ સુધી સાત ભાગ લુપ્ત-દખાતું રહે અને ઉપર છ ભાગ રહે. (કુલ તેર ભાગ) પાચયાથી સ્કંધ અને સ્કંધથી સ્કંધ સુધીના ભાગ સમજવા. આમલસારો તેથી બહાર જાણવો. મૂળ શિખરના ઉપાગો મૂળ શિખરના પાચયા વિસ્તારના દશ ભાગ કરવા. તેમાં રેખા = કર્ણુ જે જે ભાગના અને દોઢ દોઢ ભાગના પ્રતિરથ અને આખું ભદ્ર ત્રણ ભાગનું રાખવું (કુલ દશ ભાગ થાય). ઉપર સ્કંધ-બાંધણે વિસ્તારમાં નવ ભાગ કરવા. તેમાં બધે ભાગની જે રેખા, દોઢ દોઢ ભાગના જે પદરા અને જે ભાગનું આખું ભદ્ર એ રીતે નવ ભાગ બાંધણે = સ્કંધે સમજવા. ૬-૧૦

છાદ્યોર્ધ્વે સ્કન્ધપર્યન્તમેકર્વિંશતિમાજિતમ્ ।
અક્ષદિગ્દ્રસૂર્યાશ્ચત્રયોદશાંશમુત્તજેત્ ॥ ૧૧ ॥
શુકનાભસ્ય સંસ્થાનં છાદ્યોર્ધ્વે પદ્મધામતમ્ ।
મખ્ડપોર્ધ્વે શુકવળ્લા સમા ન્યૂનાં ન ચાધિકા ॥ ૧૨ ॥

પ્રાસાદના છબ પરથી શિખરના સ્કંધ બાંધણા સુધીની જિંચાઈના એકવીસ ભાગ કરવા. તેમાં નવ, દશ, અગિયાર, બાર અને તેર ભાગ સુધીના શુકનાસતું સ્થાન રાખવું. એ રીતે શુકનાસતું પંચવિધ પ્રમાણ કહ્યું છે. મંડપના ઉપરની ઘંટા અમલસારો શુકનાસની બરાબર રાખવો અગર શુકનાસથી જિંચો ન રાખવો. (શુકનાસથી થોડો નીચે હોય તો દોષ નથી). ૧૧-૧૨

કવલિમાન

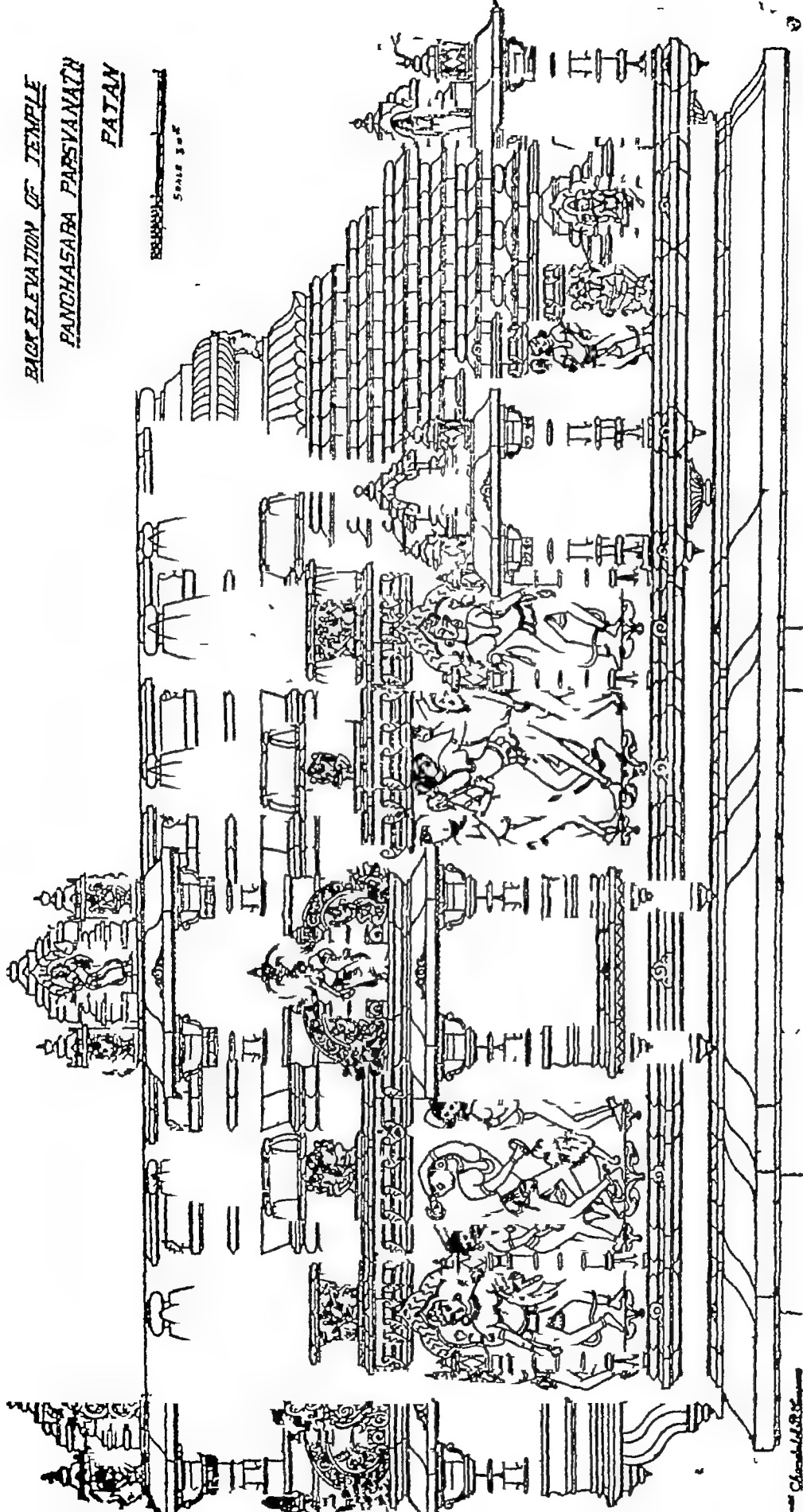
પ્રાસાદસ્ય પુરો ભાગે કૌલિપદ પદાર્ધત્રિક્ ।
તસ્યોર્ધ્વે શુકનાભ ચ એકત્રિન્સપ્તમુદ્રમમ્ ॥ ૧૩ ॥
તસ્યોપરિ સિંહઃ સ્થાપ્યો મખ્ડપકલશસમઃ ।
દ્વિસ્તમ્મઃ શુકનાભાગ્રે વિજ્ઞેયઃ પાદમખ્ડપઃ ॥ ૧૪ ॥

કૌલી લક્ષણ કહે છે પ્રાસાદના આગળ કૌલી ગર્ભગૃહના પદ જોટલી, તેથી અર્ધ કે ત્રીજા ભાગની નિર્ગમ કરવી. તે કૌલી ઉપર શિખરના શુકનાસના એકથી સાત-સુધી ઉત્તરોત્તર દોઢિયા ઉદ્ગમ ચઢાવવા. તે પર સિંહ સ્થાપન કરવો. તે સિંહ અને મંડપ પરના કલશ-પ્રાયઃ સમ હોય તો સારું (કળશ નીચો હોય તો દોષ ન જાણવો.) શુકનાસની આગળ જે સ્તંભોને પાદમંડપ કહે છે. ૧૩-૧૪

BACK ELEVATION OF TEMPLE
PANCHASABA PARSVANATH
PATAN

Scale 3/4" = 1'

PRADYUMN P. S. CHAVHAN
 ARCHITECT

આસાદ છાદોર્ધ્વ, શિખરની જંધા, શુ ગ અને લદ્રતા ગર્વાક્ષ, યાજુમા સંવરણા, ગર્વાક્ષ

કોકિલા લક્ષણ

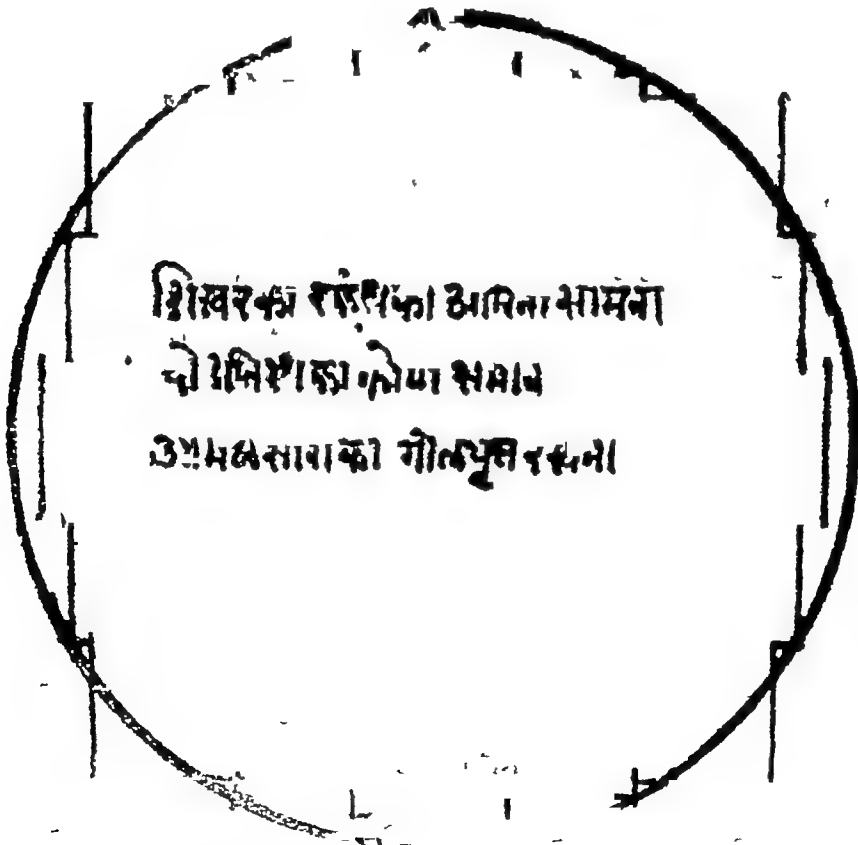
કોળવિસ્તારવિસ્તીર્ણ (ર્ણ) કોકિલા શુભલક્ષણં (ળા) ।

ઉભયોઃ પાર્શ્વયોરેવ એકૈકા ચ પ્રશસ્યતે ॥ ૧૫ ॥

કોળાર્ધે ચ યમદંટવા (દંટ્રા) મિત્તિથૈવ શુભપ્રદા ।

અર્ધલક્ષણસયુક્તા કોકિલાઃ સુફલપ્રદા ॥ ૧૬ ॥

કોકિલા-પ્રાસાદપુત્રનાં લક્ષણ કહે છે-પ્રસાદની કોળા ઉપર ખેડ તરફ શુભ લક્ષણવાળી કોકિલાનાં લક્ષણ કહું છું. કોળીના ખેડ તરફ ભીંત ઉપર એકેક કોકિલા કરવી. તે પ્રશસ્ત જાણવું. ભીંતની જડાર્ધ જેટલું અને કર્ણુ-રેખાના વિસ્તાર જેટલું કોકિલા વિસ્તારનું પ્રમાણ રાખવું. રેખાથી નાની અર્ધ પ્રમાણની કોકિલા કરવાથી 'યમદંટ્રવા' નામનો વેધ ઉત્પન્ન થાય છે. એ રીતે સર્વ લક્ષણવાળી એવી કોકિલા કોળા ઉપર ખેડ તરફ કરવાથી તે શુભ ફળ દેનાર જાણવું. (કોકિલા અર્થાત પ્રાસાદપુત્ર) ૧૫-૧૬.

આમલસારાપ્રમાણ

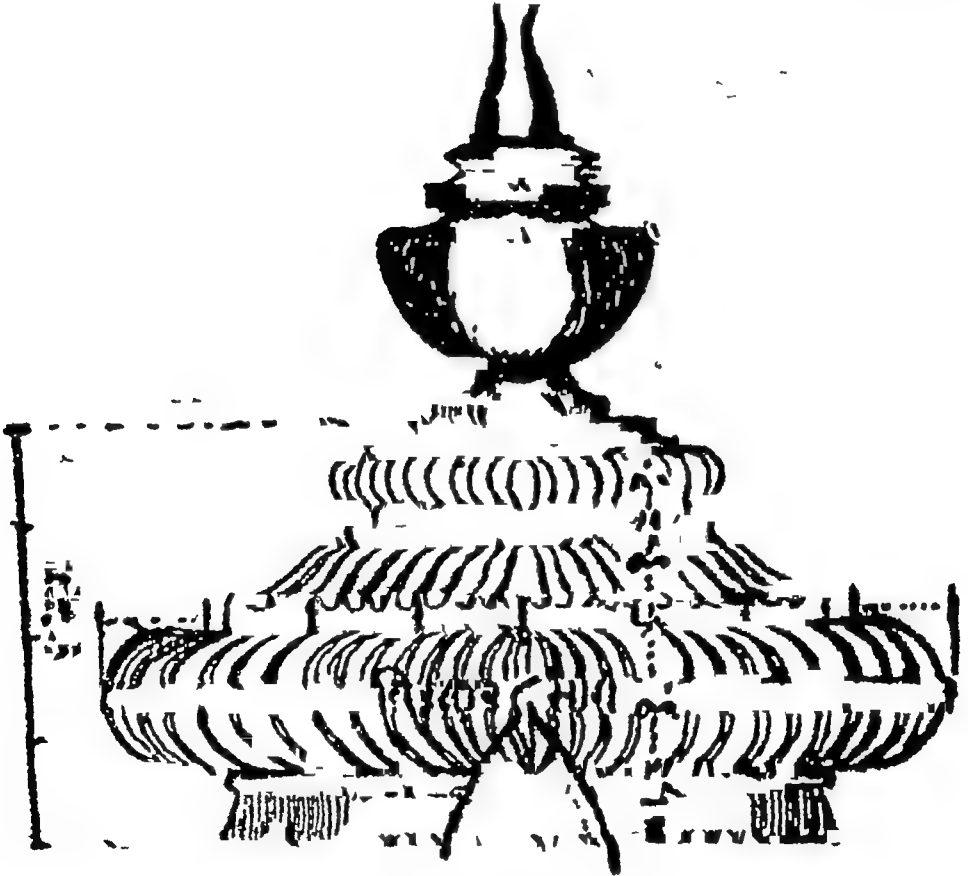
સ્કન્ધઃ પદ્મભાગકો જ્યેષ્ઠઃ સર્વશામલસારકઃ ।

અથવા પ્રતિરચાબુમૌ મધ્યે વૃત્તામલકમ્ ॥ ૧૭ ॥

સત્તમાગમણ્યે (ચ) ચતુષ્ષટ્ઠિ વિમાજિતે ।
 દ્વાર્તિશોદયં કાર્યં ગ્રીવા ભાગ ષઢં ભવેત્ ॥ ૧૮ ॥
 અણ્ઠકં માસ્કરે વિદ્યાત્ અષ્ટચન્દ્રાવિલોકિત્ ।
 ષડ્સાગવામલસારિ ચ નિષ્કાન્તં ચ અતઃ શ્રુણુ ॥ ૧૯ ॥
 અણ્ઠકે દ્વાદશં ભાગ ચ સપ્તમિશ્વન્દ્રકોઢિત(ક)મ્ ।
 ષટ્મિરામલસારિ ચ ચતુર્દશોર્ષ્વકલશાસનમ્ ॥ ૨૦ ॥
 શિવે ચેશ્વરં રૂપં (હ્રુ) ધ્યાનમૂર્તિં વિચક્ષણઃ ।
 શિશ્વરકર્ણે પ્રસ્થાપ્યં જિને કૂર્યાજ્જિનેશ્વરમ્ ॥ ૨૧ ॥

ક્ષીરાર્જવ

અમલસારો કળશસહિત

હવે આમલસારાનું પ્રમાણ અને વિલાગ કહે છે. શિખરના સ્કંધ-ખાધણે છ લાગ હોય તો આમલસારો સાત લાગ પહોળો કરવો અથવા સ્કંધ-ખાધણેના ઉપાગોના બે પ્રતિરથ-પદરાના તિર્થગ્રામ ખરાબર આમલસારાનો વિસ્તાર કરવો. (આ બન્ને પ્રમાણ મળી રહે છે). આમલસારા વિસ્તારના આગળ સાત લાગમા ચોસઠ લાગ આમલસારાના પહોળાઈના કરવા અને બીજી લાગ જીર્ણાર્થના કરવા. તેમાં ગણું છ લાગ, મોટો અંક ૧૨ લાગ, આઠ લાગ ચંદ્રસ

અને છ ભાગની આઝરી-રામલસારી કરવી. એ રીતે બત્રીશ ભાગ આમલસારાના ઉદયના જાણવા. હવે નિકાળા પહોળાઈના ભાગ સાલજો. મોટા અડક બાર ભાગ, ચદ્રસૂ સાત ભાગ અને છ ભાગ રામલસારી-આઝરીના અને તે પર કલશાસન ચૌદ ભાગ (ગર્ભાથી સાત ભાગ) રાખવા. એ રીતે ચોસઠ ભાગ પહોળાઈના અને બત્રીશ ભાગ ઊંચાઈના આમલસારાના જાણવા. શિખરના સ્કંધ ઉપર ખૂણે શિવ ઈશ્વરની ધ્યાનમૂર્તિ કે તાપસ બેસારવા. જો જિનનો પ્રાસાદ હોય તો જિનેશ્વરની મૂર્તિ સ્કંધના ખૂણે બેસાડવી ૧૭-૨૧

ધ્વજાધાર-સ્તંભવેધ પ્રમાણ

પ્રાસાદે પૃષ્ઠદેશે તુ દક્ષિણે ચ પ્રતિરથે ।

ધ્વજાધારસ્તુ કર્તવ્યં ઈશાને નૈઋત્યેડથવા ॥ ૨૨ ॥

રેલોર્ષે વધમે માગે સૂત્રાંશપાદવર્જિતમ્ ।

ધ્વજાધારસ્તુ કર્તવ્યો દક્ષિણે ચ પ્રતિરથે ॥ ૨૩ ॥

સ્તંભમે વેધસ્તુ કર્તવ્યો મિત્તિ પષ્ટાંશકમ્ ।

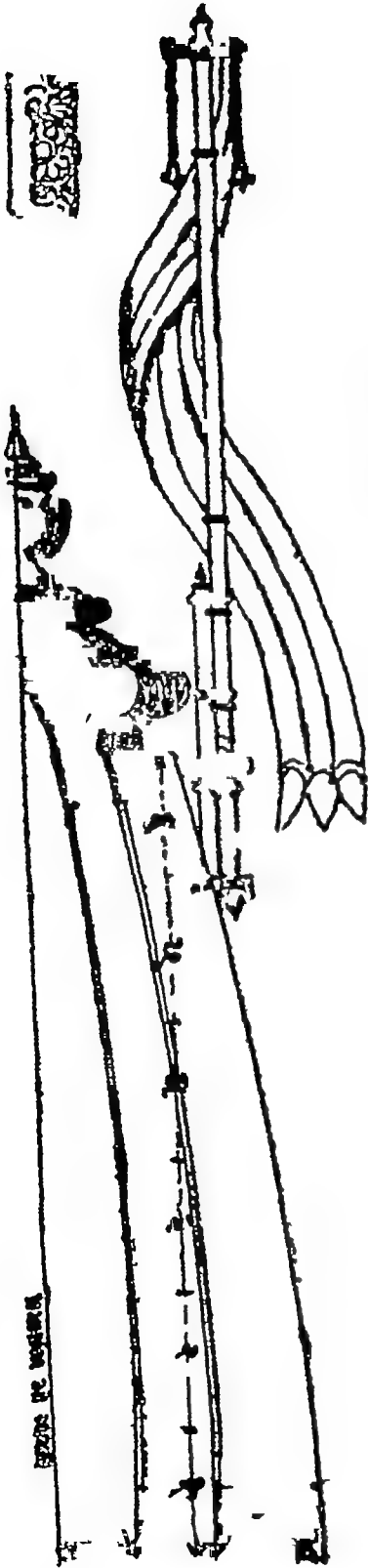
ક્ષીરાર્ણવ

શિખરના ધ્વજાદડનું સ્થાન

પ્રાસાદના પાછલા ભાગમા જમણી તરફના પ્રતિરથે ધ્વજાધાર (સ્તંભવેધ) કરવો. જો પૂર્વ મુખનો પ્રાસાદ હોય તો નૈઋત્ય કોણ તરફ અને જો પશ્ચિમ મુખનો પ્રાસાદ હોય તો ઈશાન કોણ તરફ ધ્વજાદડ માટે ધ્વજાધાર રાખવો. ૨૨

૨ ધ્વજાધારનો અર્થ ધ્વજાદડને ધારણ કરનાર. કલાખો (લામસા) આ વિષયમા શિલ્પિ-વર્ગમા થોડો વાદવિવાદ છે. એક પક્ષ કહે છે કે ધ્વજાધાર એટલે ધ્વજાદડને ધારણ કરનાર ધ્વજાપુરુષ આહી કરવો જોઈએ અને તેવા ધ્વજાપુરુષ કેટલાક જૂના મંદિરોમા છે પણ ખરા.

કેટલાક જૂના મંદિરોમા ધ્વજાધાર-લામસા કલાખોપર ધ્વજાદડ ઊભો કરેલો જોવામા આવે છે. ત્યાં ધ્વજાપુરુષની આદૃતિ નથી વળી તે ધ્વજાધાર મૂળરેખાના ૨૪ ભાગ કરી તેના ત્રીજા ભાગે બાધણા સ્કંધથી નીચે આ ધ્વજાધાર રાખવાનું કહ્યું છે. શાસ્ત્રોક્ત વિધાન આ છે. છતાં કોઈ દષ્ટાંતોને પ્રાધાન્યત્વ આપી સ્કંધ બાધણાના બરાબર ધ્વજાપુરુષ હોવો જોઈએ અને તે પણ સ્કંધમા આમલસારામા ધ્વજાદડને સ્થાપન કરે છે. આ રીત અશાસ્ત્રીય છે. ક્ષીરાર્ણવમા સ્કંધમા-બાધણામા દંડસ્થાપન કરવામા ઘણો દોષ કહ્યો છે. તે આમલસારામા ધ્વજાદડ સ્થાપન તો ન જ કરાય વળી સ્કંધથી ૩/૨૪ અંશ જો ધ્વજાધારનું સ્થાન ખરેખર શાસ્ત્રીય રીતે હોય તો આમલસારાથી દંડ બહાર જ રહે તેમા શંકા નથી. જેઉપક્ષ ધ્વજાધારના સ્વરૂપ અને સ્થાન માટે જુદા છે પરંતુ ધ્વજાધારની અગત્યતાને તો બેઉ પક્ષ સ્વીકારે છે જૂનાં દષ્ટાંતો એ પ્રમાણ ન ગણી શકાય. શાસ્ત્રાધાર જે હોય તે સાચો અને સ્વીકારવો જ જોઈએ. ન્યાય શાસ્ત્રાધાર ન હોય ત્યાં જૂના પ્રાચીન દષ્ટાંતોને માનવા રહ્યા તેવા સમયે વાદવિવાદ ન જોઈએ શાસ્ત્રના અર્થઘટન જુદી રીતે કરી પોતાના મતનું સમર્થન કરવું એ દુરાગ્રહ ન હોવો (રાખવો) જોઈએ.

શિખરની મૂળ રેખાના પાયયાથી સ્કંધ પાંધણા
સુધીની ઊંચાઈના છ ભાગ કરીને તેના ઉપરના છઠ્ઠા ભાગમાં
ચોથો ભાગ હીન કરીને પાંધણાથી નીચે ધ્વજધાર કરવો
ઝેટલે રેખાની ઊંચાઈના ૨૮ ભાગ કરી સ્કંધ-પાંધણાથી
ત્રણ ભાગ નીચે ધ્વજધાર શિખરના પાછળ જમણી તરફ
પઢરામા કરવો. આ ધ્વજધારને સ્તંભવેધ પણ કહે છે.
તે ભીતના છઠ્ઠા ભાગ જેટલો કરવો. ૨૩

કલશમાન

પ્રાસાદસ્યાષ્ટમાશેન કલશાણ્ડકે (ક) વિસ્તરે ।

પોઢશાંશાધિકો જ્યેષ્ઠો હીનમાને કનીયસઃ ॥ ૨૪ ॥

ગ્રીવાપીઠ મહેત્માગ ત્રિમાગેનાણ્ડકં તથા ।

કર્ણિપત્રી દ્વિમાગં ચ ત્રિમાગ વીજપૂરકમ્ ॥ ૨૫ ॥

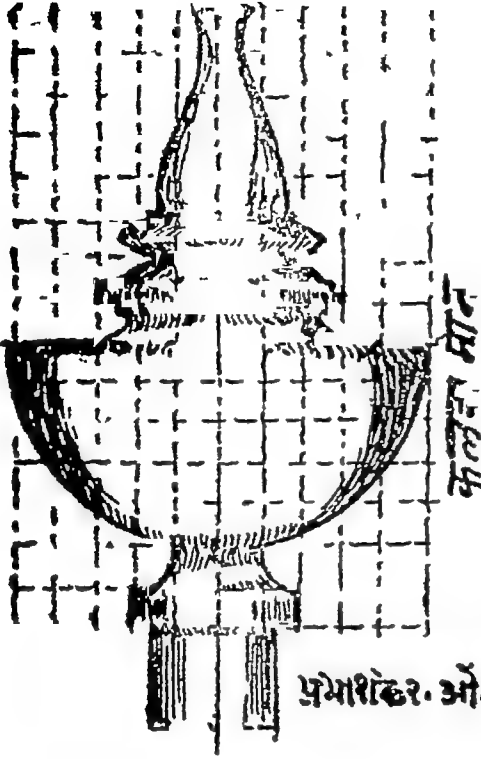
૯કાંશોડ્યે મૂલે દ્વૌ વહિવેદાંશકર્ણિકા ।

ગ્રીવા દ્વૌ પીઠમર્દ્દ દ્વૌ પઢ્માગવિસ્તરા ॥ ૨૬ ॥

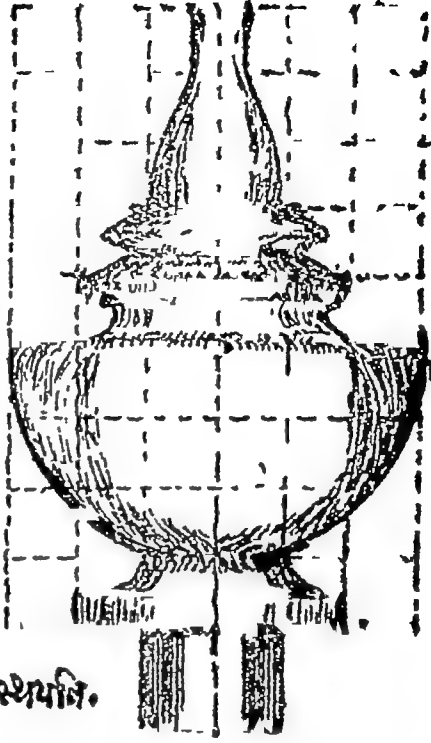
વાસ્તુમંજરી

ધ્વજધારતુ સ્થાન માન

૧૦ X ૧૫ કળશમાન

૪ X ૮ ભાગ કળશમાન

પ્રભાશંકર. ઓ. સ્થપતિ.

શિખરનું કળશમાન-

પ્રાસાદ કર્ણ-રેખા વિસ્તાર હોય તેના આડમા ભાગનો કળશવિસ્તાર રાખવો તે મધ્યમાન. તેનો સોળમો ભાગ વધારવાથી જ્યેષ્ઠમાન અને સોળમો ભાગ ઘટાડવાથી કનિષ્ઠમાન થાય. કળશ વિસ્તારથી દોઢો ઉંચો કરવો. તેના ઉંચાઈના માનમા નવભાગ કરવા. તેમા એક ભાગ પીઠ ગળાનો; તે પર એક પડધો ત્રણ ભાગ, કર્ણિકા ને છજી એક એક ભાગની એટલે બે ભાગ અને તે પર દોડસો-બિજોર ત્રણ ભાગનો કરવો. એ પ્રકારે કુલ નવ ભાગ ઉદ્યના જાણવા. હવે કળશના વિસ્તાર ભાગ કહે છે. દોડસા બિજોરનો અગ્ર ઉપરનો એક ભાગ, નીચે મૂળમા બે ભાગ, કણી ત્રણ ભાગ, છજી ચાર ભાગ, એક પડધો છ ભાગ વિસ્તાર નીચે ગળુ બે ભાગ અને તેની નીચેની પડધી ચાર ભાગ એ રીતે કળશવિસ્તાર છ ભાગ જાણવો ૨૪, ૨૫, ૨૬ ૩

૩ કળશના બીજા પાણુ માન કહે છે-

રેખાયાં પદ્મમાશેન કલશં કારયેદ્ બુધં ।

ઘન્ટાવિસ્તારપાદેન તત્પાદેન યુતં પુનઃ ॥

इत्थं कलशविस्तारं उच्छ्रयस्तस्य सार्द्धतः ।

દીપાબીજ.

શિખરમા ઉપયોગી કળગના અન્યમાન કહ્યા છે શિખરના કે હિરુગ કે શૃંગના પાચયા વિસ્તારના પાચમા અશે કળશનો વિસ્તાર પ્રુદ્ધિમાન પુરુષોએ કરવો

બીજુ પ્રમાણુ આમલસારાના વિસ્તારના ચોથા ભાગમા ફરી તેના ચતુર્થાંશ ભાગની વૃદ્ધિ કરતાં જે વિસ્તાર આવે તેટલો કળશનો વિસ્તાર રાખવો. અર્થાત્ આમલસારા વિસ્તારથી સવાયા ફરીને તેનો ચતુર્થાંશ કળશવિસ્તાર કરવો. વિસ્તારથી દોઢો જીવો કરવો.

દખ્ખ વીર્યમાન

પ્રાસાદકોળમયાદા સત્તહસ્તા ન મધ્યતઃ ।

ગર્ભમાનેન કર્તવ્ય હસ્તઃ સ્યાત્પચ્ચવિંશતિઃ ॥ ૩૩ ॥

રેલામાનં ચ કર્તવ્યં યાવત્પચ્ચાસહસ્તકમ્ ।

અષ્ટમાશ યદા હીનાધિક્યં કન્ય જ્યેષ્ઠમાનતઃ ॥ ૩૪ ॥

ક્ષીરાર્ણવ

ધ્વજદંડની જડાઈનું માન કહે છે. એક હાથના પ્રાસાદને પોણા આગુલ જડો ધ્વજદંડ રાખવો. બેથી પચીસ હાથ સુધીના પ્રાસાદોને પ્રતિહસ્તે અર્ધા અર્ધા આગુલની વૃદ્ધિ જડાઈમા કરવી. છવ્વીશથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે પા પા આગુલની વૃદ્ધિ દંડની જડાઈમા કરતા જવી. એકી (વિષમ) પર્વ = ગાળા અને બેકી (સમ) ત્રીથી = કાકણીનો ધ્વજદંડ સુખ દેનાર જાણવો. ૩૧-૩૨

હવે ધ્વજદંડની લખાઈનું માન કહે છે. એકથી સાત હાથ સુધીના પ્રાસાદને બહાર રેખા વિસ્તારે હોય તેટલો ધ્વજદંડ લાખો રાખવો. આઠથી પચીસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને ગર્ભગૃહના માન જેટલો ધ્વજદંડ લાખો રાખવો. છવ્વીશથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને શિખરની રેખા માને-પાયચા જેટલો વિસ્તાર-ધ્વજદંડ લાખો રાખવો. જે માન આવ્યું હોય તે મધ્યમાન જાણવું. તેનો આઠમો અંશ અધિક કરવાથી જેઠમાન અને આઠમો અંશ ઘટાડવાથી કનિષ્ઠમાન (ધ્વજદંડવું) જાણવું. ૩૩-૩૪

દખ્ખકાષ્ઠ

શિશપઃ વશસ્વદિરમધુકોરણચન્દન ।

સુવૃતઃ સારદારશ્ચ ગ્રન્થિકોદરવર્જિતઃ ॥ ૩૫ ॥

ધ્વજદંડનું કાષ્ઠ સીસમ, વાસ, ખેર, મહુડા કે ચંદનનું પસદ કરવું કાષ્ઠ ગાઠવાળું ન હોવું જોઈએ. ૩૫

૪ ધપ્તોદયપ્રમાણેન સ્તમ્ભિકોદયઃ કારયેત્ ।

ધ્વજાવતી સ્તમ્ભિકા ચ ચાષ્ઠશ્રવા (વ) વૃતાસ્તથા ॥

તદૂર્ધ્વે કલશં કુર્યાત્ વશવન્ધપ્રતિહસ્તકે ॥ ૩૬ ॥

દીપાર્ણવ

ધ્વજદંડની સાથે ઊભી સ્તંભિકા ધ્વજધારથી આમલસારા સુધીના પ્રમાણની અષ્ટાશ કે ગોળ કરવી તેના પર મોગરો કરવો. ધ્વજદંડ અને સ્તંભિકાને મજબૂત ત્રાખાના પાટના બંધો ગળે ગળે જડવા. ૩૬

૪ ધ્વજદંડ સાથે સ્તંભિકા આમલસારા જેટલી જાંચી રાખી ધ્વજદંડની સાથે ખાંધવી આ પ્રમાણે અપરાજિત આદિ પ્રાચીન ગ્રંથોમા સ્પષ્ટ આપેલ છે વર્તમાનમા સ્તંભિકાની પ્રથા નથી. તેથી કેટલાક શિલ્પીઓ સ્તંભિકાને નિરર્થક માને છે. પરંતુ શાસ્ત્રોમા તેનો પાઠ છે. મંડનસૂત્રધારે કે નાયુએ સ્તંભિકા વિશે કહ્યું નથી. સક્ષિપ્ત સંકલનના હેતુથી તેણે કહ્યું ન હોય.

દળ્લમર્કટિમાન

તદૂર્ધ્વે ચ પદંશેન મર્કટી ચાર્દવિસ્તરા ।

તતઃ ત્રિમાગમુત્સેધં ચ કિલ્કિણી ધળ્લમળ્લિહતા ॥ ૩૭ ॥

અર્દ્ધચન્દ્રાકૃતિશ્ચૈવ પાર્શ્વે કાર્યો ગગારકા (કઃ) ।

તસ્યોર્ધ્વે કલશઃ કાર્યઃ પચ્ચમાગેન દીર્ઘતા ॥ ૩૮ ॥

પતાકાપ્રમાણ

ધ્વજાદળ્લમાનેન પતાકા ચાષ્ટાશવિસ્તૃતા ।

ત્રિમિર્વા પચ્ચમિઃ શિલૈઃ મળિવન્ધ ચ શોમિતમ્ ॥ ૩૯ ॥

ધ્વજ્જદંડની ઉપર દંડની લગાઈના છઠ્ઠા ભાગે પાટલી લાખી કરવી. તેનાથી અર્ધ પહોળા અને પહોળાઈના ત્રીજા ભાગે જાડી રાખવી. પાટલીને કાકણીઓ અને ધંટિકાઓથી શોભતી કરવી. પાટલીમાં નીચે અર્ધચંદ્રને બે બાજુ ગગારકોની આકૃતિ કરવી. પાટલી ઉપરના ભાગમાં તેની લગાઈના પાચમા ભાગ પ્રમાણનો કળશ બિંચો કરવો. ૩૭-૩૯

નિચિન્હ (ધ્વજ) શિખરં દષ્ટ્વા ધ્વજાહીન ન કારયેત્ ।

અસુરા વાસમિચ્છન્તિ ધ્વજહીને સુરાલયે ॥ ૪૦ ॥

દીપાર્ણવ

તૈયાર થયેલું શિખર ધ્વજ વગરનું રાખવું નહિ અર્થાત્ દેવપ્રતિષ્ઠા કરી લેવી, કારણ કે ધ્વજરહિત શિખર જોઈને (છ માસ સુધી) ભૂત, રાક્ષસ ને અસુરો પ્રાસાદમાં વાસ કરવાની ઇચ્છા કરે છે તેથી ધ્વજ વગરનું શિખર ન રાખવું અર્થાત્ દેવપ્રતિષ્ઠા કરીને ધ્વજ ચડાવી દેવી. ૪૦

॥ ઇતિ શિખરાધિકારઃ ॥

॥ ૪ ॥

॥ અથ મળ્લપાલિકારઃ ॥

અયાતઃ સમ્પ્રવક્ષ્યામિ મળ્લપાનાં તુ લક્ષણં ।

પ્રાસાદસ્ય પ્રમાણેન મળ્લપ કારયેદ્ બુધઃ ॥ ૧ ॥

પ્રથમં સમં સપાદસાર્દ્ધં ચ પાદોનદ્વયમ્ (મેવ ચ ।)

દ્વિગુણં ચાપિ કર્તવ્ય સપાદદ્વયમેવ ચ ॥ ૨ ॥

સાર્દ્ધદ્વયં તુ કર્તવ્યં અતઃ ઊર્ધ્વં ન કારયેત્ ।

ઇતિ સત્તમા પ્રમાણ-સૂત્ર વાસ્તુવિદ્ધિરુદાહિતમ્ ॥ ૩ ॥

હવે હું પ્રાસાદના મંડપોનું લક્ષણ કહું છું. પ્રાસાદના પ્રમાણથી બુદ્ધિમાન શિલ્પીએ મંડપ કરવો. પહેલો સમઐટલે પ્રાસાદ જેવડો, બીજો સવાયો, ત્રીજો દોઢો, ચોથો પોણા બે ગણો, પાચમો બમણો, છઠ્ઠો સવા બે ગણો અને સાતમું પ્રમાણ પ્રાસાદથી અઢી ગણો મંડપ વિસ્તારમા કરવો. તેથી વધુ ન કરવો એ રીતે વાસ્તુશાસ્ત્રના જ્ઞાતાઓએ સાત પ્રમાણસૂત્રો મંડપના કહેલા છે ૧-૩

સમ સપાદપચ્ચાશત્યર્ચન્ત દશહસ્તકમ્ ।

દશપદ્મહસ્તે સાર્દ્ધ ચતુર્હસ્તે દ્વયપાદન (દોનમ્) ॥ ૪ ॥

ત્રિહસ્તે દ્વિગુણં તદ્વિશિષ્ઠા ચતુષ્ઠિકા ।

ચતુષ્ક ચાઽપિ ચાર્દાશં શુક્લસ્તમ્ભાનુસારત્ (ત) ॥ ૫ ॥

ક્ષીરાર્જવ

પચાસ હાથથી દશ હાથના પ્રાસાદને મંડપ પ્રાસાદ જેવડો કરવો અથવા સવાયો મંડપ કરવો. દશથી પાચ હાથ સુધીના પ્રાસાદને દોઢો મંડપ કરવો ચાર હાથનાને પોણા બે ગણો, ત્રણ હાથનાને બે ગણો અને એથી ઓછા માપના દેવાલયને વિચિત્ર એવી યોજી કરવી. યોજી ચોરસ કે અષ્ટાશ શિખરના શુક્લસ્તમ્ભને અનુસરતી પાદમંડપ જેવી કરવી ૪-૫

ગૂઢલિંગ (:) તથા નૃત્યક્રમેણ મજ્જપત્રય ।

પ્રાસાદે રાજે પ્રતોલ્યે વાપિદ્વારાગ્ર એવ ચ ॥ ૬ ॥

અપરાજિત

મંડપોના ત્રણ સામાન્ય પ્રકાર—ગૂઢમંડપ, સ્ત્રિકમંડપ અને નૃત્યમંડપ. એ ત્રણે પ્રકારના મંડપો દેવપ્રાસાદ આગળ કે ગજપ્રાસાદ આગળ, પ્રતોલ્યા આગળ કે જલાશયોના દ્વાર આગળ એમાના મંડપ કરવા. ૬

લિંગમજ્જપાઃ

અનિવેદપદ્મસતનવચતુષ્ઠિકાન્વિતઃ ।

અગ્રે મંદ્રં દ્વિપાર્શ્વે દ્વે ચાગ્રપાર્શ્વે (દ્વ)યોસ્તથા ॥ ૭ ॥

અગ્રતલિંગચતુષ્ઠિકયથ (અથ તથા) પાર્શ્વેદ્વયોઽપિ ચ ।

મુક્તકોળો ચતુષ્કયો ચેદિતિ દ્વાદશમજ્જપા ॥ ૮ ॥

નામામિધાન—

સુમદ્રસ્તુ કિરીટં ચ હુન્દુમિ પ્રાન્ત એવ ચ ।

મનોહરશ્ચ શાન્તશ્ચ નન્દી(ન્દા)લ્લશ્ચ સુદર્શન ॥ ૯ ॥

રમ્યશ્ચ નુનામધ્ય સિંહસૂર્યાત્મકસ્તથા ।

ત્રિ(ત્રિ)ગૂણમે ત્રિકે લ્યાત દ્વાદશા મુક્તમજ્જપાઃ ॥ ૧૦ ॥

બાર પ્રકારના સ્ત્રિકમંડપની રચના કહે છે. એક પદની ચોક્કા 'સુલદ્ર' (૨) ત્રણ પદને 'કિરીટ' (૩) ત્રણ પદ આગળ એક ચોક્કા 'કુન્દુલિ' (૪) છ ચોક્કા 'પ્રાત' (૫) છ ચોક્કા પદ આગળ એક પદ વધારવાથી 'મનોહર' (૬) નવ પદની 'શાન્ત' (૭) નવ પદ આગળ એક પદની ચોક્કાને 'નંદ' (૮) નવ ચોક્કાને બાજુના બે પદ વધારવાથી 'સુદર્શન' (૯) ૧૧ પદના સુદર્શન આગળ એક પદ વધારવાથી 'રમ્યક' (૧૦) રમ્યકને આગળ ત્રણ ચોક્કા કરવાથી 'સુનાભ' (૧૧) સુનાભને પાછલી પકિતમા બે બાજુ એકેક પદ વધારવાથી 'સિંહ' (૧૨) પાંચ પદની ત્રણ પકિતની આગળ ત્રણ પદની ચોક્કાઓ કરવાથી 'સૂર્યાત્મક' નામે બારમો સ્ત્રિક મંડપ થાય. એ રીતે સ્ત્રિક પ્રકારના બાર મંડપોની રચના એકથી અઢાર પદની કહી, ગૂઢ મંડપો આગળ બહાર આવા સ્ત્રિક મંડપો કરવા. ૭-૧૦

પુષ્પાદિ ૨૭ મંડપા:-

પુષ્પકોડય ચતુઃષ્ટિ આયો દ્વાદશસ્તમ્ભકાઃ ।

પુષ્પકાદ્ દ્વૌ દ્વૌ હીના સ્યુ મજ્જપા સપ્તવિંશતિઃ ॥ ૧૧ ॥

અપરાજિત-

ચોક્કા સ્તંભોના પુષ્પકાદિ ૨૭ મંડપોમા પહેલા બાર સ્તંભોના સુલદ્ર નામના મંડપથી બબ્બે સ્તંભોની વૃદ્ધિ કરવાથી ૬૪ સ્તંભોનો પુષ્પક મંડપ રજમો થાય. અર્થાત્ પુષ્પક મંડપના ૬૪ સ્તંભોમાથી બબ્બે સ્તંભો ક્રમથી ચોક્કા કરવાથી ૨૭ મંડપો થાય. ૧૧

(આ ૨૭ મંડપોના નામ સ્તંભ સંખ્યા સાથે આ સાથે આલેખમા આપેલાં છે.)

મેર્વાદિમજ્જપા:-

સૂર્યોત્તરશતં સ્તમ્ભા ભૂમિકા પચ્ચષોઽર્ચિતાઃ ।

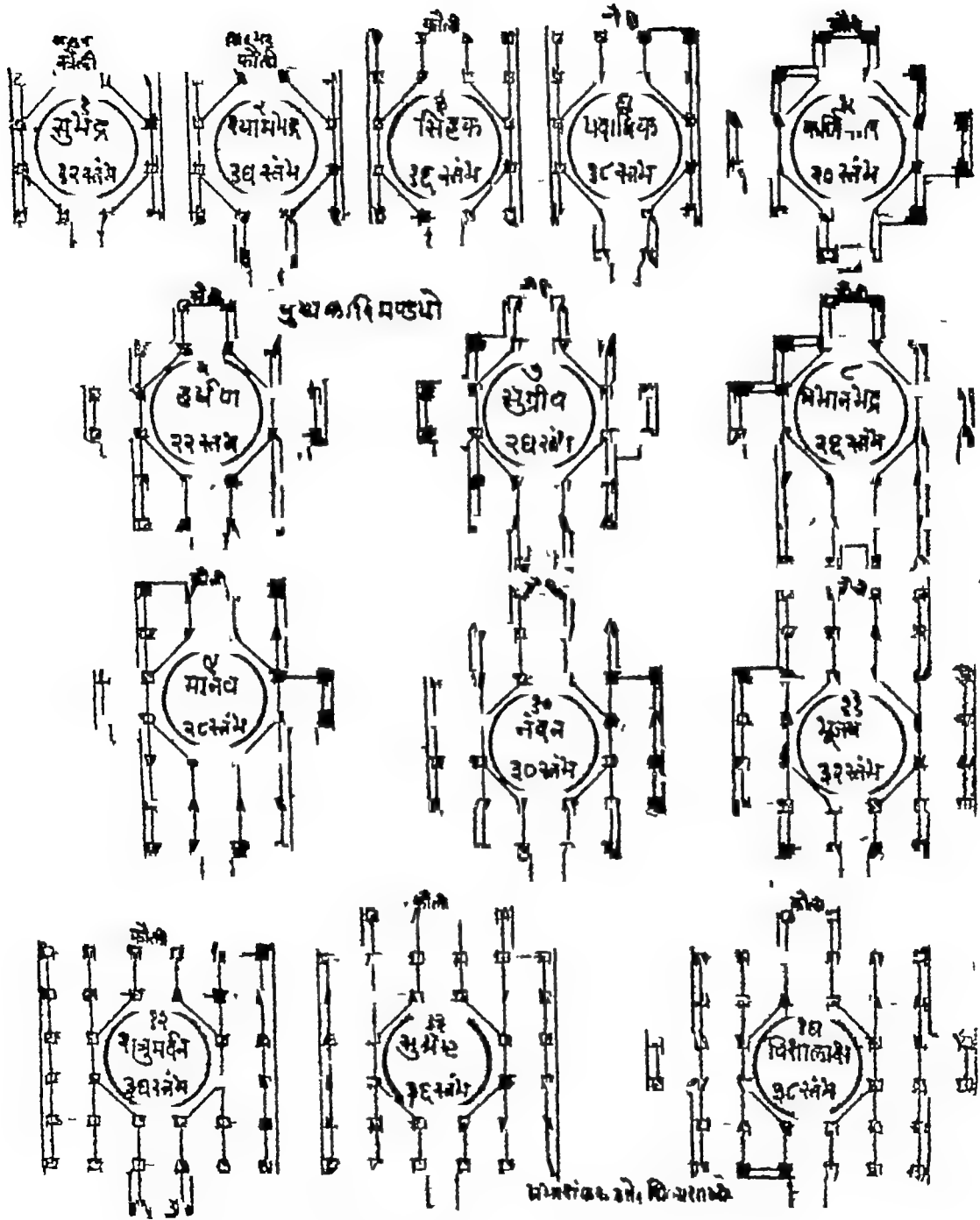
મેરુમજ્જપ ડક્તાશ્ચ દ્વિમૈમેર્ધ્વં ચ માજ્જતઃ ॥ ૧૨ ॥

દ્વૌ દ્વૌ સ્તમ્ભૌ દ્વિયોગાન્મજ્જપાઃ સ્યુરનુક્રમાત્ ।

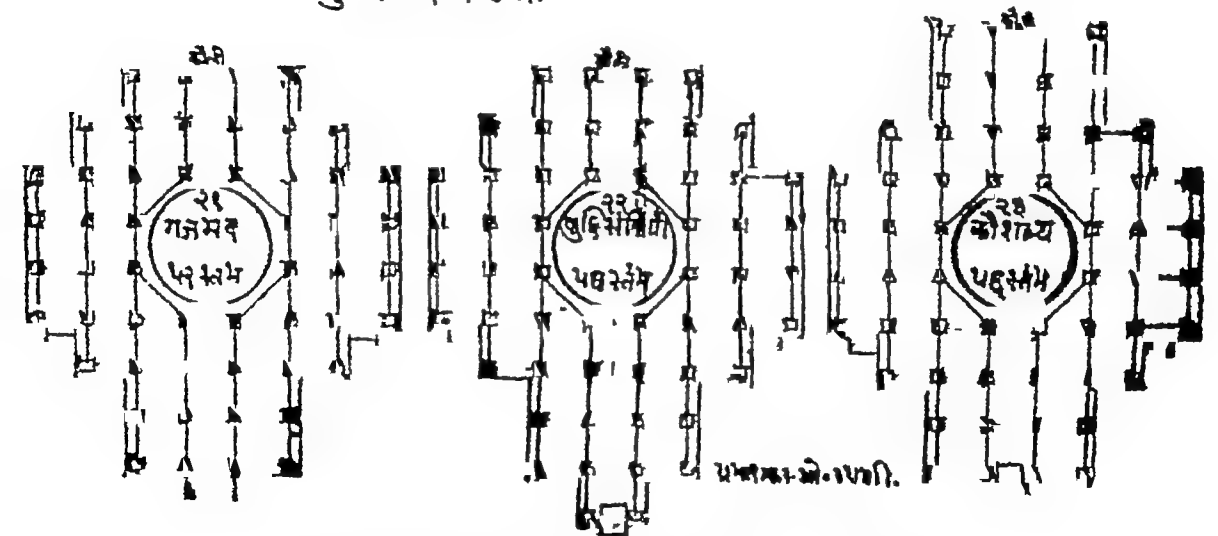
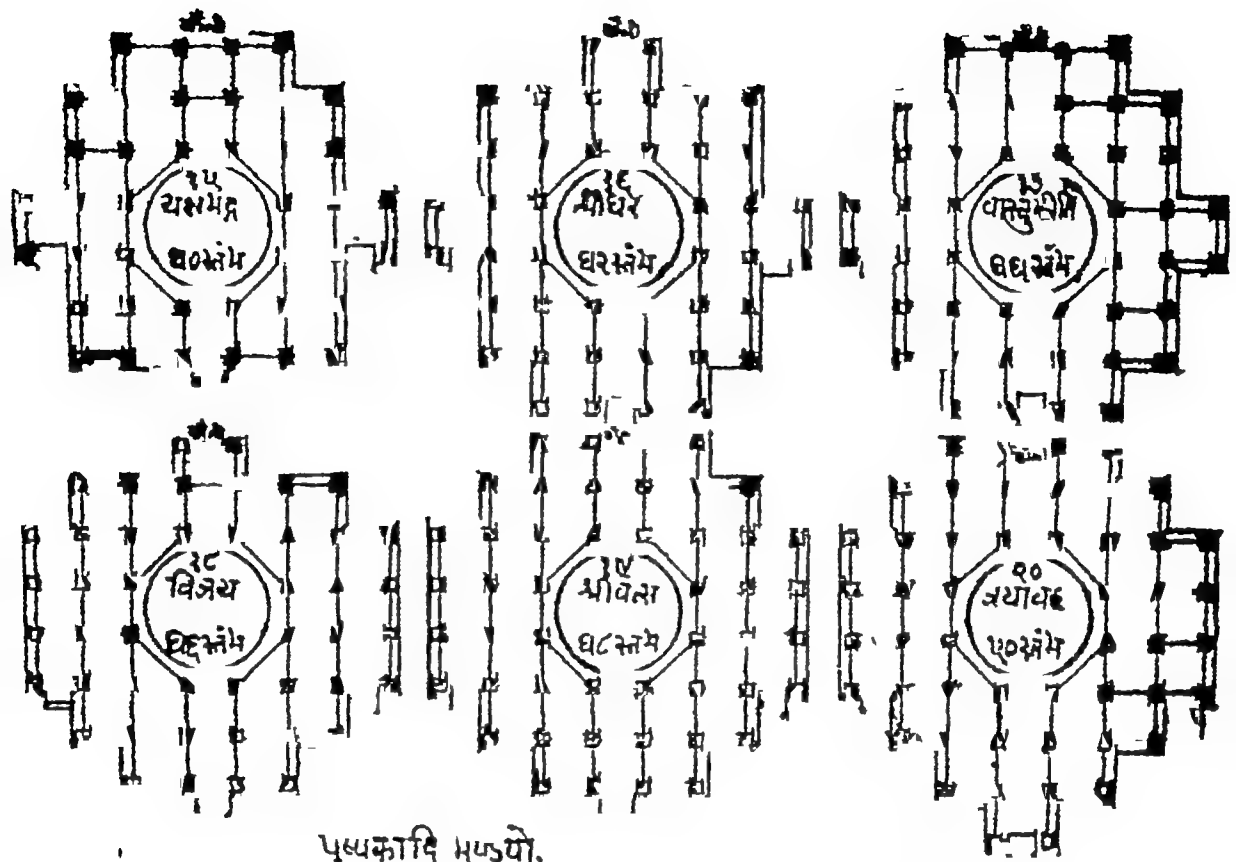
ચતુઃષ્ટિસ્તમ્ભૈર્લોક્ય મજ્જપાઃ પચ્ચવિંશતિઃ ॥ ૧૩ ॥

દીપાર્ણવ

બેથી પાંચ ભૂમિ-મજ્જાના એકસો બાર સ્તંભો સુધીના મેર્વાદિ પચીસ મંડપો બનાવવા. એકસો બાર સ્તંભોના પાંચ ભૂમિના મેરુ મંડપથી બબ્બે સ્તંભો ક્રમે ક્રમે ચોક્કા કરવાથી પચીસ મંડપો અનુક્રમે ચોક્કા સ્તંભો સુધીના થાય. આ મંડપો દેવપ્રાસાદ આગળ કે બાજુમાં થાય. ઉપર સંવરણા અને મત્તવારણયુક્ત મંડપોની રચના થાય. ૧૨-૧૩

પુષ્પકાદિ ૨૭ મંડપોમાના ૧-૧૪ મંડપોના આલેખનો

પુષ્પકાદિ ૨૭
મહાપો.

The image displays four musical staves, each featuring a central circle with text. The staves are arranged in a 2x2 grid. The top-left staff is labeled '૨૬ મુગનંદન પદસંભ'. The top-right staff is labeled '૨૫ સુધીમે દુરસંભ'. The bottom-left staff is labeled '૨૬ પુષ્પમેત્ર દુરસંભ'. The bottom-right staff is labeled '૨૭ પુષ્પક દુરસંભ'. Above the staves, the title 'પુષ્પકાદિ ૨૭' and 'મહાપો.' are written.

પુષ્પકાદિ ૨૭ મહાપોમાના ૨૪-૨૭ મહાપોના આલેખનો

पञ्चभूमियुक्त मेधादि २५ मंडपोनो रचनाक्रम

क्र.	मंडपोनां नाम	स्तंभ संख्या	भूमि	प्रथम भूमि स्तल	द्वितीय भूमि स्तल	तृतीय भूमि स्तल	चतुर्थ भूमि स्तल	पञ्चम भूमि स्तल
१	त्रैलोक्यविजय	६४	प्रथम	३६	२८			
२	लक्ष्मीविलास	६६		३६	३०			
३	पद्मसम्भव	६८	द्वितीय	३६	३२			
४	विमान	७०	भूमि	३६	३४			
५	तेजवर्धन	७२		३६	३६			
६	प्रताप	७४		३६	२८	१०		
७	सूर्याक्षि	७६		३६	२८	१२		
८	भूर्भुवा	७८	तृतीय	३६	२८	१४		
९	पुण्यात्मा	८०	भूमि	३६	२८	१६		
१०	शान्तिदेह	८२		३६	२८	१८		
११	सुरवल्लभ	८४		३६	२८	२०		
१२	शतश्रृंग	८६		३६	२८	२२		
१३	पूर्णाख्य	८८		३६	२४	१४	४	
१४	कीर्तिपताक	९०		३६	२४	२०	६	
१५	महापद्म	९२	चतुर्थ	३६	२४	२०	८	
१६	पद्मराग	९४	भूमि	३६	२४	२०	१०	
१७	इन्द्रनील	९६		३६	२४	२०	१२	
१८	शृङ्गवा	९८		३६	२४	२०	१४	
१९	रत्नकूट	१००		३६	२८	२०	१२	४
२०	हेमकूट	१०२		३६	२८	२०	१२	६
२१	गन्धमादन	१०४		३६	२८	२०	१२	८
२२	हिमवान्	१०६	पञ्चम	३६	२८	२०	१२	१०
२३	कैलास	१०८	भूमि	३६	२८	२०	१२	१२
२४	मंदार	११०		३६	२८	२०	१२	१४
२५	मेघ	११२		३६	२८	२०	१२	१६

અષ્ટગૂઢમખંડપાઃ

ચતુરસ્રો વર્ધમાનઃ સ્વસ્તિકો મદ્રસયુતઃ ।

ગચ્છઃ સપ્રતિરથઃ સુરનન્દઃ પ્રમદ્રકૈઃ ॥ ૧૪ ॥

કર્ણાદ્યૈઃ સર્વતોમદ્રઃ કૈલાસો મદ્રકોદરૈઃ ।

પ્રતિરથાનિન્દ્રનીલઃ ત્રિભિઃ સ્યાદ્રત્નસમ્ભવઃ ॥ ૧૫ ॥

ઇત્યદ્ધૌ ચ સમાખ્યાતા વર્ધમાનાદિમખંડપાઃ ।

સપૌઠમખંડોવરાદિઃ પ્રાસાદાકૃતિમેશ્વરા ॥ ૧૬ ॥

દીપાર્ણવ

આઠ પ્રકારના ગૂઢમંડપના સ્વરૂપો કહે છે. ૧ ચોરસ વર્ધમાન, ૨ ભદ્રયુક્ત સ્વસ્તિક, ૩ પ્રતિરથયુક્ત ગરુડ, ૪ ભદ્રપ્રતિભદ્રયુક્ત સુરનન્દન, ૫ રેખાની પાસે નંદીવાળો સર્વાતેભદ્ર, ૬ ભદ્રની પાસે નંદી હોય તેવો કૈલાસ, ૭ પ્રતિરથ પાસે નંદી હોય ઇન્દ્રનીલ, ૮ ત્રણ નંદીયુક્ત તે રત્નસંભવ એ રીતે વર્ધમાનાદિ આઠ ગૂઢમંડપોનાં સ્વરૂપો જાણવા. આ ગૂઢમંડપને પ્રાસાદના જેવી પીઠ મંડોવર આદિ મેખલા કરવી. ૧૪-૧૫ (આ ગૂઢમંડપોને પ્રાસાદના જેવી દીવાલને મંડોવરના થરો થાય. તે એક અગર ત્રણ દ્વાર થાય.) ૧૪-૧૬

મેઘનાદાદિ પદ્મ મહામખંડપાઃ

અતઃ પરં પ્રવક્ષ્યામિ મખંડપાનાં યથાક્રમમ્ ।

નામસ્વરૂપમાનં ચ પ્રયુક્તં વૃક્ષરાજયોઃ ॥ ૧૭ ॥

શિવનાદો હરિનાદો પ્રહ્લાનાદસ્તથૈવ ચ ।

રવિનાદઃ સિંહનાદઃ શ્વેતમો મેઘનાદકઃ ॥ ૧૮ ॥

શિવનાદાદિ પદ્મમખંડપાં દ્વિસાદ્ધાસ્યમૂર્તિભિઃ ।

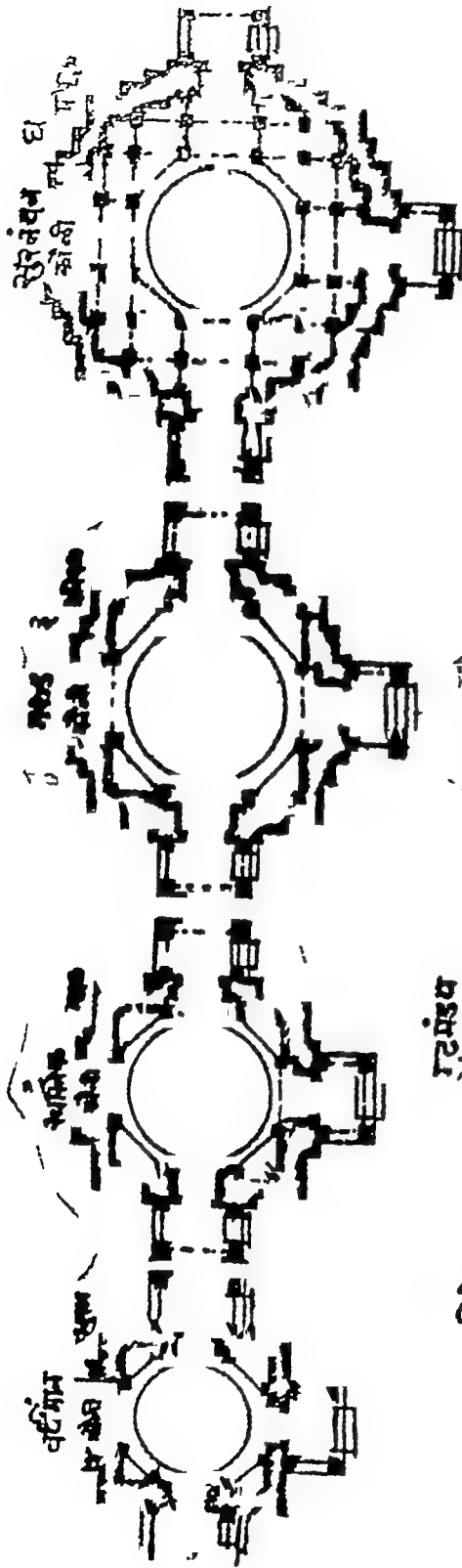
સર્વદેવેષુ કર્તવ્યાઃ સ્વનામ્ના ચ વિશેષતઃ ॥ ૧૯ ॥

મખ્યસ્તમ્માષ્ટકે ગચ્છદી તોરણાનિ પ્રદક્ષિણે ।

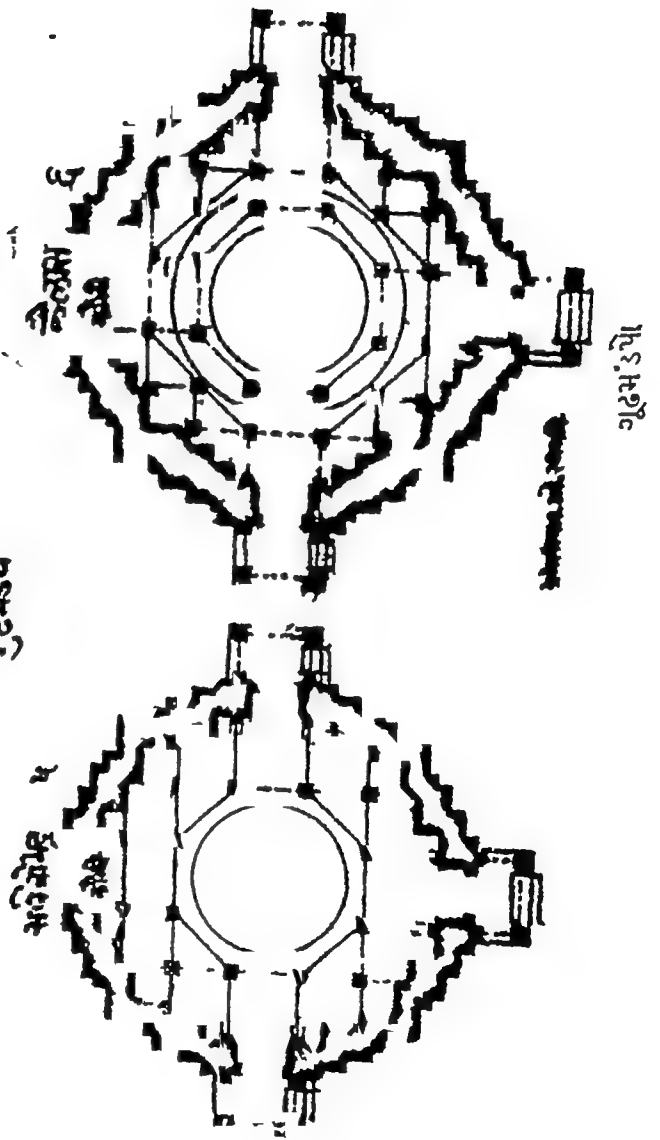
રથયુક્તાશ્ચ પ્રાસાદા વેદિયુક્તાશ્ચ મખંડપાઃ ॥ ૨૦ ॥

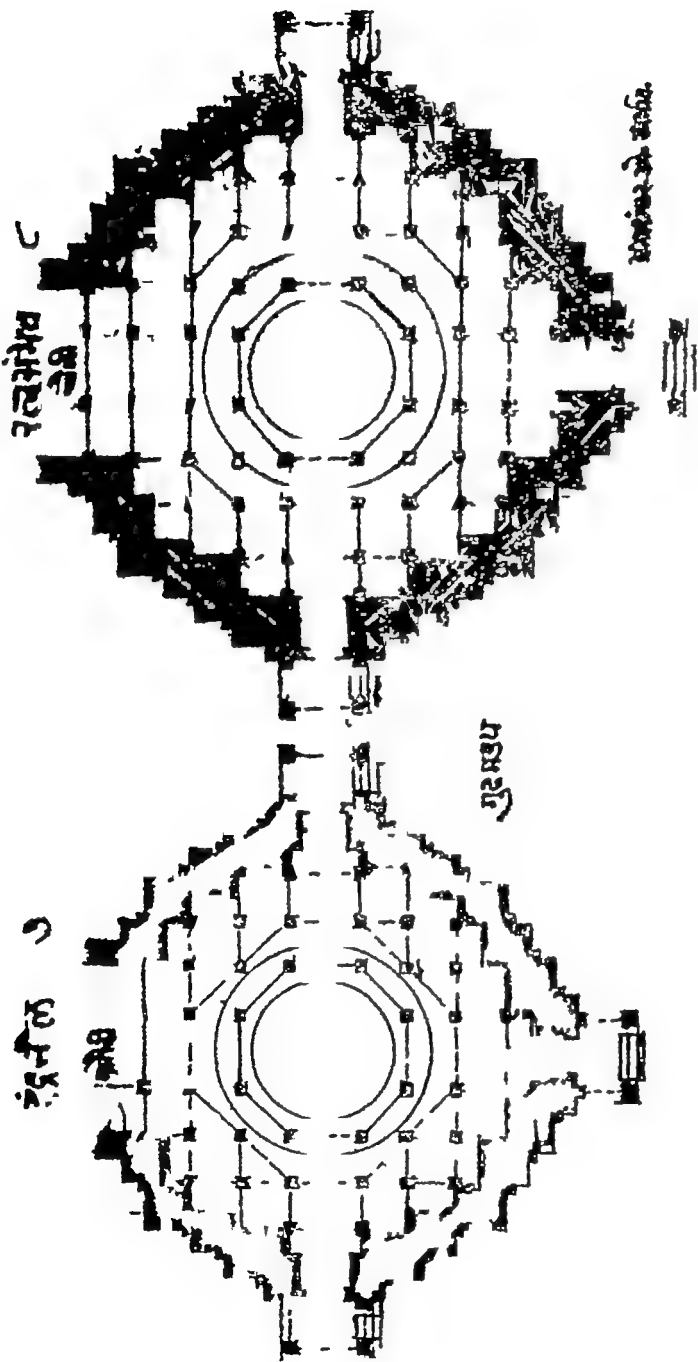
વૃક્ષાર્ણવ

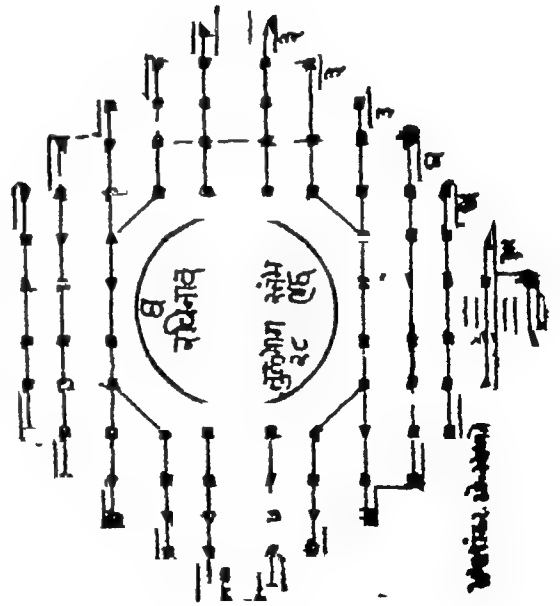
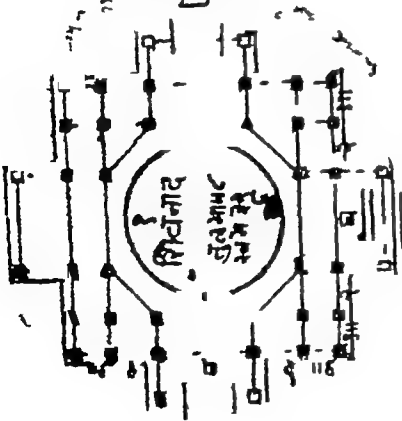
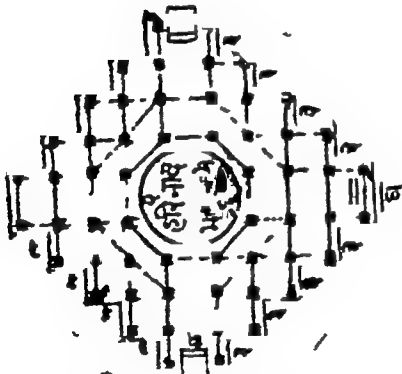
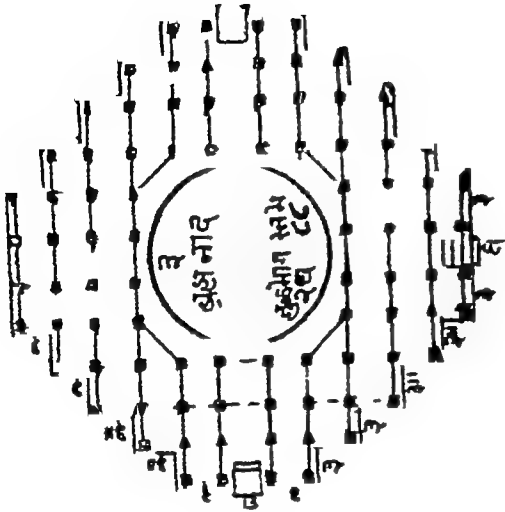
મુદ્રાંકન

ગૂઢ મંડપો

હવે હું છ મહામંડપોના નામો ક્રમથી કહું છું. તેના નામ અને સ્વરૂપ વૃક્ષાણુવિમા વેગતથી કહ્યા છે. ૧ શિવનાદ, ૨ હરિનાદ, ૩ બ્રહ્મનાદ, ૪ રવિનાદ, ૫ સેહનાદ, ૬ મેધનાદ એમ છ મહામંડપોના નામ જાણવા. આ મંડપો અઢી કે ત્રણ બૂમિ ઉદયના વિશેષ કરીતે કરવા. સર્વ દેવોને આ મંડપો થઈ શકે તેમા જે દેવના કહ્યા હોય તે વિશેષ કરીતે કરવા મંડપના મધ્યના આઠ સ્તંભોને ઠેઠા (ગડદી) ચડાવીને ફરતા તોરણો કરવા. રથલદ્રાદિયુક્ત ખુલ્લા મંડપોને મત્તવારણ કરવા. ૧૭-૨૦

गूढ भंडो

સિદ્ધિનાથ
સુભાગ સુભાગ

સિદ્ધિનાથ
સુભાગ સુભાગ

ગૂઢ મ ડપો

તૈલેસ્તુ વિષમસ્તુત્યૈર્યઃ ક્ષણૈઃ સ્તમ્ભૈઃ સમૈસ્તથા ।

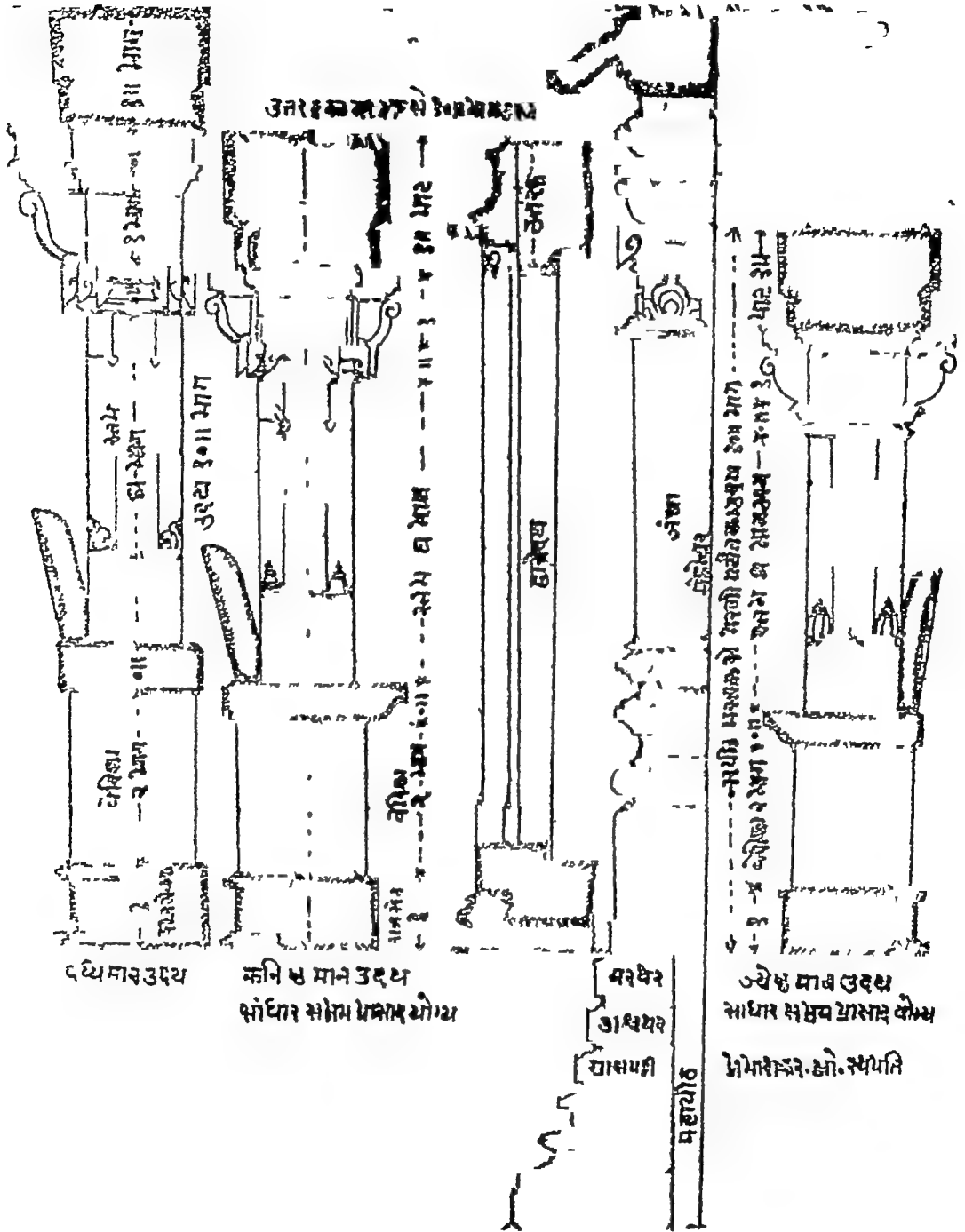
મિલ્યન્તરે યદા સ્તમ્ભઃ પટ્ટાદૌ નૈવ દૂષણમ્ ॥ ૨૧ ॥

ક્ષણમધ્યેષુ સર્વેષુ પટ્ટમેક ન દાપયેત્ ।

યુગ્મં ચ દાપયેત્તત્ર વેધદોષો વિવર્જયેત્ ॥ ૨૨ ॥

મ ડપની રચના વિષમ પદવિભાગના તળપટ અને સમ સ્ત ભોથી કરવી. ઓકથી બીજા મ ડપને બોડતા બે તે વચ્ચે બી તનુ અંતર હોય તો, ભૂમિ બિંચીનીચી હોય અગર સ્તંભ કે પાટ આધારપાછા

કે જીયાનીયા હોય તો અર્થાત્ સમસૂત્રમા ન હોય તો વચ્ચે ભીંતનું અતર હોય તો દોષ લાગતો નથી. ક્ષણુ અર્થાત્ ખડ = પદના વચ્ચે એક પાટ આવવો જોઈએ નહીં પરંતુ સમ = ખેડી સ્તભો સમ = ખેડી પાટ રાખીને દોષનો ત્યાગ કરવો. ૨૧-૨૨

સાધાર-નિરધાર પ્રાસાદના મહોવર સાથેના

સ્તંભાદિનો સમન્વય

સ્તમ્ભપૃથુમાનમ્-

પ્રાસાદસ્ય દશાશસ્તમ્ભઃ શસ્યતેશુભકર્મણુ ।

एकादशै तु (स्तु) कर्तव्यो द्वादशै च (श्च) विशेषतः ॥ २३ ॥

ત્રયોદશાશૈઃ પ્રકર્તવ્યં શકાશૈ તથોચ્યતે ।

एतन्मानं पञ्चधा च स्तम्भान्त विस्तरे पृथु (पृथक्) ॥ २४ ॥

ક્ષીરાર્ણવ

પ્રાસાદ રેખાએ હોય તેના ૧ દશમા, ૨ અગિયારમા, ૩ બારમા, ૪ તેરમા, ૫ ચૌદમા, ભાગે એમ પાંચ પ્રકારે સ્તભની બાંધણી માન બાળુવું. ૨૩-૨૪

મત્તવારણમ્

नरपीठस्य चोर्ध्वं तु कूटछाद्यस्य मस्तके ।

कृत्वा दशसार्द्धांशान् भागैकं राजसेनकम् ॥ २५ ॥

વેદિકા ચ દ્વિભાગા તુ ભાગાર્વાસનપટ્ટકમ્ ।

સ્તમ્ભશ્ચૈવ ચતુર્થાશ ભાગાર્ધ મરણ મવેત્ ॥

શર ચ ભાગમેકેન પટ્ટશ્ચ સાર્ધભાગકઃ ॥ ૨૬ ॥

ક્ષીરાર્ણવ

નરપીઠના મથાળેથી ઇબ્બના મથાળા સુધીના મંડપની બાંધણી સાડાદશ ભાગ કરવા. તેમા એક ભાગનું રાજસેનક, બે ભાગની વેદિકા, અરધા ભાગનો આસનપટ્ટ, તે ઉપર ચાર ભાગનો સ્તંભ, અરધા ભાગનું ભરણુ એક ભાગનું શર અને દોઢ ભાગની પાટની બાંધ મળીને કુલ સાડા દશ ભાગ કક્ષાસનયુક્ત મત્તવારણુવાળા મંડપના ઉદ્ધન બાળુવા. ૨૫-૨૬

વિતાન=કરોટક

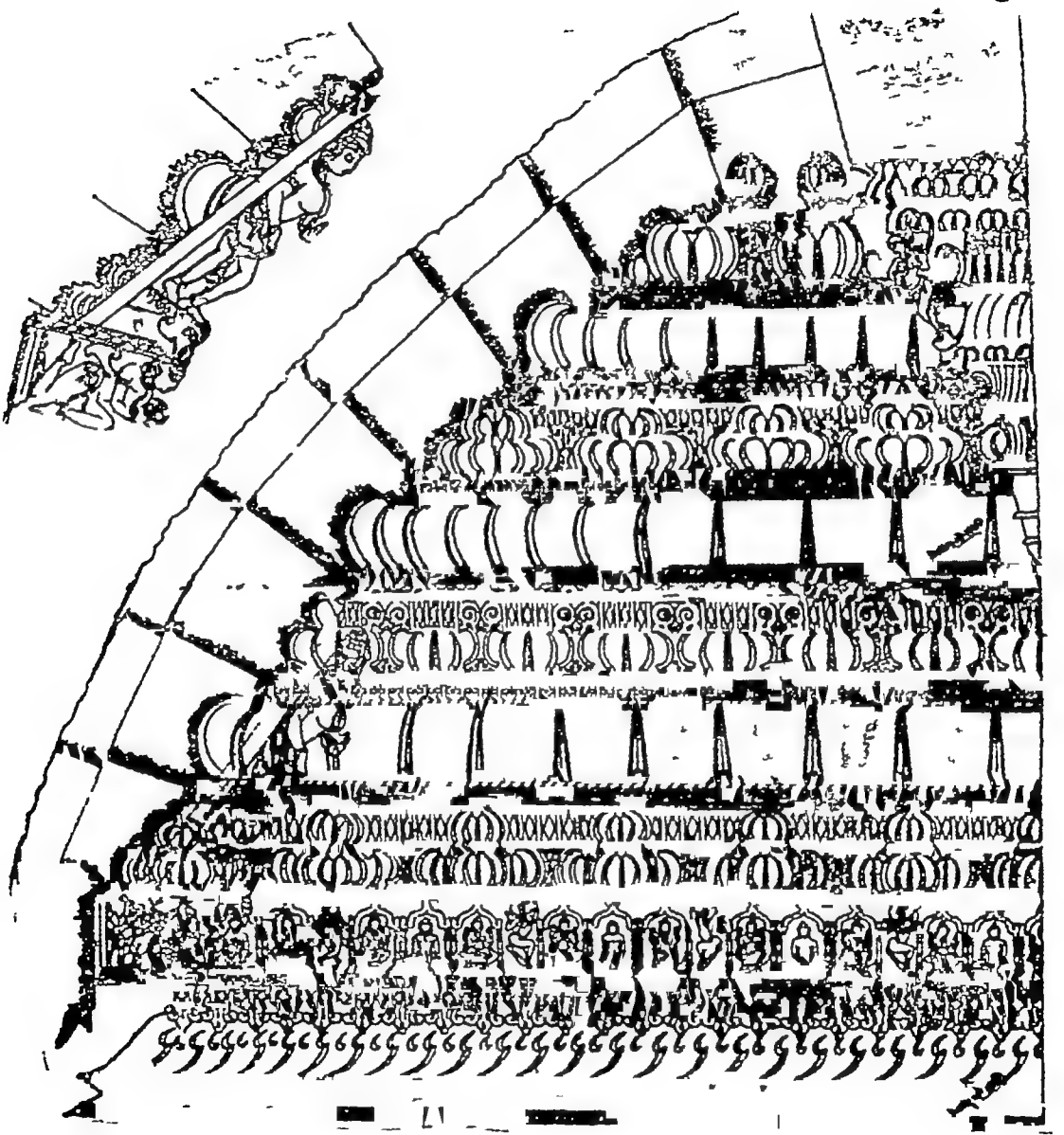
मण्डपानां समस्तानां मध्ये कुर्याद्वितानकम् ।

आद्योत्पत्तिः समं सर्वं विता[ना]नां तु लक्षणम् ॥ २७ ॥

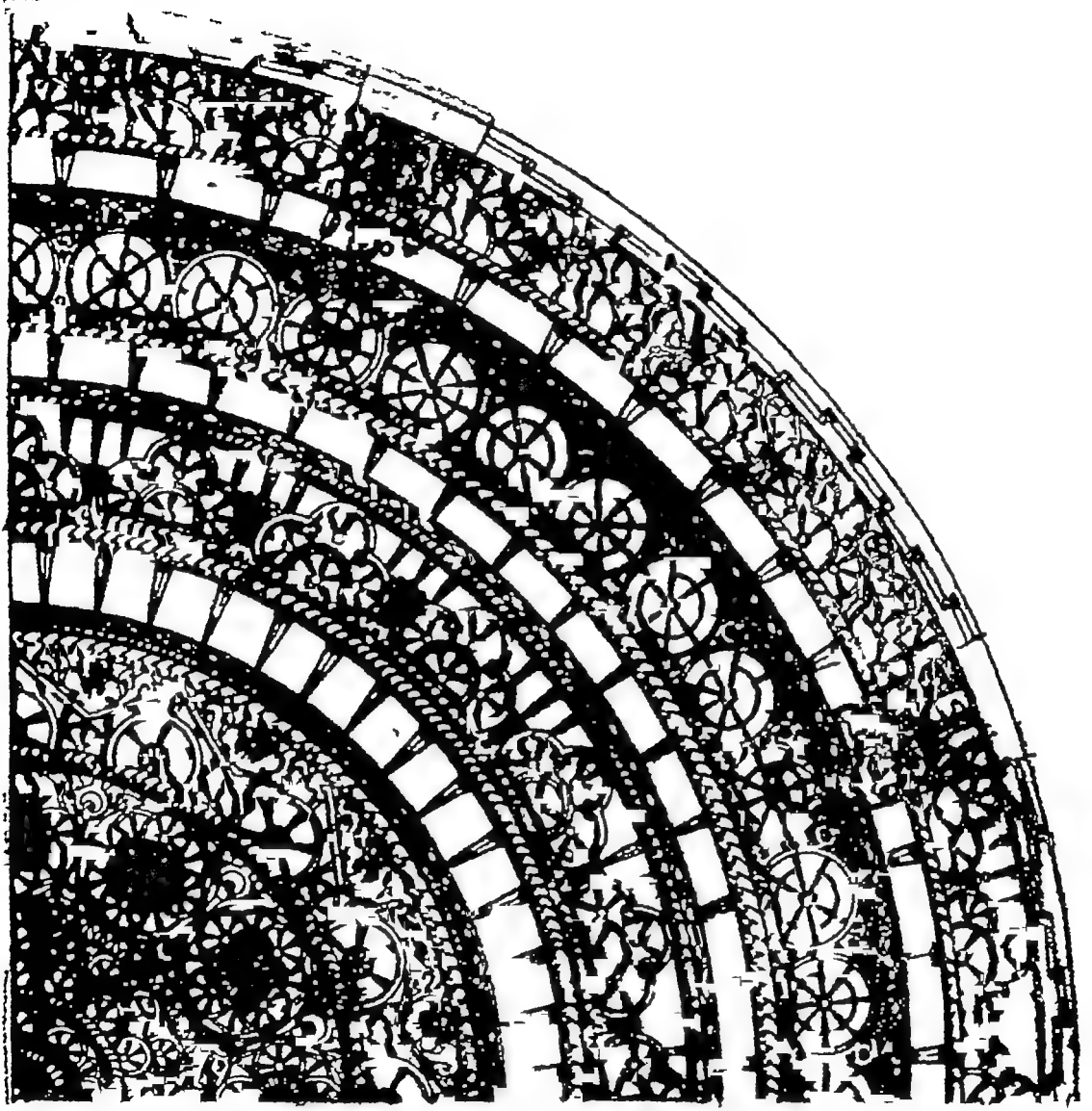
વિતાનાનિ વિચિત્રાણિ ક્ષિતાન્યુત્ક્રિષ્ઠકાનિ ચ ।

સમતલોનિ જ્ઞેયાનિ ઉદિતાનિ ત્રિધા ક્રમાત્ ॥ ૨૮ ॥

સર્વ પ્રકારના મંડપોના ઉપર મધ્યમા (તેના આગ્રહાદન ઢાકણરૂપ) વિતાન = ઘુમ્મટ કરવા. તેની પ્રથમ ઉત્પત્તિ સપાટ ઢાકણથી (સરખા છાતિયા ઢાકવાની પ્રથાથી શરૂ થઈ) થઈ તે સર્વ વિતાનના લક્ષણ છે વિતાન ચિત્રવિચિત્ર પ્રકારના થાય તેમા મુખ્ય ત્રણ ભેદ ૧ ક્ષિપ્ત-ઉત્ક્રિષ્ઠ, ૨ સમતલ (છાતિયાનું ઢાકણ), ૩ ઉદિત. તે કોલકાયલાથી ઊંચેઊંચે ચડતા થરોથી ઢાકાતે ઘુમ્મટ = વિતાન એ રીતે વિતાન = કરોટક = ઘુમ્મટના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર બાળુવા. ૨૭-૨૮

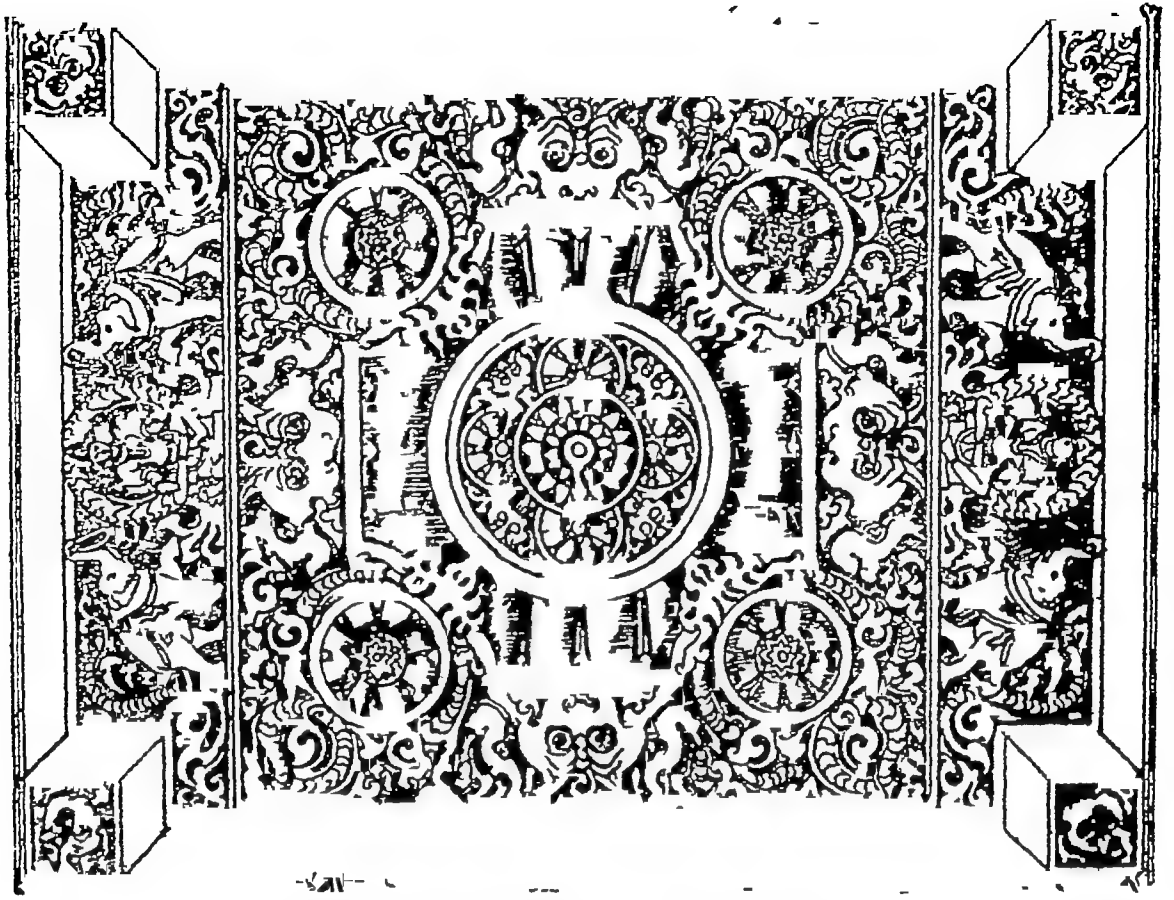

વિતાનના થરો, કણુ, દર્દરિકા, રૂપકંકા, ગવાલુ અને
 ઢોલના થરથી આરંભાદિત વિતાનમધ્યમા લટકતી પદ્મશિલા

વિતાનના યથોનુ તલદર્શન

सभतल वितान (छीतीयाथी ढाकषु)

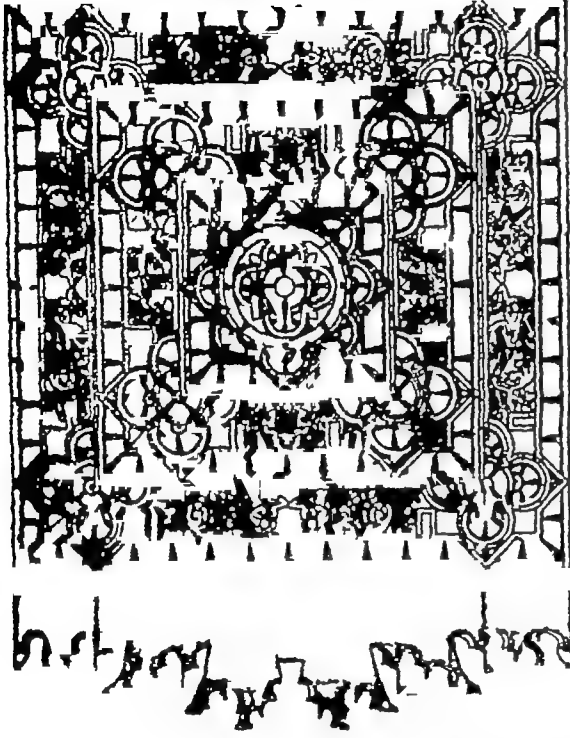
बलाणकम्

प्रवेश-विष्णु-चन्द्रार्क-जिनाग्रे स्याद् बलाणकः ।
प्रासादाग्रे गृहे दुर्गे राजद्वारे जलाश्रये ॥ २९ ॥

वामनश्च विमानश्च हर्म्यशाल(श्च) पुष्करः ।
तथा चोगुहनामा च पश्चैते च बलाणकाः ॥ ३० ॥

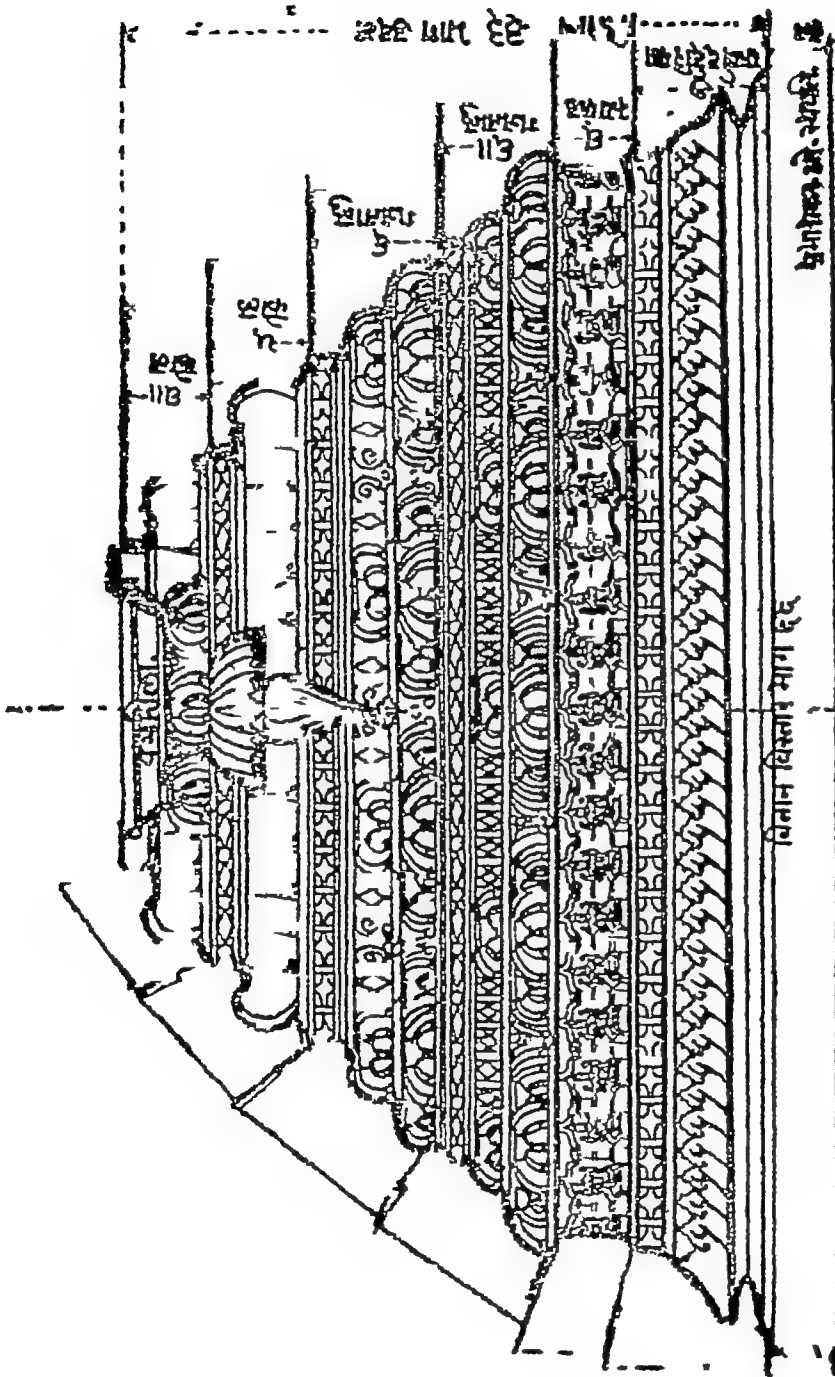
वामनो देवताग्रे च विमानोगुहै (ज्ञो) राजवेश्मनि ।
हर्म्यशाल गृहे वाऽपि प्रासादे नगरानने ॥ ३१ ॥

पुष्करं वारिमध्यस्थमग्रतश्चैव भूषितम् ।
सप्तनवभूयुगुहमत ऊर्ध्वं न कारयेत् ॥ ३२ ॥ इति पञ्चविधबलाणकम्

ક્ષિપ્તાનુક્ષિપ્ત વિમાન

બ્રહ્મા, મહેશ, વિષ્ણુ, ચંદ્ર, સૂર્ય અને જીનના પ્રાસાદો આગળ બેસાડી કરવા. લવન આગળ ડેલી તે બેસાડી; દુર્ગના દરવાજા પર, રાજપ્રાસાદ આગળ અને જલાશ્રયમા કે આગળ એમ બેસાડી કરવા. ૧ વામન, ૨ વિમાન, ૩ હર્મ્યશાલ, ૪ પુષ્કર, ૫ ઉત્તુંગ એમ પાંચ પ્રકારના નામો બેસાડવા. દેવપ્રાસાદના આગળનો કે જગતી બરાબર કે ઉપર ૧ વામન નામે બેસાડી બેસાડવો, રાજપ્રાસાદ આગળ ૨ વિમાન કે ૫ ઉત્તુંગ નામનો બેસાડી, ઘર આગળ કે નગરના મુખ આગળ દરવાજા પર ૩ હર્મ્યશાલ નામે બેસાડી અને જલાશ્રયની મધ્યમા કે તેના મુખ આગળ શેલતો એવો ૪ પુષ્કર નામનો બેસાડી બેસાડવો. ઉત્તુંગ બેસાડી સાત કે નવ માળ ભૂમિ સુધી જોડાઈના કાર્તિસ્તંભ જેવો કરવો, તેનાથી વધુ જોડો ન કરવો. ઘર કરતા ડેલી જોડો ન કરવી. ૨૯-૩૨

वितान वेस्तार ६६ भाग, छिद्य ३३ भाग

संवरणों तण अने दर्शन

१८ वीं शताब्दी से वर्तमान काल की संवरणों की दृष्टि. ८

અથ સવરણા

સવરણાશ્ચ પ્રવક્ષ્યામિ પ્રથમે પચ્ચષ્ટન્ (ષષ્ટકાન્) ।
 ચતુર્ધષ્ટામિર્ઘ્રયા ચ યાવદ્દે(દે)કોત્તરં શતમ્ ॥ ૩૩ ॥
 પચ્ચવિંશતિરિત્યુક્તઃ । વિમક્તિર્માગસંખ્યયા ।
 વિમક્તિરષ્ટમાગાઘા યાવદ્ વેદોત્તરં શતમ્ ॥
 છાદ્યોદ્રમાસ્તરકૂટસ્તદૂર્ઘ્વે ઘણિકા ભવેત્ ॥ ૩૪ ॥

દીપાર્ણવ

હવે હું સંવરણા વિશે કહું છું. શરૂમાં પાંચ ઘંટાથી ચાર-ચાર ઘંટાની વૃદ્ધિ કરતા એકસો એક ઘંટા સુધીની; તેના ભાગ સંખ્યાથી પચીસ સવરણા કહી છે. વિભક્તિ ભાગ સંખ્યાએ પહેલી આઠ ભાગની સંવરણાથી એકસો ચાર ભાગ સુધીની એમ પચીસ સંવરણા ચાર-ચાર ભાગની વૃદ્ધિથી કરતા જવું. પ્રત્યેક થર નીચે છાજલી. તે પર મધ્યે દોઢિયા અને ખૂણે કૂટ, તેના પર ઘંટા એ વિધિથી સંવરણાના થરો સમજવા. ઉપર ભદ્રના ઉરુશ્રુડગની જેમ ઉરુધ ટા અને સર્વોપરિ મધ્યે મૂલ ઘંટા પર કળશ સ્થાપન કરવો. ૩૩-૩૪

, કીર્તિસ્તમ્મન્પ્રતોલ્લા

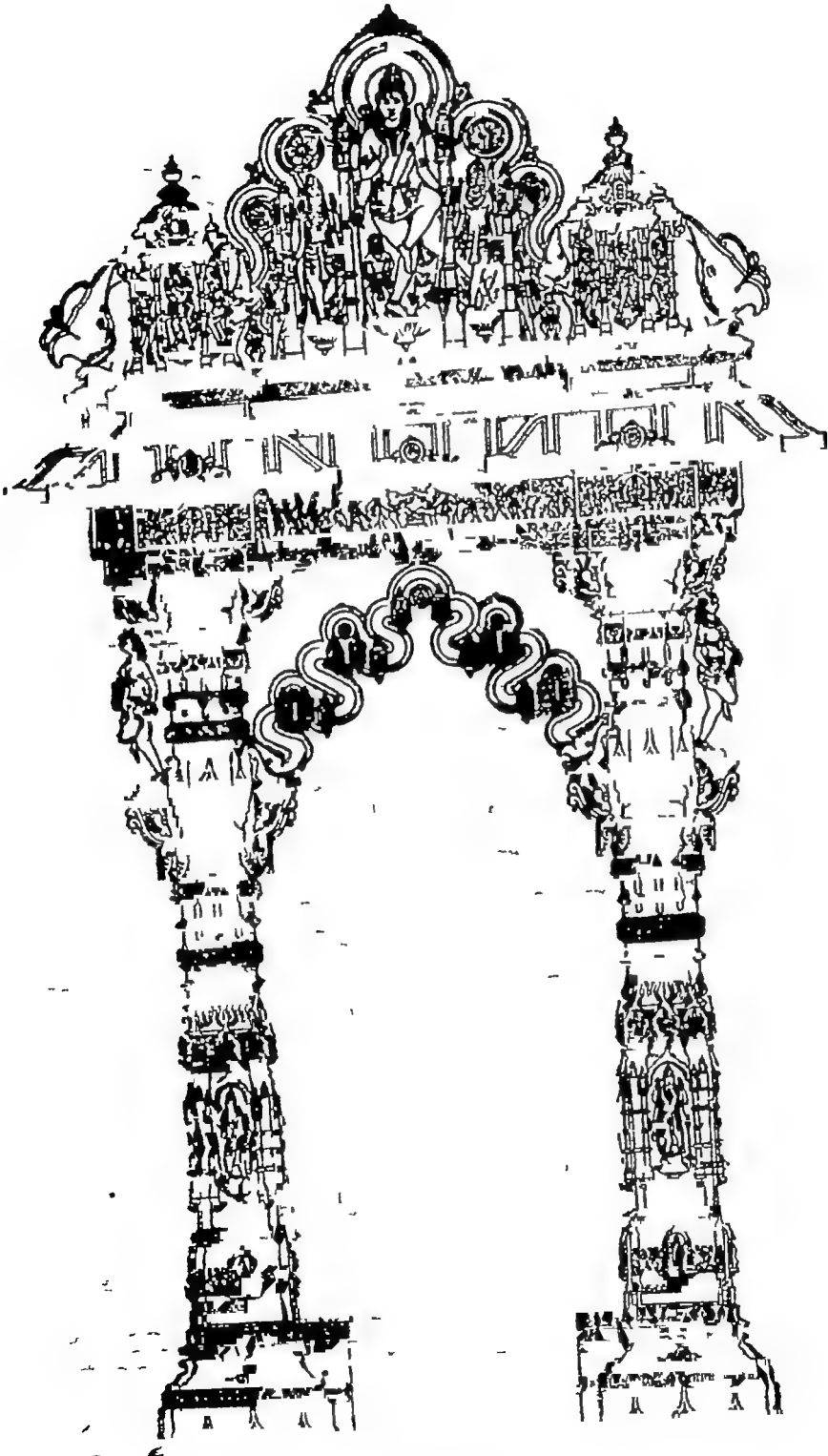
સ્તમ્મન્મર્મે મિતિર્મર્મે તન્મયે ચ વિચક્ષણ ।
 તોરણસ્યોભયસ્તમ્મૌ પ્રહ્લગર્મે તુ સસ્થિતૌ ॥ ૩૫ ॥
 પીઠકુમ્ભીસ્તમ્મન્મરણશિરગઢવીપુનઃ શર્ ।
 પટ્ટ ઉર્ઘ્વે પદ્મોપરિ હુટ (કૂટ) છાદ્યોર્ધ્વતિલક. ॥ ૩૬ ॥
 સ્તમ્મન્દ્વયેન ચોતુક્ષ્ણ યુગ્મસ્તમ્મૈર્માલાશ્ચરઃ ।
 ચતુરલ્લ-ચતુઃસ્તમ્મૈર્વિચિત્રઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૩૭ ॥
 સ્તમ્મન્સ્યોમયે પક્ષે વેદિકા ચિત્રરૂપકમ્ ।
 પદ્મિઃ સ્તમ્મૈસ્તુ રૂપાલયમકરૈર્ધ્વ(રજ્વ)જમુચ્યતે ॥ ૩૮ ॥

દીપાર્ણવ

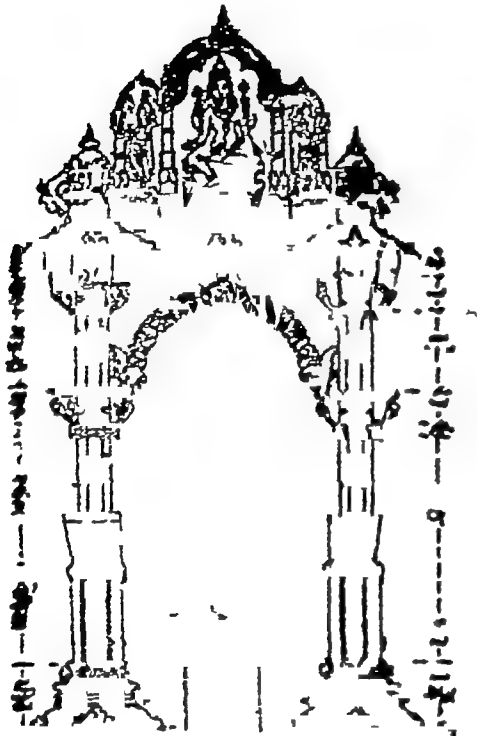
હે બુદ્ધિમાન શિલ્પી, તોરણના બે સ્તમ્ભો પ્રાસાદના પદના ગર્ભે કે લી તના ગર્ભે કે તે બે વચ્ચે સ્થાપન કરવા, પરંતુ સન્મુખની બિલા પ્રહ્લગર્ભની બેઉ બાજુ તોરણના બેઉ સ્તભો બિલા કરવા. કામદ પીઠ પર કુલી, સ્તમ્ભ, ભરાણુ, સર, તેપર ગડદી = ઠેકી પર ફરી ભરાણું સર ચડાવી તે પર પાટ આડો મૂકવો તેના પર કૂટછાદ, તે પર સ્તંભગર્ભ તિલક કરવું અને મધ્યમાં ઈલિકા તોગણુ અને દેવસ્વરૂપો કરવા

(૧) બે સ્તભોના પ્રતોલ્યાને ૧ ઉત્તુડગ, (૨) જોડકા સ્તભોવાળા પ્રતોલ્યાને ૨ માલાધાર, (૩) ચાર સ્તભોની ચોક્કાના પ્રતોલ્યાને ૩ વિચિત્ર, (૪) ચાર સ્તભોની ચોક્કાને બે બાજુ કક્ષાસન કરવાથી ૪ ચિત્રરૂપ અને (૫) છ સ્તભોયુક્ત પ્રતોલ્યાને ૫ મકરધ્વજ કહે છે. આમ પાંચ પ્રતોલ્યાના સ્વરૂપો બાજુવાં ૩૫-૩૮

॥ ઇતિ મળ્લપાધિકારઃ ॥

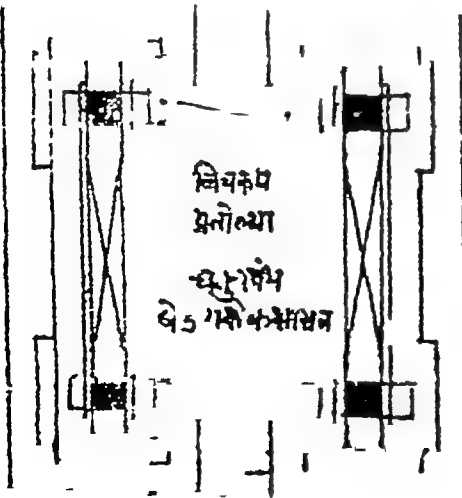
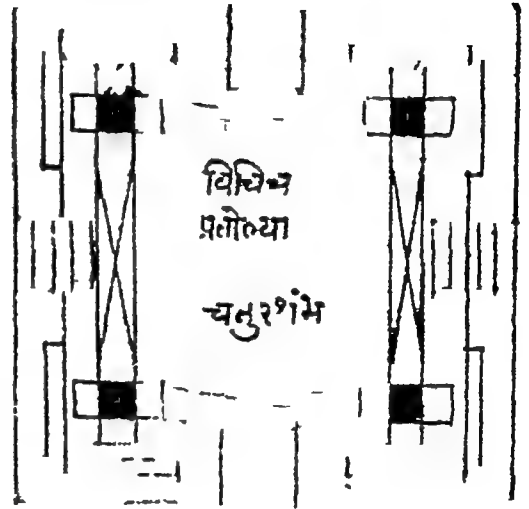

પ્રભાવલી

प्रियकप सीव

प्रतोल्या प्रत्ये

P.O.S.

कूर्मबिला जगती मिट्ट पीठ प्रासादोदयद्वार भित्ति स्तम्भ आसनस्थ ऊर्ध्वस्थ प्रतिमान १ गजभी १०० गज, सुधीनुं मानप्रमाण

२३

प्रासाद गज	कूर्मबिला प्रा. ति.	कूर्मबिला क्षीरा. कीपा	जगती मान कीपा	भिट्ट मान	पीठ मान प्रा. ति.	प्रासादो दय	भित्त पृथु मान	द्वारेदय मान	स्तम्भ पृथुमान	आसनस्थ ऊर्ध्वस्थ	प्रतिमान
१	४ आ.	०.४	०.१२	०.४	०.१२	१.८	०.५	०.१६	०.४	०.६	०.११
२	६ आ.	०.६	१ गज	०.५	०.१६	२.८	०.१०	१.८	०.७	०.१२	०.२१
३	८ आ.	०.६	१.१२	०.६	०.१८	३.५	०.१४॥	२.०	०.६	०.१८	१.७
४	१० आ.	०.९	२ गज	०.७	१.४	४.३	०.१९	२.१६	०.१२	१.०	१.१७
५	१२ आ.	०.१२॥	२.१२	०.८	१.८	५ गज	२.१	२.१९	०.१३॥	१.३	१.१९
६	१४ आ.	०.१३॥	३ गज	०.८॥	१.१२	५.१६	२.५	२.२२	०.१५	१.६	१.२१
७	१६ आ.	०.१४॥	३.१२	०.९॥	१.१६	६.८	३.९॥	३.१	०.१६॥	१.६	१.२३
८	१८ आ.	०.१५	४ गज	०.१०॥	१.२०	७ गज	३.१४॥	३.४	०.१८	१.१२	२.१
९	१९ आ.	०.१५॥	४.१२	०.११	२.०	७.१६	३.१९	३.६	०.१९॥	१.१५	२.३
१०	२० आ.	०.१६॥	५ गज	०.११॥	२.४	८.८	२.२४ अम	३.८	०.२१	१.१८	२.५
२०	१.१६	०.२२	८.१६	०.१६॥	३.१०	१२.८	३.१६ अम	४.४	१.८॥	२.४	२.१५
३०	२.१२	१.१॥	११.४०	०.१९॥	४.६	१८.५	२.१२ अम	५.०	१.१८	२.१४	३.१
४०	३.८	१.३॥	१३.१४	०.२१॥	४.२२	२१.१३	३.८ अम	५.२०	१.२३	३ गज	३.११
५०	४.४	१.४॥	१५ गज	१.०॥	५.८	२४.२१	४.४ अम	६.१६	२.४	३.१०	३.२१

॥ વેધદોષાદિ ॥

દિક્શુદ્વિજ્ઞતે વાસ્તૌ દિગ્મૂઢ વાસ્તુવેધકૃત્ ।
 જીર્ણે તુ સ્થાપિતે વાસ્તુ વેધદોષો ન વિચતે ॥ ૧ ॥
 પૂર્વોત્તરે ચ દિગ્મૂઢ મૂઢ પશ્ચિમદક્ષિણે ।
 તત્ર મૂઢમમૂઢં વા તત્તુ તીર્થં સમં હિ તમ્ ॥ ૨ ॥
 સિદ્ધાયતને તીર્થેષુ નદીના સક્ષમેષુ ચ ।
 સયમ્મૂવાળાલિક્ષેષુ તત્ર દોષો ન વિચતે ॥ ૩ ॥
 જિનેન્દ્રાણા સમવરણે દિગ્દોષો ન વિચતે ॥

સૂત્રસંતાન

પ્રત્યેક વાસ્તુની દિશ્શુદ્ધિ કરવી. દિગ્મૂઢ વાસ્તુ દોષિત જાણવો, પરંતુ જીર્ણવાસ્તુના જીર્ણોદ્ધારમા દિગ્મૂઢને ગણિત આદિ કે કોઈ દોષ લાગતો નથી. પૂર્વ અને ઉત્તર વચ્ચે અગર તો પશ્ચિમ અને દક્ષિણ વચ્ચે (એટલે ઈશાનથી નૈઋત્યના સૂત્રે) જો દિગ્મૂઢ હોય તો તે મૂઢને અમૂઢ જાણવો. તે તીર્થસમાન દોષરહિત જાણવું. સિદ્ધ મુનિઓના આશ્રમમા તીર્થસ્થાનમા કે નદીના સગમસ્થાન પર, સ્વયંભૂ કે બાણસિંગના સ્થાન પર અને જૈન સમોરણમાં દિગ્મૂઢનો દોષ લાગતો નથી ૧-૩

પાપાણાન્તં જલાન્તં વા વાલુકાન્તં સ્નેદ્ ભૂમિ(મ્) ।
 કેળાક્ષારા-કાષ્ઠલોહા-શલ્યમ(સ્થાનિ) શોભયેત્ ॥ ૪ ॥
 આય-ઋક્ષ-ગણ-અન્દ્ર-ચતુરજ્ઞં પ્રયોજયેત્ ।
 આયાદિ અક્ષયુદ્ધિ[ત્તુ] ન જીર્ણે ચિન્તયેદ્ યદ્દે ॥ ૫ ॥

અપરાજિત

પાપો પાપણુ સુધી, જલ સુધી કે વાલુરેતીના અંત સુધી, પાકી ભૂમિ આવે ત્યાં સુધી ખોદી શિલારોપણુ વિધિ કરવી. જમીનમાં વાળ, કોલસા, લાકડા, લોહ, હાડકા કે રાખ આદિ શલ્ય કાઢી ભૂમિ-શુદ્ધિ કરવી. આ શલ્યો કાઢી નાખવા. આય, ઋક્ષ, ગણ અને અન્દ્ર એ ચાર ગણિતનાં અંગો મેળવવાં. જીર્ણમંદિર કે ઘરમાં આયાદિ અંગ મેળવવાની જરૂર નથી. ત્યાં દોષ લાગતો નથી. ૪-૫

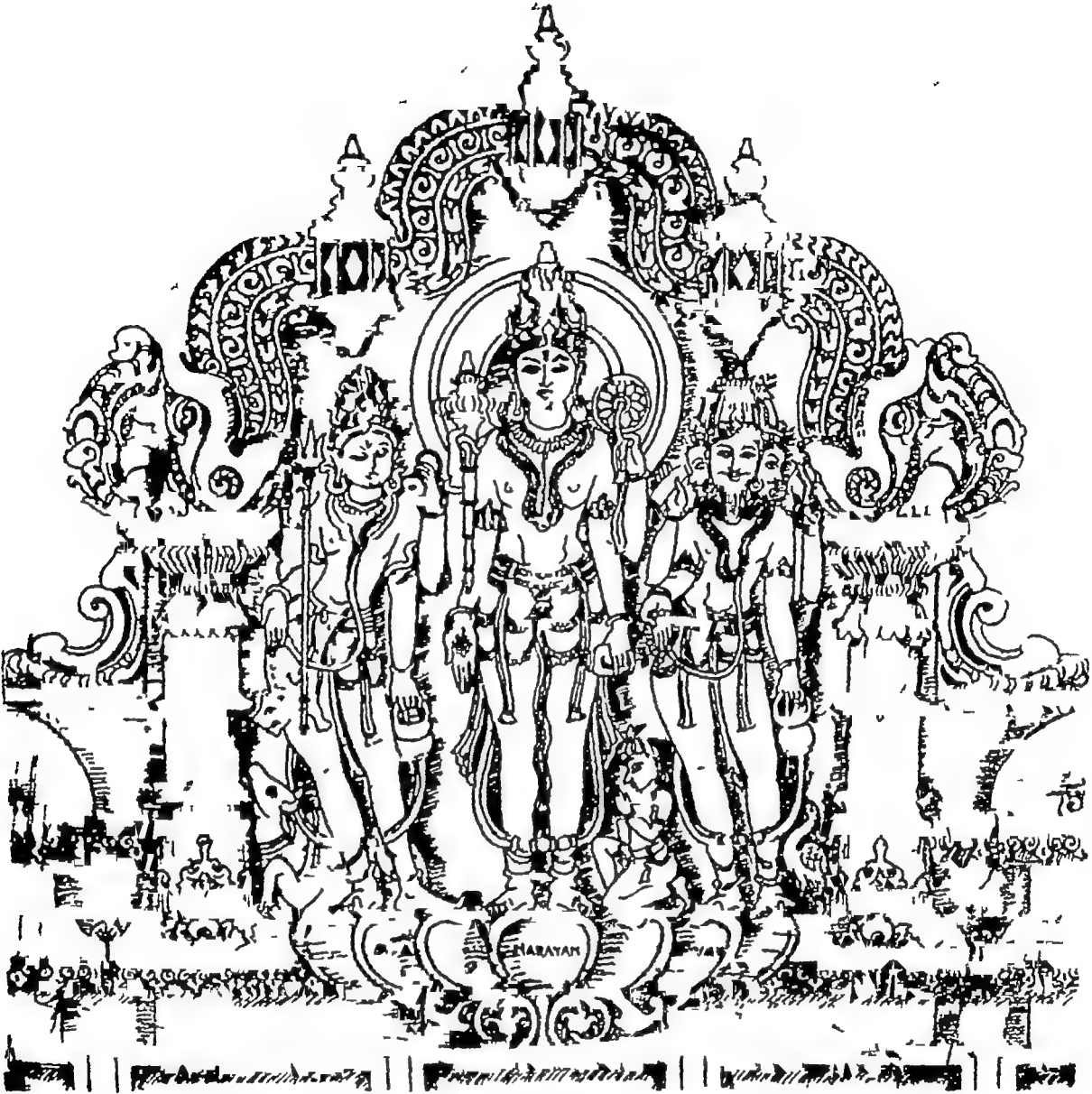
વર્જયેદર્હતઃ પૃષ્ઠમથ તુ શિવસૂર્યયો ।
 પ્રદ્ધ-વિષ્ણુ(ખ્વો)શ્ચ પાર્શ્વ તુ ચણ્ડી સર્વત્ર વર્જયેદ્ ॥ ૬ ॥

અપરાજિત

જિન તીર્થકરના મંદિરની પૂઠે, સૂર્ય અને શિવના સમુખ, બ્રહ્મા અને વિષ્ણુની બાજુમા ઘર ન કરવું, પરંતુ ચડીના મંદિરની ચારે તરફ ચારે બાજુ કયાંય ઘર ન કરવું. ૬-

પ્રસિદ્ધરાજમાર્ગસ્ય(ગર્ગ્ગ) પ્રાકોરાન્તરે(રતો)ડપિ વા ।
 લક્ષ્મી દ્વિગુણા ભૂમિ વેધદોષો ન જાયતે ॥ ૭ ॥

સૂત્રસંતાન

મહેશ, વિષ્ણુ અને બ્રહ્માની મૂર્તિઓનું ઉદ્ગમ

વેધદોષ આવે ત્યાં જો પ્રસિદ્ધ રાજમાર્ગ હોય, કોટ કિલ્લો કે કમ્પાઉન્ડ જેવું અંતર હોય, અગર તે જો વચ્ચે બમણી ભૂમિનું અંતર હોય તો વેધદોષ લાગતો નથી. ૭

નામિવેધ.-

અમ્રતઃ પૃષ્ઠતશ્ચૈવ વામદક્ષિણતોઽપિ વા ।

પ્રાસાદ કારયેદન્યં નામિવેધં વિવર્જયેદ્ ॥ ૮ ॥

મહાવિષ્ણુરેકનામૌર્ધ્વયો દોષો ન વિચયતે ।

શિવસૂચાગ્રિ ન દેવસ્ય દષ્ટિવેધમહદ્ભયમ્ ॥ ૯ ॥

સૂત્રસન્તાન

એક દેવના પ્રાસાદ આગળ, પાછળ કે બાજુમાં જે અન્ય દેવના પ્રાસાદનું નિર્માણ કરવાનું હોય ત્યારે આગળ, પાછળ કે બાજુમાં ગર્ભવેધ થવા ન દેવો. જે ગર્ભવેધ થાય તો નાભિવેધ બન્યો. તે અવશ્ય ત્યાગવો બ્રહ્મા અને વિષ્ણુના મંદિરો એક નાભિ પર કરવા તેમાં દોષ નથી, પરંતુ શિવ અને સૂર્યના સામે કોઈ પણ મંદિરની સ્થાપના કરવી નહિ, કારણ કે એથી દષ્ટિવેધનો મહાભય ઊપજે છે ૮-૯

વિમક્તિ તલચ્છન્દાય (ન્દે તુ) શિખરોર્ધ્વં હિ કારયેત્ ।

ઊર્વામિવાનકં લ્યાતં તલચ્છન્દં તથામિધમ્ ॥ ૧૦ ॥

હીનમાને કૃતે દોષાઃ કથ્યતે (કથયતે) તાન્ સમાસતઃ ।

આયુર્હાનિ દ્વારહીને કૌલિહીને ધનક્ષયઃ ॥ ૧૧ ॥

અપદસ્થાપિતૈઃ સ્તમ્ભૈર્મહારોગં વિનિર્દિશેત્ ।

સ્તમ્ભવ્યાસોદયે હીને કાન્તા તત્ર વિનશ્યતિ ॥ ૧૨ ॥

અપરાજિત

પ્રાસાદના તલચ્છન્દની વિભક્તિ અનુસાર છબ્બ પર શિખર કરવું. ઉપરનું શિખર જે નામથી ઓળખાતું હોય તે જ તળચ્છદ રાખવું તેમાં ફેરફાર કદી ન કરવો. શાસ્ત્રમાં કહેલા માનથી ઓછું કરવાથી જે દોષો કહેલા છે તે હું કહું છું દ્વારહિનતાથી આયુષ્ય ઘટે કાળી હીનથી કે પ્રનાળહીનથી ધનનો નાશ થાય. સ્તંભના પદથી વિમુખ જે સ્તંભ સ્થાપન કરે તો મહારોગ ઉત્પન્ન થાય જડાર્ધ કે ઊંચાર્ધથી ઓછું કરવાથી સ્ત્રીનો નાશ થાય. ૧૦-૧૨

પ્રસાદપીઠહીને તુ નશ્યન્તિ ગજવાજિનઃ ।

રથોપરથહીને તુ પ્રજાપીઠાં વિનિર્દિશેત્ ॥ ૧૩ ॥

જઙ્ઘાહીને ભવેદ્ ચન્વોનાશઃ કર્તુકારાદિકઃ ।

શિખરહીનમાને તુ નશ્યન્તિ પુત્રપૌત્રકાઃ ॥ ૧૪ ॥

અપરાજિત

પ્રાસાદ પીઠ વગરનો કરવાથી હાથી, ઘોડા વ. વાહનોની સમૃદ્ધિનો (વાહનાદિનો) નાશ થાય. પ્રાસાદના રથ ઉપરથના ઉપાગો માનથી ઓછા કરવાથી પ્રબળ પીડા કરાવે. મડોવરની જંઘા ઓછી કરવાથી ભાઈઓ, કર્તા અને કરાવનારનો નાશ થાય. શિખર પ્રમાણથી નાનું કરવાથી પુત્રપૌત્રાદિનો નાશ થાય ૧૩-૧૪

અતિવીર્યે કુલ્ચ્છેદો હસ્તે વ્યાધિસમુદ્ભવઃ ।

સ્થૂલે સ્થાપને પીઠા કર્તા તત્ર વિનશ્યતિ ॥ ૧૫ ॥

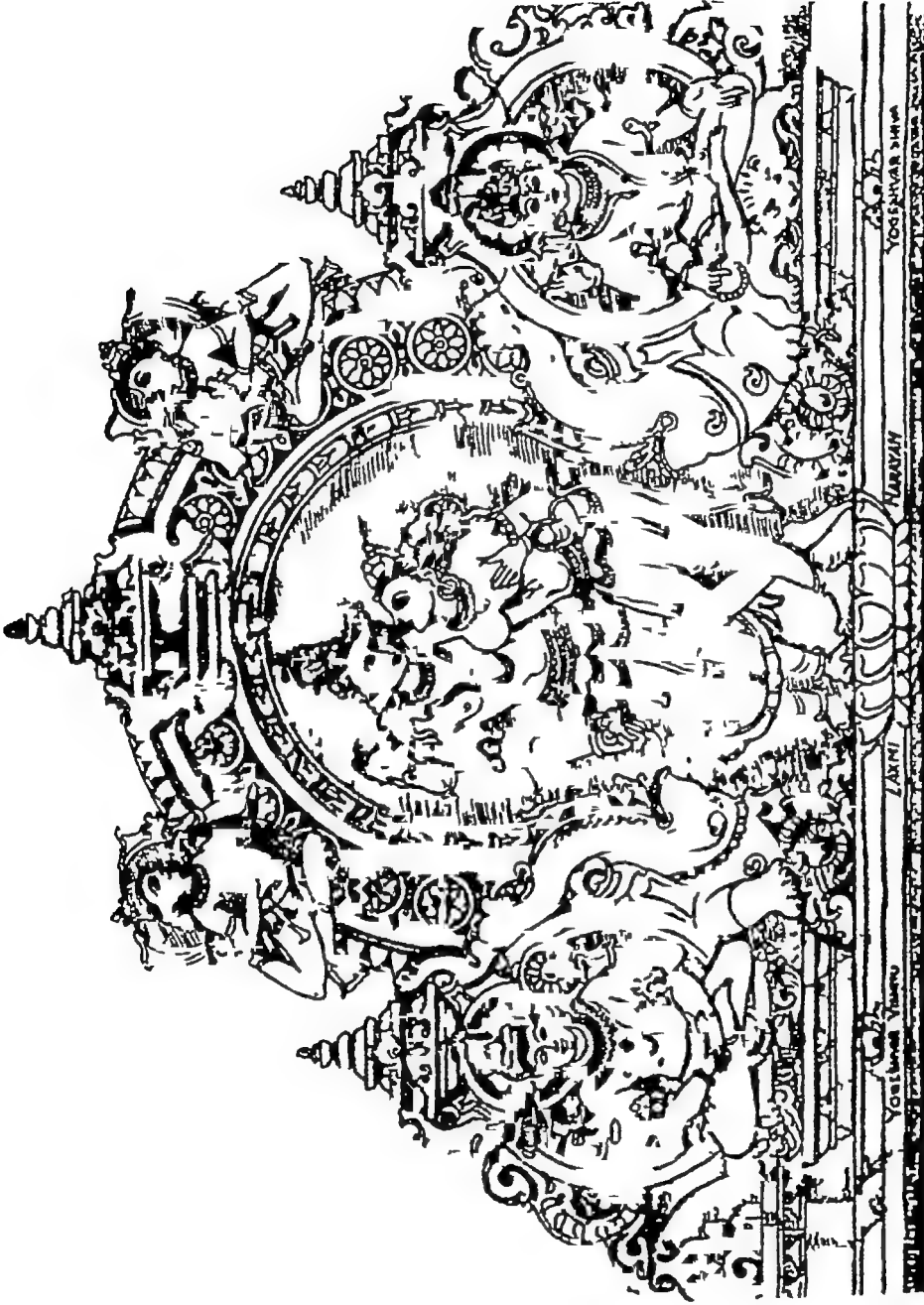
સ્તન્ધહીનો (ન.) કવન્ધશ્ચ સમસન્ધિ શિરોગુહઃ ।

અપ્રસારિતે પાદે પશ્યતે ધનનાશકા ॥ ૧૬ ॥

દિગ્મૂલો નટચ્છન્દશ્ચ હ્યાયતે હીને શિરોગુહઃ ।

હોયા દોષાસ્તુ ચત્વારઃ પ્રાસાદાઃ કર્મદારુણા ॥ ૧૭ ॥

અપરાજિત

योगेश्वरशिव

लक्ष्मीनारायण

योगेश्वरविष्णु

શિખર પ્રમાણથી લાણું થાય તો કુળનો નાશ થાય. ટૂંકુ થાય તો વ્યાધિ રોગ થાય. નીચેથી જડું પ્રમાણથી ભારે થાય તો કરાવનારને પીડા ને નાશ થાય ૧ શિખરના બાધણે સાંકડું કે ૨ ચપટ બધ વગરનું કે ૩ સાધ પર સાધ હોય કે ૪ માથાભારે નીચે સાંકડું ને ઉપર પહોળું હોય કે ૫ પાયા વગરનું કે પાતળા પાયા વાળું બાધકામ એ પાચે દોષો લક્ષ્મીનો નાશ કરે છે. બીજા ચારમહાદોષો ૧ દિગ્મૂઢ હોય, ૨ નષ્ટ છંદ હોય, ૩ વ્યયથી આય ઓછો હોય, ૪ માથા ભારે ઉપર પહોળું ને નીચે સાંકડું હોય તે ચાર મહા દોષ પ્રાસાદકર્મમા મહાલયંકર જાણવા. ૧૫-૧૭

एकद्वित्रिकमात्रमिर्गमगेहं यमा(दा)यतम् ।

यमचुद्धी तदा नाम कर्तृमर्तृविनश्यकम् ॥ १८ ॥

जगत्यां लोपयेच्छाला शालायां मण्डपं तथा ।

मण्डपे नैव प्रासादो अस्तश्चेद् दोषकारकम् ॥ १९ ॥

સૂત્રસન્તાન

જગતીથી શાળા, ચોકી, ચોકીથી મડપ અને મડપથી ગર્ભગૃહ એમ ઉત્તરોત્તર જિયા જિયા ભૂમિતળ રાખવા. નીચે રાખવાથી દોષ લાગે છે. ૧૮-૧૯

दीर्घमानाधिक ह्रस्वं वक्त्रे चापि सुरालये ।

छन्दमेढे जातिमेढे हीनमाने महद्भयम् ॥ २० ॥

मण्डल जालक चैव कीलकं सुखिर तथा ।

छिद्रं सन्धिश्च काराश्च महादोषा इति स्मृताः ॥ २१ ॥

અપરાજિત

પ્રાસાદમાનથી લાણુ કે ટૂંકું કરવાથી વક્ર કે છદ્ભેદ જાતિભેદ કે હીનમાન કરવાથી મહાદોષકારક લય બિપન્ને. મ દિરમા ભમરા મડળ કરે, કરોળિયા જળ કરે કે બાધે, જીવડા ખેતરી ખાય, બાકા પાડે, ભમરા દરછિદ્ર પાડે, ચૂનામા તડો પાડે, પોપડા પડે, ભી તોમા ચીરાડા પડે, તો આ બધા ભિન્ન દોષ કહેવાય તે મહાદોષકારક જાણવા અર્થાત્ કર્તાએ જીજ્ઞાસા કરાવવો. ૨૦-૨૧

जिर्णोद्धारवास्तु

अन्यायद्रव्यनिष्पन्ना परवास्तुदलोद्भवा ।

हीनाधिकार्ज्वा प्रतिमा स्वपरोक्षतिनाशिनी ॥ २२ ॥

વિવેકવિલાસ

અન્યાયથી પેદા કરેલા દ્રવ્યથી મ દિર કે પ્રતિમા કરાવે કે કોઈ કામ સારુ લાવેલ વાસ્તુદ્રવ્ય પાપાણુ કે કાષ્ટ બીજા મ દિરમા વાપરે કે પ્રતિમા હીન કે અધિક અગવાળી થાય તો પોતાના અને પારકાના હિતનો નાશ થાય. ૨૨

आचार्यं चालयेद्वास्तु विप्रवास्तुशिवालयम् ।

न चालयेद् सर्वदा तं हि चालिते राष्ट्रविभ्र [म]म् ॥ २३ ॥

યદથા સ્થાપિતં વાસ્તુ તતથૈવ હિ કારયેત્ ।
 અવ્યક્તં ચાલિતં વાસ્તુ દારુણં કુરુતે મયમ્ ॥ ૨૪ ॥
 સ્લઘિતં સ્ફુટિતં મગ્નં ચલિતં ચાલિતં તથા ।
 પાતિત પાતિત જીર્ણમામિલીઢં સમુદ્ધરેત્ ॥ ૨૫ ॥

અપરાજિત

જે મ દિર ચલિત ન થઈ શકે તેવું, ન પડે તેવું હોય તો, વિદ્વાન બ્રાહ્મણનું ઘર કે શિવાલય એ સર્વ પડે તેવું ન હોય છતાં પાડે તો દેશ અને રાષ્ટ્રનો નાશ થાય છે

જે વાસ્તુ સ્થાપિત-સ્થિર હોય તેને નિષ્કારણ પાડે કે તે વાસ્તુ વાકુ, ચાળેલું, પાડવા જેવું ન હોય છતાં જે પાડે તો મહાભયંકર લય ઉપજવે ખંડિત થયેલું, ફાટેલું, ભાંગેલું, ચલિત થયેલું કે ચાળેલું પડેલું કે અપવિત્ર થયેલું, જીર્ણ અને અગ્નિથી બળેલું હોય તેવા વાસ્તુનો જ જીર્ણોદ્ધાર કરી શકાય. ૨૩-૨૫

અથ ચેત્ ચાલયેતત્તુ જીર્ણં વ્યક્તં ચ દૂષિતમ્ ।
 આચાર્યં શિલ્પિભિઃ પ્રાસઃ શાસ્ત્રદૃષ્ટ્યા સમુદ્ધરેત્ ॥ ૨૬ ॥
 સ્વર્ણજ સ્વર્ણજં વાપિ કુર્યાન્નાગવૃષાદિકમ્ ।
 તસ્ય શ્રદ્ધેન દન્તેન પતિતં પાતયેત્સુઘીં ॥ ૨૭ ॥

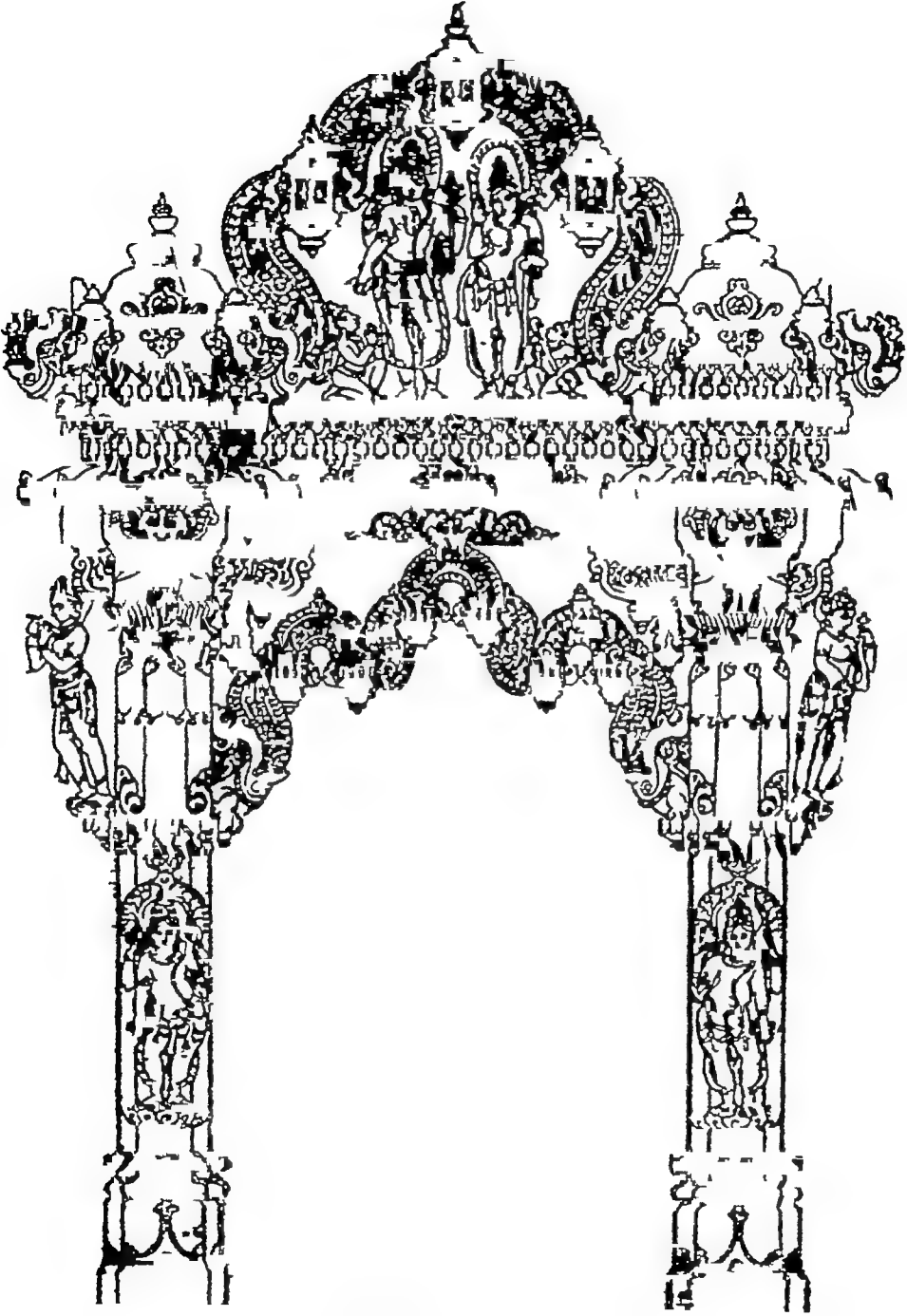
અપરાજિત

જે જીર્ણ પ્રાસાદ વાસ્તુ પડી જાય તેવું વાકું ને ચલિત કરવા જેવું દૂષિત હોય તો બુદ્ધિમાન પુરુષોએ આચાર્ય અને કુશળ શિલ્પીને બોલાવી તેનો શાસ્ત્ર દૃષ્ટિથી જીર્ણોદ્ધાર કરાવવો. સુવર્ણ કે ચાંદીના હાથીના દત્તશર્ણ કે નંદીના શિંગડેથી પહેલા પડે તેવું હોય તેને પાડવાનો પ્રારંભ કરવો. ૨૬-૨૭ (શુભ મુહૂર્તમાં વાસ્તુદેવનું પૂજન અને શિલ્પીને સતુષ્ટ કરવા.)

તદ્રૂપે(પં) તત્પ્રમાણં ચ પૂર્વસૂત્રં ન ચાલયેત્ ।
 હીને તુ જાયતે હાનિરધિકે સ્વજનક્ષયઃ ॥ ૨૮ ॥
 વાસ્તુદ્રવ્યાયિકં કુર્યાત્ મૃત્કાષ્ઠે શૈલજં હિ વા ।
 શૈલજે ધાતુજ ચૈવ ધાતુજે રત્નજં તથા ॥ ૨૯ ॥

જીર્ણોદ્ધાર કરતાં જૂનું જે માપનું લાંબું પહોળું કે ઊંચું હોય તે જ માપનું કરવું. તેનું પૂર્વસૂત્ર ચાળવવું નહીં. જે પહેલાના જૂનાથી ઓછું કરે તો હાનિ-નુકસાન થાય અને મોટું કરે તો પોતાના કુટુંબપરિવારનો નાશ થાય. પ્રાસાદાદિ વાસ્તુકાર્યનો જીર્ણોદ્ધાર કરતાં જે દ્રવ્યનું હોય તેનાથી અધિક દ્રવ્યનું કરવું અર્થાત્ માટીનું હોય તો ઇંટ કાઢવું કરવું. ઇંટનું હોય તો પાષાણનું કરવું અને પાષાણનું હોય તો ધાતુરત્નનું કરવું. ૨૮-૨૯

દિશિલો [પં] પદલોપ ચ ગર્ભલોપ તથૈવ ચ ।
 ડમયૌ નરકે યાન્તિ (તઃ) સ્વામિસર્વધનક્ષયઃ ॥ ૩૦ ॥

अलङ्कृत प्रतोल्या कल्याण-१

थरमज्ञो यदा यस्य कोपितास्त्रं देवताः ।

गिल्पिनो च (नश्च) क्षयं यान्ति तद् भवेद् स्वामिमृत्युदम् ॥ ३१ ॥

विपमपदस्तुलास्तम्भं पादमिति नष्टकम् ॥

क्रमपदचलिने यच्च न शुभं कर्तुं कारकम् ॥ ३२ ॥

निर्दोषवास्तु

દિગ્મૂઢ, પદલોપ, ગર્ભલોપથી સ્વામી અને શિષ્યી બેઉનો નરકવાસ થાય છે અને સ્વામીની લક્ષ્મીનો નાશ થાય છે. પાષાણુ કે ઈટોના થરમા ભંગ થાય તો પ્રાસાદના દેવતા પ્રાપ્ત થાય છે, સ્વામી અને શિષ્યીનો નાશ થાય છે. ચોરસાઈમાં વિષમ પદ કાટખૂણે ન હોય તેના પદ કે પાટકા કે એકીસ્તંભ હોય કે નીચે ભીંતો પાયા વગગની હોય તો તેથી કર્તા કરાવનારનું અશુભ થાય છે ૩૦-૩૨

સંવર્દન

एकदि-त्रि योगेन वृद्धीति वास्तुशोभनम् ।
पुरा तु पूर्वतो वृद्धि अपरा नैव वर्धयेत् ॥ ३३ ॥

જયપૃષ્ઠા

જો ભવનપતિ સમૃદ્ધ થાય તો ભવનવાસ્તુની એક, બે, ત્રણ તરફ વૃદ્ધિ કરવી. સંમુખ પૂર્વમાં વધારવું કે ડાબી જમણી તરફ વધાવવું તે સર્વકામનાને આપનાર જાણુવું પડતું એકલો પાછલો ભાગ વધાવો નહીં ૩૩.

न्यूनाधिक्येन पटान्ता तुलावेधः उपर्यधः ।
एकखण्डो नीचोच्यत्ये पटानां तालुवेवता ॥ ३४ ॥

વિવેકવિલાસ

પાટ ઉપર પીઢિયા નાનામોટા હોય તો તે 'તુલાવેધ' જાણવો તેમ જ એક ખંડ (૩૫)માં પાટકા ઊંચાનીઆ હોય તો તે 'તાલુવેધ' જાણવો ૩૪

છાયાદોષ

देवध्वजकूपवृक्ष न दोष उत्तरायतम् ।
पूर्वापरं च दोषाणां छाया तुष्टि दोषयेत् ॥ ३५ ॥

ગૃહપ્રકરણ

प्रथमान्त्य यासवर्ज्यं द्वित्रिप्रहरसम्भवा ।
छायावृक्षध्वजाकूप सदादुःखप्रदायिनी ॥ ३६ ॥

સૂત્રસન્તાન

ઘર પર દેવના શિખરની, ધ્વજની કે વૃક્ષની છાયા કે ઘરની છાયા ફૂવામાં પડે તો તે દોષકારક છે, પરંતુ તે ઉત્તરદક્ષિણમાં પડે તો દોષકર્તા નથી. પૂર્વપશ્ચિમની છાયા દોષકારક જાણવી પરંતુ તે દિવસના પહેલા કે ચોથા પ્રહરનો છાયા છોડીને ખીજ કે ત્રીજા પ્રહરની છાયા દેવધ્વજ કે વૃક્ષની પડે તો અગર ઘરની છાયા તે સમયે ફૂવામાં પડે તો હંમેશા દુઃખકારક જાણવી ૩૫-૩૬

उत्तमोत्तमघात्वादि पाषाणेषिकाकाष्ठकम् ।
श्रेष्ठमभ्याधमद्रव्य लोह चैवाधमाधमम् ॥ ३७ ॥

પ્રકીર્ણકવાસ

ધાતુ ઉત્તમમાં ઉત્તમ છે. પાષાણ, ઈંટ અને કાષ્ઠ એ શ્રેષ્ઠ, મધ્યમને કનિષ્ઠ વાસ્તુ દ્રવ્ય કહ્યા છે, પરંતુ લોખંડ તો અધમમાં અધમ દ્રવ્ય કહ્યું છે. લોહકર્મ દેવમ દિગ્મા વર્જ્ય જાણવું. ૩૭

અશાસ્ત્રં મન્દિર કૃત્વા પ્રજારાજ્યગૃહાણિ ચ ।

તદ્ગૃહાપ્યગુમાન્વા(ન્યા)હ ત્રિયસ્ત્ર ન વિચિતે ॥ ૩૮ ॥

નિર્દોષવાસ્તુ

શાસ્ત્રવિધિરહિત મંદિર, પ્રજા કે રાજાનું ભવન કરવાથી તે ભવનો અશુભ જાણવાં. તેમાં લક્ષ્મી કદી વાસ કરતી નથી. ૩૮

શિવતાડવ નૃત્ય

દ્વારમયે સ્તુ(ત્વ)લાસ્તમ્ભો નાગદન્તશ્ચ મિતિકા ।

દ્વારમયે સમા શ્રેષ્ઠા ન ચૈતે વિષમા સ્થિતા ॥ ૩૯ ॥

પ્રકીર્ણકવાસ્તુ

મંદિર કે ધરના દ્વારની સામે પાટ સ્તંભ નાગદન્ત (ઘોડા) કે ભીંત=દીવાલ હોય તો તે નેષ્ટ છે, પણ તે દ્વારમા જો એક સ્તંભ કે નાગદન્ત હોય તો દોષ છે પરંતુ દ્વારમા જો તે બે પડતા હોય તો તે દોષકારક ન બાણુવા. ૩૯

અલ્પલેપં बहुलैर्भ समसन्धि शिरोगुरु ।

અપ્રતિષ્ઠા(ઈ) પાદહીનં તચ વાસ્તુ વિનરયતિ ॥ ૪૦ ॥

સૂત્રસન્તાન

ચણુતરકામમા, સાધાઓમા પ્રમાણુથી ઓછો ચૂનો હોય કે બહુ ચૂનો વાપર્યો હોય તેમ જ ચણુતરકામમા પાષાણુ કે ઈંટોના થરોના સાધાચળો ન હોય (એટલે સાધ પર સાધ હોય) અગર કામ માથાભારે ઉપર પહોળું ને નીચે સાકડું હોય અગર પાયાપીઠ વગરનું હોય તેવું વસ્તુ નાશકારક બાણુવું. ૪૦

દેવપ્રદક્ષિણા

एका चण्डया रवेः सह तिस्रोदद्याद्विनायके ।

ચતુરસ્રો વાસ્તુ(વિષ્ણુ) દેવસ્ય શિવસ્યાર્થ પ્રદક્ષિણા ॥ ૪૧ ॥

અપરાજિત

દેવી ચંડીના મંદિરને એક, સૂર્યના મંદિરને સાત, ગણેશને ત્રણ, વિષ્ણુને ચાર અને શિવસિદ્ધિગને અર્ધ પ્રદક્ષિણા કરવી કારણ કે શિવની પ્રનાલ ઓળંગાય નહીં. ૪૧

अल्पदोषं गुणाधिक्यं दोषायतनं भवेद्गृहम् ।

દોષાધિક્યં ગુણાલ્પત્વં ગૃહમંતે વિવર્જયેત્ ॥ ૪૨ ॥

સૂત્રસન્તાન

જો વાસ્તુ-પ્રાસાદ-ગૃહ-જળાશ્રય-જો થોડા દોષ અને ઘણા ગુણુવાળું હોય તો તે વાસ્તુ દોષરહિત બાણુવું. તે દોષિત ગણાય નહિ. જેમ શુદ્ધ અગ્નિમા થોડાં જળબિંદુઓથી અગ્નિ હોલવાતો નથી, તે રીતે તેવું કાર્ય નિર્દોષ બાણુવું. પરંતુ જેમા ઘણા દોષો હોય અને ગુણુ ઓછા હોય તેવું વાસ્તુ અંતે ત્યજી દેવું. ૪૨

॥ इति वेधदोषादि ॥

॥ ૬ ॥

॥ प्रतिष्ठासुहृते ॥

પૂર્વોક્તસપ્તપુણ્યાહ પ્રતિષ્ઠા સર્વસિદ્ધિદા ।

સ્વૌ સૌમ્યાયને કુર્યાદ્ દેવાના સ્થાપનાદિકમ્ ॥ ૧ ॥

સૂર્ય

ચંદ્ર

મંગળ

બુધ

ગુરુ

શુક્ર

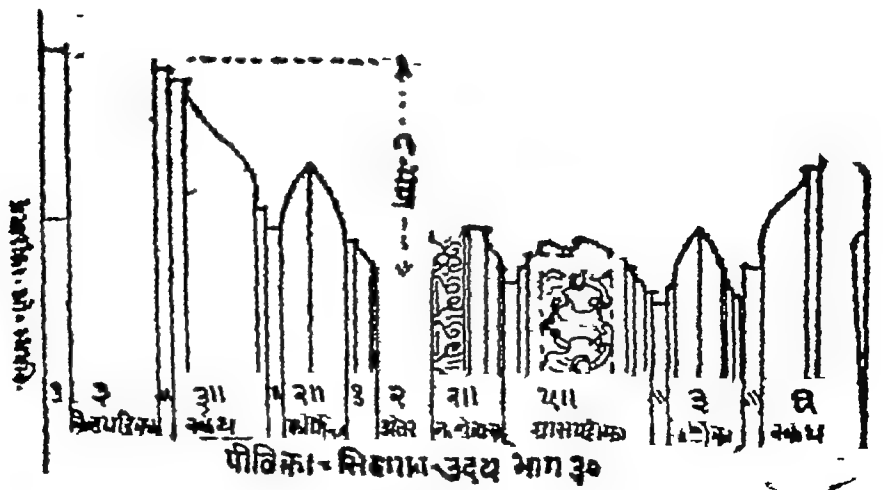
શનિ

રાહુ

કેતુ

પ્રતિષ્ઠા ચોતરામૂલે આર્દ્રાર્યાં ચ પુનર્વસૌ ।

પુષ્ય હસ્તે મૃગે સ્વાતિ રોહિણ્યાં છુ(શ્રુ)તિમૈત્રમે ॥ ૨ ॥

તિથિં રિક્તા કુજં ધિષ્ણ્યં કૂરવિદ્ધં વિધું તથા ।

દર્ઘાં તિથિં ચ ગણકાન્તં ચરમોપગ્રહં લજેત ॥ ૩ ॥

સુદિને સુસુદ્ધૌ ચ લગ્ને સૌમ્યે યુતેક્ષિતે ।

અમિષેકઃ પ્રતિષ્ઠા ચ પ્રવેશાદિકમિષ્યતે ॥ ૪ ॥

આગળ કહેલા સાત પુણ્યાહ દિવસે પ્રતિષ્ઠા કરવાથી સર્વસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. સૂર્ય ઉત્તરા-
યણુમા હોય તેવા સમયે પ્રાસાદ અને દેવતાદિની પ્રતિષ્ઠા કરવી તે શુભ છે. શુભ નક્ષત્ર, ત્રણ
ઉત્તરા, મૂળ, આર્દ્રા, પુનર્વસુ, પુષ્ય, હસ્ત, મૃગશીર્ષ, સ્વાતિ, રોહિણી, શ્રવણ અને અનુરાધા,
એટલા નક્ષત્રો પ્રતિષ્ઠા કાર્યમા શુભ જાણવા. વજ્રવા યોગ્ય રિક્તા તિથિ, મંગળવાર, નક્ષત્રવેધ,
નેષ્ટગ્રહો, દંધાતિથિ, અવયોગ, ગંડાત યોગ, ચર રાશિ અને ઉપગ્રહ એ સર્વ પ્રતિષ્ઠાદિ શુભકાર્યમા
ત્યાગવા. શુભ દિવસ, શુભ મુહૂર્તમા શુભગ્રહ, લગ્નમા સૌમ્યગ્રહ એ બધું જોઈને રાજ્યાભિષેક
કે દેવ પ્રતિષ્ઠા અને ગૃહપ્રવેશ કરવા તે શુભ જાણવું. ૧-૪

પ્રાસાદાયે તથૈશાન્યે ઉત્તરે મળ્ડપં શુભમ્ ।

ત્રિપચ્ચસતનન્દૈકાદશવિશ્વકરાન્તરે ॥ ૫ ॥

મળ્ડપઃ સ્યાત્ કરૈરષ્ટદશસૂર્યકલામિતૈઃ ।

ધોઢશહસ્તતઃ કુળ્ડે દશાદવિક્ક ઇધ્યતે ॥ ૬ ॥

— સ્તમ્ભૈઃ ધોઢશસયુજં તોરણાદિવિરાજિતમ્ ।

મળ્ડપે વેદિકા મધ્યે પચ્ચાષ્ટનવકુળ્ડકમ્ ॥ ૭ ॥

પ્રતિષ્ઠા મણ્ડપ-પ્રાસાદની આગળ કે ઈશાનકોણુમા કે ઉત્તર દિશામાં પ્રાસાદથી ત્રણ, પાંચ,
સાત, નવ, અગિયાર કે તેર હાથના અંતરે પ્રતિષ્ઠાના યજ્ઞમંડપનું નિર્માણ કરવું. એ મંડપ
આઠ, દશ, બાર કે સોળ હાથસુધીના પ્રમાણનો સમયોચિત્ત કરવો કુડોની અધિકતાના કારણે સોળ
હાથથી પણ વધુ પ્રમાણનો મંડપ કરવો. યજ્ઞમંડપ વીશ ગજ = હાથનો તુલાપ્રદાનના વિષયમા
બનાવવો. તોરણથી સુશોભિત સોળ સ્તભોના મંડપને ચારે તરફ ચાર દ્વાર રાખવા. મધ્યમા વેદિકા
અને ફરતા પાંચ, આઠ, કે નવકુડો બનાવવા. ૫-૭

હસ્તમાત્રં મવેત્ કુળ્ડે (ળ્ડ) મેલ્લયોનિસયુતમ્ ।

આગમૈર્વેદમન્ત્રૈશ્ચ હોમ કુર્યાદ્ વિધાનતઃ ॥ ૮ ॥

અયુતે હસ્તમાત્રં હિ લક્ષાર્થે ત્વ દ્વિહસ્તકમ્ ।

ત્રિહસ્ત લક્ષહોમે સ્યાત્ દશલક્ષે ચતુષ્કરમ્ ॥ ૯ ॥

ત્રિશલક્ષે પચ્ચહસ્તં કોલ્યર્થે પદ્મકર મતમ્ ।

અશીતિલક્ષેડ્વિકર કોટિહોમેડ્વિહસ્તકમ્ ॥ ૧૦ ॥

યજ્ઞકુડનું પ્રમાણ કહે છે એક હાથના યજ્ઞકુડને ત્રણ મેખલાં ને થોનિ કરવી. આગમે અને વેદમન્ત્રોથી વિધિથી દેવતાઓને આમંત્રિત કરી યજ્ઞ-હોમનો પ્રારંભ કરવો. દશહજર આહુતિને સારુ એક હાથનો, પચાસ હજર આહુતિને સારુ બે હાથનો, એક લાખ આહુતિને સારુ ત્રણ હાથનો, દશલાખને ચાર હાથનો, ત્રીશ લાખને પાંચ હાથનો, પચાસ લાખને છ હાથનો, એંશી લાખને સાત હાથનો અને એક કરોડ આહુતિને સારુ આઠ હાથનો યજ્ઞકુડ બનાવવાનું પ્રમાણ છે. ૮-૧૦

ग्रहपूजाविधानेन (च) कुण्डमेककर भवेत् ।

मेखलात्रिलयं वेदरामयुग्माङ्गुलैः क्रमात् ॥ ११ ॥

एकद्वित्रिकं कुयद् वेदिकोपरिमण्डलम् ।

ब्रह्माविष्णुरवीणा तु सर्वतोमद्रमिष्यते ॥ १२ ॥

भद्रं तु सर्वदेवाना नवनामिस्तथा त्रयम् ।

लिङ्गोद्भवं शिवस्यपि लतालिङ्गोद्भवं तथा ॥ १३ ॥

भद्रं गौरितिलके च देवीना पूजन (ने) हितम् ।

अर्धचन्द्रं तडागेषु चापाकारं तथैव च ॥ १४ ॥

અહંપૂજાદિ વિધાનમા એક હાથનો કુંડ ણનાવવો. તેને ચાર, ત્રણ અને બે આગુલની એમ ત્રણ મેખલા અનુક્રમેથી કરવી. મધ્યની વેદી ઉપર એક, બે કે ત્રણ હાથના મંડલ ભરવા. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને સૂર્યને સર્વતોભદ્ર મંડળ ભરવું. સર્વ દેવતાઓની પ્રતિષ્ઠામા ભદ્ર નામનું મંડળ ભરવું. તથા નવનાભિવાળું સિંહગોદ્ભવ મંડળ ભરવું. શિવપ્રતિષ્ઠામા સિંહગોદ્ભવ તથા લતાસિંહગોદ્ભવ નામનાં મંડળો ભરવાં. સર્વ દેવીઓની પૂજાપ્રતિષ્ઠામાં ભદ્રમંડળ તથા ગૌરીતિલક નામના મંડળો ભરવાં. તળાવની પ્રતિષ્ઠામા અર્ધચંદ્ર મંડળ ધનુષાકાર ભરવું. ૧૧-૧૪.

॥ स्वपति=सूत्रधारपूजन ॥

इत्यनव(न्त)रतः कुर्यात् सूत्रधारस्य पूजनम् ।

पञ्चालङ्कारभूषिते गोमहिष्याश्ववाहनैः ॥ १५ ॥

अन्येषां शिल्पिणां पूजा कर्तव्या कर्मकारिणाम् ।

स्वाधिकारानुसारेण वस्त्रतान्मूलभोजनैः ॥ १६ ॥

पुण्य-प्रसादं स्वामी प्रार्थयेत् सूत्रधारतः ।

सूत्रवारो वदेद् स्वामिन् अक्षयं भवतात् तव ॥ १७ ॥

लक्ष(क्ष्य)लक्षणोऽभ्यासाद् गुरुमार्गानुसारतः ।

प्रासादमवनादीनां सर्वज्ञानमवाप्यते ॥ १८ ॥

एकेन शास्त्रेण गुणाधिकेन विना द्वितीयेन पदार्थसिद्धिः ।

तस्मात् प्रा(ग्र)कारान्तरो(रतो) विलोक्य मणिर्गुणाढ्योऽपि सहायकाङ्क्षी ॥ १९ ॥

યમ

લૈરવ

ઉમા મહેશ

ઉર્ધ્વતિલક શિવ

ભૂતશિવનૃત્ય તાંડવ

નૃત્યશિવ

ઈશાનશિવ

કાલા

એ રીતે પ્રાસાદ સંપૂર્ણ થયા પછી સૂત્રધાર સ્થપતિનું વિધિપૂર્વક પૂજન કરવું દેવપ્રતિષ્ઠા, યજ્ઞયાગાદિ કરીને પ્રમુખ સ્થપતિને સન્માનપૂર્વક ગાયો, દાસ-દાસીઓ, ઘર-ઘોડા, આદિ વાહન આપી સંતુષ્ટ કરવા. સુવર્ણ રત્ન આદિ આભૂષણો, ભૂમિ, દ્રવ્ય, ઉત્તમ પ્રકારનાં વસ્ત્રો આપવા અન્ય કાર્યકર્તા શિલ્પીઓનું પણ યોગ્યતાપૂર્વક પૂજન કરીને તેમની યોગ્યતાનુસાર આપવું અને વસ્ત્ર, ભોજન, તાબૂલ આદિથી સન્માન કરવું, તત્પથાત્ યજ્ઞમાન ગૃહપતિએ પ્રાર્થના કરવી કે, “હે સ્થપતિ, અમારો પુણ્ય પ્રાસાદ પૂર્ણ થયો.” તેના ઉત્તરમા સ્થપતિએ કહેવું કે, “હે સ્વામિન, આપનું કાર્ય અનંત કાળ અક્ષય હો।” દેવપ્રાસાદ કે રાજપ્રાસાદ કે ભવન નિર્માણ સારું સર્વ પ્રકારના શિલ્પજ્ઞાનના સર્વ લક્ષણોનો અભ્યાસ શુરુમાર્ગને અનુસરીને પ્રાપ્ત

થાય છે. (ગુરુના વિદ્યાદાનથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે). શિલ્પશાસ્ત્રના ત્રયો અનેક છે. એક શાસ્ત્રના અભ્યાસથી સર્વ ગુણોનો વિકાસ થતો નથી. અન્ય ત્રયોના અભ્યાસ વિના કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી. એથી કરીને પ્રકારાન્તર અન્ય મત-મતાન્તરોનો વિચાર કરી વિવેકબુદ્ધિથી કાર્ય કરવું. જે રીતે મણિના ગુણ જાણવાને સારુ કિંકિણીની સહાયતા લેવી પડે છે, એ રીતે મહાન્ ગુણવાન્ પુરુષોના ધણા ત્રયોનો અભ્યાસ-મનન કરીને કાર્યની સિદ્ધિ મેળવાય છે ૧૫-૧૯

॥ इति प्रतिष्ठामुहूर्तादि ॥

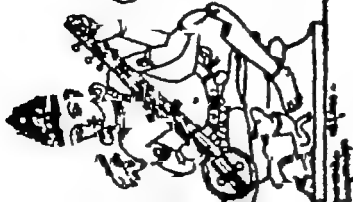
॥ इति ग्रन्थपूर्तिः ॥

ઇતિ સૂત્રધાર વીરપાલ પ્રણીત વાસ્તુશાસ્ત્રના (ખેડયા) પ્રાસાદતિલકની ગ્રન્થપૂર્તિ અથપતિ પ્રભાશ કર એઘડભાઈએ કરેલ ગુજરાતી અનુવાદ સહિત પૂર્ણ થઈ.

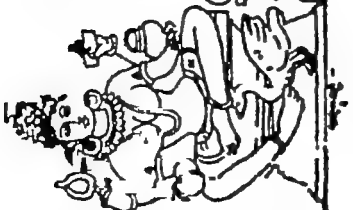
॥ इति प्रासादतिलकम् ॥

સપ્ત માતૃકાઓ

વીરલદ્રા

જહાણી

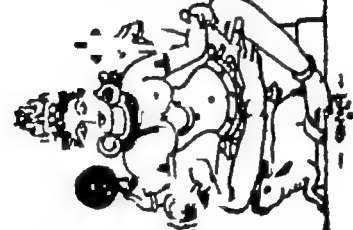
માહેશ્વરી

કૌમારી

વેશ્ણવી

વારાહી

મનહાણી

યામુંડા

ગણેશ

પદ્મશ્રી સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરા શિલ્પવિશારદ का संपादित प्रणित शिल्प स्थापत्य का अलभ्य साहित्य ग्रंथो का प्रकाशन

૧. દીપાળાવ :- વિશ્વકર્મા પ્રણિત પ્રાસાદ શિલ્પનો મહાન ગ્રંથ ૭૬ + ૪૮૮ = ૫૫૪ પૃષ્ઠોનો મોટી રોયલ સાઇઝ જેમાં ૩૫૦ આલેખો (ડ્રોઇંગો) હાક્ટોન બ્લોક ફાટા બ્લોક ૧૧૦ મૂળ સંસ્કૃત શ્લોક પાઠ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ. તેમાં ગર્થ અને ટીપણ સાથે ભરપુર સંપૂર્ણ વિવરણ સમજ સાથે દલદાર ગ્રંથના અધ્યાય ૨૭ અનેક દેવદેવીઓની શિલ્પાકૃતિઓ અને પ્લાનો ઇલીવેશન સાથે આપેલા છે સ્થપતિ પ્રભાશંકરભાઈના દીર્ઘ કાળના સક્રીય અનુભવના નિયોડ ૩૫ આ અદ્ભુત ગ્રંથ ભારતમાં પ્રથમ પ્રકાશિત થયેલ છે. તેમના અનુભવની પ્રશંસા વિદ્વાનોએ કરી છે. ૫૦ પ્રાંતોની વિહર્ડ પૂર્ણ પ્રસ્તાવનાનું પઠન કરવાથી સંપાદકની કુશળતા, અનુભવ અને વિદ્વતાનો પરિચય થાય છે. રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદે આ ગ્રંથની પ્રશંસા કરી ચાર હજાર રૂ. પારિતોષિક સન્માન સાથે શ્રી સોમપુરાજીને આપીને તેમનું બહુમાન કરેલ છે. ના. જમસાહેબ, પૂ. જી. ગવર્નર શ્રી ક. મા. મુનશીજી, પુરાતત્વજ્ઞ શ્રી વાસુદેવશરણજી શ્રીમદ્ શ્રી શંકરાચાર્યજી અને જૈનચાર્યજી વિજયોદયસુરિશ્વરજીએ ગ્રંથની પ્રમાણિકતા ઉપયોગીતાની પ્રશંસા કરી છે. અલગ ગ્રંથના ઉત્તરાર્ધમાં જૈનપ્રાસાદ પ્રતિમા પરિકર યક્ષયક્ષણી આદિના આલેખનો સાથે આપેલ છે ગ્રંથની પ્રતિ અલ્પ રહી છે. હાલ તેનું મુદ્રણ રૂ. ૩૦ પોસ્ટેજ અલગ.

૨. ક્ષીરાળાવિ વિશ્વકર્માપ્રણિત નારદ અને વિશ્વકર્માના સવાદરૂપ આ ગ્રંથ મહાપ્રાસાદોની રચનાનો અદ્ભુત અદ્વિતી મહાગ્રંથ છે. સાધાર પ્રાસાદો, ચતુર્મુખ મહા-પ્રાસાદોનો વિવિધ સવિસ્તર આપેલ છે. જે ત્રણ ભૂમિ ઉદયના મેવનાદ મંડપોની રચના દ્વાદશ ભૂમિ ઉદયના પ્રાસાદોની રચના અનેક પ્રકારના મંડપો પૃથક પૃથક પ્રકારના કસા છે ગ્રંથના ૨૨ અધ્યાયો પ્રાપ્ત થયેલ છે તેમાં ૮૦૦ સંસ્કૃત મૂળ શ્લોક તેનો ગુજરાતી અને હિન્દી અનુવાદ સાથે વિવરણ તેમાં અર્થ સમજણ અને આલેખનો ચિત્રો નકશાઓ સાથે આપેલ છે. અનેક દેવદેવીઓના સ્વરૂપો બત્રીસ દેવાગનાઓના લક્ષણ સ્વરૂપો સાથે તેના આલેખનો આપેલા છે. નકશાઓ ફાટાઓ વગેરે સાથે ૫૮ + ૩૨૪ = ૪૧૨ પૃષ્ઠોનો અલભ્ય દુષ્પાપ્ય અવર્ણનીય ગ્રંથ છે તેની ભૂમિકા પુરાતત્વજ્ઞ વિદ્વાન ડૉ. મોતિયદળએ લખા, સંપાદક માટે ગ્રંથની પ્રશંસા કરી છે. મુદ્રણ રૂ. ૨૫ પચ્ચીસ પોસ્ટેજ અલગ

૩. પ્રાસાદ મંજરી મૂળ સંસ્કૃત સાથે હિન્દી અનુવાદ કરેલ છે ૮૦ રેખા ચિત્રો હાક્ટોન બ્લોક ૨૦ છે. પંદરમી શતાબ્દીમાં મેવાડના મહારાણા કુલાના સ્થપતિ મંડન સૂત્રધારના કનિષ્ઠ બંધુ “ નાથજી ”એ આ ગ્રંથની રચના વાસ્તુ મંજરીની કરેલી તેનું પ્રાસાદ સ્તંભ-પ્રાસાદ મંજરી.” અનુવાદ સાથે તેના અર્થ વિવરણ ટીપણ સમજ સાથે તેના રેખા ચિત્રો સહિત સંપાદન કરેલ છે. અભ્યાસની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ ગ્રંથ છે અનેક શિલ્પગ્રંથોના પ્રમાણ આપેલા છે. મુદ્રણ રૂ. ૭ સાત પોસ્ટેજ. અલગ

૪. પ્રાસાદ મંજરી ઉપર મુજબ ગુજરાતી અનુવાદ. મુલ્ય રૂ. સાત પોસ્ટેજ અલગ.

૫. Prasad Manjari મૂળ સહીત તેના અંગ્રેજી અનુવાદ. પ્રાસાદની જાતિઓ સપાદકના હસ્તલેખીત શિલ્પગ્રંથના વિવેચન આદિની વિસ્તૃત નોટ. આ ગ્રંથનો અંગ્રેજી અનુવાદ અમેરીકન એકેડેમીના સભ્ય; ભારતીય વાસ્તુશાસ્ત્રના વિસ્તૃત શબ્દ કોષના કઠિન કાર્ય પર રોકાયેલા છે તે વિદ્વાન પુરાતત્ત્વશ્રી મધુસુદનભાઈ અ ઢાંકી આ ગ્રંથનું અંગ્રેજી અનુવાદ તૈયાર કરી રહ્યા છે. હાલ આ ગ્રંથ પ્રેસમાં છે. તેનું મુલ્ય રૂ. ૧૫ પોસ્ટેજ અલગ

વેધવાસ્તુ પ્રમાણ - મૂળ સંસ્કૃત. જુદા જુદા શિલ્પગ્રંથના વેધ વિચારના સંગ્રહીત કરેલ. તેનું ગુજરાતી અને હિન્દી અનુવાદ સહીત. પ્રાસાદ ભવન ગ્રંથો પ્રતિમા આદિ પરના વેધ દોષો અનેક પ્રકારના આપેલા છે. ગૃહ સ્થાપન-શલ્યવિજ્ઞાન દ્વારા સ્તંભ પાટ મુહૂર્ત ચક્ર વાસ્તુ વળલેખ સંક્ષિપ્ત પ્રમાણવિધિ મત્ર સૂત્રધાર પ્રજ્ઞન, ગણિત કોષ્ટક આદિ અનેક નિપયોગી ભનપુર અલભ્ય સુંદર ગ્રંથમાં રેખાચીત્રો ફોટાઓ સાથે આપેલા છે. આ ગ્રંથ દીપાણ્વ લીપાણ્વ અને પ્રાસાદમંજરી ગ્રંથની પ્રતિ રૂપે છે. મુલ્ય રૂ. ૧૦ દશ પોસ્ટેજ અલગ

૭ ભારતીય દુર્ગવિજ્ઞાન અનેક પ્રાચીન ગ્રંથોમાં દુર્ગ વિષયનું સાહિત્ય એકત્રિત કરેલ છે. શીલ્પના જુદા જુદા ગ્રંથો પુનાજો, રામાયણ, મહાભારત, કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર, અગસ્ત્ય આદિ ઋષિ મુનીયોના ગ્રંથોમાંથી મૂળ સંસ્કૃત પાઠ પરથી દુર્ગ લક્ષણ-દુર્ગની પહોળામ ઉચાર્થ દુર્ગની આકૃતિ તેના નામો-પ્રત્યેકના તેના અંગોના નામો શાસ્ત્રીય રીતે તેના આકૃતિ ચીત્રો ફોટા સાથે સમજાવેલ છે. આ ગ્રંથ શ્રી સોમપુરાણ અને પુરાતત્ત્વશ્રી મધુસુદનભાઈ ઢાંકીના સંયુક્તે લખેલ છે તે મુજબના સોમયા પબ્લીકેશન સંસ્થા તરફથી પ્રકાશીત થયેલ છે. મુલ્ય રૂ. ૩૫-પોસ્ટેજ પ્રથક

૮. પ્રાનાદ તિલક તેમની સદીમાં થયેલ સૂત્રધાર વીરપાદ રચિત સુંદર ગ્રંથ વિવિધ જાદુમાં સંસ્કૃત કાવ્યમાં લખેલ છે. આ અદ્ભૂત ગ્રંથની પ્રતો શ્રી સોમપુરાણના હસ્તલેખિત ગ્રંથ ભંડારમાં ફક્ત તેના ચાર અધ્યાયો પ્રાપ્ત થયેલ-મૂળ ગ્રંથ દશેક અધ્યાયોનો હોવા સંભવ છે. મૂળ ચાર અધ્યાયો પછી પ્રાચીન ગ્રંથોના આધારે ગ્રંથ પૂર્તિ આપી ગ્રંથ સંપૂર્ણ આપવા પ્રયાસ કર્યો છે. આ ગ્રંથ વડોદરા પ્રાચ્ય વિદ્યા મંદિર તરફથી ખરોડા યુનીવર્સિટી પ્રેસમાં તેમના ગ્રંથોમાંથી “સ્વાધ્યાય” માં છપાયેલ. મુલ્ય રૂ. ૧૦ દશ પોસ્ટેજ પ્રથક

જિનદર્શન શિલ્પ દીપાણ્વના ઉત્તરાર્ધ રૂપે છે જૈન પ્રાસાદ શીખરો પ્રતિમા માન પ્રતિમા લક્ષણ વર્ણ લાઝન પરિક્ષા લક્ષણ ૨૪ ચક્ર ૨૪ ચક્રણી ૧૬ વિદ્યા દેવીઓ દશ દીગપાળ નવ ગ્રંથો-જૈનોના ચાર દીશાના અઠ્ઠ પ્રતિહારો માણીલદ્ર-ક્ષેત્રપાળ પદ્માવતી ધંટાકર્ણના શાસ્ત્રીય પાઠો તેના અનુવાદ અને તે પ્રત્યેકના આલેખન રેખાચીત્રો જૈનોના શાશ્વત તીર્થો-સમવસરણ અષ્ટાપદ, મેરુગીરી, ન દીશ્વરદીપના શાસ્ત્રીય પાઠો અનુવાદ સાથે તેના આલેખનો જૈનોના ૨૪-૫૨-૭૨ અને ૧૦૮ જનાયતનો તેના નકશાઓ ત્રણે કાળની ચોવીસીયો તેના નામ લાઝન સિદ્ધચક્ર. ગણધર સંખ્યા ઈન્કાર હીંદારમાં ચોવીશ તિર્થ કર વર્ણ પ્રમાણ. અષ્ટમંગળ ચૈદ સ્વપ્ન માણકસ્તંભ આદિ જૈન શિલ્પને લગતું સંપૂર્ણ સાહિત્ય મૂળપાઠ અને તેના અનુવાદ અને રેખાચીત્ર સાથે આવા અલભ્ય ગ્રંથ પ્રથમ પ્રકાશીત થયેલ છે. મુલ્ય રૂ. ૧૦ પોસ્ટેજ પૃથક.

૧૦ ભારતીય શિલ્પ સંઢીતા પ્રતિમાવિધાન અંગેનો અદ્ભૂત ગ્રંથ પ્રાચીન શિલ્પ ગ્રંથોના આધારે જે વિભાગમાં આવેલ છે. પૂર્વાદિર્ગા-મૂર્તિ પૂજા-પ્રતિમામાન પ્રતિમા તાલમાન-વાર્ણ-વાહન-હસ્તમુદ્રા, પાદમુદ્રા, આસન શરિરમુદ્રા પીડીકા (સદાસન) નૃત્ય-પોડશાભરણ અલંકાર આયુધ પરિકટ વ્યાસ સ્વરૂપો-દેવાનુચર અમૃગદિ ૧૬ સ્વરૂપો અને યત્રીસ દેવાંડનાઓ આ સર્વના મૂળ સમૂહ પાઠો સાથે અનુવાદ અને તેના વિગત આલેખનો હલ્લુ સુધી આવું સાહિત્યનું પ્રકાશન અલભ્ય અને અમૂલ્ય છે.

અથવા ઉત્તરાર્ધમાં દેવ દેવીઓ જૈનો આદિ સ્વરૂપો આપેલા છે અમાના ૨૨ સ્વરૂપો, વિગ્ધના ૨૪ અને દશ અવતાર ઉપરાંત ૨૪ અવતારો વિગ્ધના અન્ય સ્વરૂપો કૃષ્ણના સ્વરૂપો ચતુર્મુખ વિગ્ધ લક્ષ્મીનારાયણ આદિ સ્વરૂપો શિવ રુદ્રના અવ્યક્ત વ્યક્ત વ્યક્તાવ્યક્ત સ્વરૂપો જ્યોતિર્લિંગ આણ્વી ગ રાજલી ગ સદસ્યવગ શતાલિંગ ધ્યાનલિંગ પાપાણ પરિક્ષા રુદ્રના બાર સ્વરૂપો ઉમા મહેશ દશ સંયુક્ત સ્વરૂપો. શિવના અન્ય સ્વરૂપો. નવેક ભૈરવ સ્વરૂપો નંદી

દેવી શકિત સ્વરૂપો નવ દુર્ગા સપ્ત માનુકાઓ ચડી આદિ સ્વરૂપો દ્વાદશ ગૌરિ સ્વરૂપો ચતુર્વિંશતી ગૌરી સ્વરૂપો

દ્વાદશ સૂર્ય ત્રયોદશાદિન્ય સ્વરૂપો. ગણેશના ૧૫ સ્વરૂપો કાર્તિક સ્કંદ ત્રિવિક્રમ પંચનૃપલ મૂર્તિ હનુમંતના સ્વરૂપો દશ દીગ્પાળ નવગ્રહો

જૈન તિર્થંકર યક્ષ યક્ષણ વિદ્યાદેરીઓ માણિખંડ વંટાકણ ક્ષેત્રપાળ પદ્માવતી આડ દારપાળ પ્રતિહારો ચૌદ સ્વપ્ન-અષ્ટમંગળ આદિ. આ સર્વના મૂળપાઠ સાથે તેના સંકટો આલેખનો આપવામાં આવેલ છે. આવો ગ્રંથ વર્તમાનમાં પ્રથમ પ્રકાશીત થયે છે. તે સુખર્ષ સોમૈયા પબ્લીકેશન પ્રકાશન થયેલ છે.

૧૧ વાસ્તુ તિલક—સાતમી આઠમી સદીમાં પડીત કેશવે લખેલ મુંદર ગ્રંથ વિવિધ સમૂહ છંદમાં તે કાળના શિલ્પને લગતો ગ્રંથમાં વિવિધતા છે. તેનો વિદ્વાનકર્તા શિલ્પનો જ્ઞાતા જણાય છે. સકલ લોકોપયોગી શિલ્પ એવું તેણે ગ્રંથને આપેલ છે તેનું શુદ્ધીકરણ શ્રી મધુસુદનભાઈ ઢાકી બનારસમાં કરાવી તેના રેખાચીત્રો સાથે તેના પર અગ્રેજ નોટ સાથે-અરોડ પ્રાચ્યવિદ્યા તરફથી પ્રેસમાં છપાશે

૧૧. વૃક્ષાણુવ આ ગ્રંથના પ્રકરણ પ્રાપ્ત થયેલ છે. તે મહાપ્રાસાદોને લગતો અલભ્ય ગ્રંથ છે. તેના પાઠોને અગ્રેજ અનુવાદ શ્રી ઢાકીજી તેના પર લખી રહ્યા છે તેનું સંશોધન ચાલી રહ્યું છે.

૧૨ વાસ્તુવિદ્યા અને વસ્તુશાસ્ત્ર ઉપર પ્રમાણે સંશોધનમાં શ્રી મધુસુદન ઢાકીજી બનારસમાં કરી રહ્યા છે. તેની અગ્રેજ નોટ સાથે લખે છે

શિલ્પ કલા પ્રકાશન

૩ પૃથ્વીસોસાયટી, અમદાવાદ-૧૩

પ્રકાશકો :

૩૧, ઇલોરા પાર્ક, અમદાવાદ-૧૩

શ્રી બળવંતરાય પ્રભાશંકર સોમપુરા

મુકુંદજી મોસાયટી, ઘાટલોડીયા રોડ,

શિલ્પશાસ્ત્રી અને ભાષ્યજ્ઞ

અમદાવાદ-૧૩

